

AKADEEMIA

10. AASTAKÄIK

1998

NUMBER 7

Franco—Estonica	Asko Varik
Sürrealismi manifest	André Breton
Puškini <i>Vaskratsanik</i> Eestis	Ülle Pärli
Kultuuriline nartsissism	Heiner Mühlmann
Ebatäpne aatom	Lauri Vaska
Euroopa õiguslikud juured	Michael Stolleis
Eesti ja “tsivilisatsioonide kokkupõrge”	Jüri Saar
Setude etnilise identiteedi ajalugu	Indrek Jääts

Kolleegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep
tegevtoimetaja Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja Agu Tani
universalia Jaan Kangilaski
Inta Soms
humaniora Mart Orav
socialia Jaan Isotamm
naturalia Toomas Kiho
keeletoimetaja Triin Kaalep
korrektor Kristin Sarv
sekretär Tiit Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@tartu.astronet.ee

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1998

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Kastani 38
Tellimus nr 708.
Trükiarv 2200.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

10. AASTAKÄIK 1998 NUMBER 7 (112)

Eestlased Vendôme'i lütseumis: Ühest 75 aasta vanusest eksperimendist Eesti—Prantsuse kultuurisuhetes	<i>Asko Varik</i>	1347
Franco—Estonica: Miscellanea	<i>Asko Varik</i>	1362
Sürrealismi manifest	<i>André Breton</i> <i>Tõlkinud Inga Saare</i> <i>ja Andres Raudsepp</i>	1371
Aleksander Puškini <i>Vaskratsanik</i> Eestis	<i>Ülle Pärl</i>	1412
Kultuuriline nartsissism, "isekas kultuur"	<i>Heiner Mühlmann</i> <i>Tõlkinud Mari Tarvas</i>	1432
Ebatäpne aatom: Keemiaüliõpilasena Göttingenis	<i>Lauri Vaska</i>	1453
Euroopa õiguslikud juured ja tulevane konstitutsioon	<i>Michael Stolleis</i> <i>Tõlkinud Mari Tarvas</i>	1493
Tsivilisatsioonide kokkupõrke teooria retseptioonist Eestis	<i>Jüri Saar</i>	1512

Setude etnilise identiteedi ajalugu. II	
<i>Indrek Jääts</i>	1520
<i>Arvustus: Parimad soovid ja karm reaalsus: Ilmar Tõnissoni välispoliitilistest toekspidamistest. Ilmar Tõnisson. Emajõe ääres. Koostaja: Hando Runnel. (Eesti mõttelugu 15.) Tartu: Ilmamaa, 1997.</i>	
<i>Heino Arumäe</i>	1547
Editorial note. Summaries	1557

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1370, 1411, 1431, 1452, 1492, 1519: Ilmar Malini joonistused

EESTLASED VENDÔME'I LÛTSEUMIS

Ühest

75 aasta vanusest eksperimendist
Eesti—Prantsuse kultuurisuhetes

Asko Varik

Tänavu möödub 75 aastat eestlaste õppima minekust Vendôme'i lütseumi. See eksperiment oli üheks tähiseks Eesti—Prantsuse haridussuhete pikas ajaloos. Kuigi ka keskajal tegutses Eestis Prantsusmaal hariduse omandanud vaimulikke, pärinevad kindlamad teated eestlaste õpingutest Prantsusmaal 19. sajandist. Nii olid Pariisis õppinud eesti esimesed tuntumad kunstnikud Johann Köler ja Amandus Adamson. Prantsusmaaga oli seotud ka esimesi eestlasest arste Philipp Karell. Tihedamad haridusalased kontaktid Prantsusmaaga tekkisid 20. sajandi algul. Siis otsis rahvusliku liikumise uus põlvkond, tunnetades vaimse õhkkonna sumbumist, teed Euroopasse. Nooreestlaste üleskutse "Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks" tähendas uute kultuurikontaktide otsinguid Lääne-Euroopaga (romaani, anglosaksi, skandinaavia ja soome kultuuriga). See viis nad tihedasse kokkupuutesse eriti Prantsusmaa ja prantsuse kultuuriga. Pariis muutus Mekaks nii poliitilistele pagulastele kui ka eesti kunstirahvale. Nii said õpingud Pariisis paljude eesti kunstnike arengus ja loominguks määravaks.

Eesti Vabariigi sünd tähendas uusi, soodsamaid tingimusi ja võimalusi ka Eesti—Prantsuse kultuuri- ja haridussuhete arendamiseks. Kuigi rahvusliku iseolemise tingimustes asetati pearõhk

rahvuskultuuri arendamisele, tunnetati samas ka vajadust mitmekesistada kultuuriorientatsiooni. Üks võimalus vabaneda ühekülgsustest saksa ja vene mõjudest seisnes eestlaste koolitamises Lääne-Euroopas. Seda mõistsid peale nooreestlaste ka paljud Eesti riigi ja avaliku elu tegelased.

Juba 1919. a oli Eesti diplomaatidel (Kaarel-Robert Pustal, Jaan Poskal jt) plaan saata kuni 400 eesti üliõpilast õppima Prantsusmaale ja Inglismaale. Pusta oli läbirääkimisi pidanud Prantsuse haridus- ja ülikoolitegelastega. Tema andmetel võis ainuüksi Nancy ülikool vastu võtta kuni 200 eesti üliõpilast, kõne all olid ka Grenoble'i ja Poitiers' ülikool. Paraku see plaan nurjus välisvaluuta puuduse ning käimasoleva Vabadussõja tõttu (Piirimäe 1989: 13–18; *Eesti ülikooli...* 1994: 101–103). Vaatamata selle suurejoonelise plaani nurjumisele arenesid Eesti—Prantsuse haridusalased kontaktid siiski tasapisi edasi. Veel samal (1919) aastal saabusid esimesed Eesti stipendiaadid Prantsusmaale õppima. Eesti—Prantsuse suhetele mõjus pärssivalt Prantsusmaa venitamine Eesti *de jure* tunnustamisega. Seetõttu tabasid ka Eesti stipendiaate ebameeldivad üllatused. Näiteks keeldusid Prantsuse võimud neid tunnustamast Eesti kodanikena. Prantslaste jaoks jäid nad Vene kodanikeks, mis oli eestlastele võõrastav ja vastuvõetamatu. Selle probleemi tõi teravalt esile Eesti stipendiaat Rudolf Vallner, kes keeldus prantslastelt vastu võtmast isikutunnistust (*carte d'identité*), millega temast oli tehtud Vene kodanik. Tagajärjeks oli äge poleemika Eesti diplomaatide ja Prantsuse Välisministeeriumi vahel. Prantslased ei soostunud siiski oma suhtumist muutma, ainus saavutatud järeleandmine seisnes lubaduses edaspidi eestlaste kodakondsust märkida selliselt: “KODAKONDSUS Vene (tegelik kodakondsus Eesti)” (“NATIONALITÉ Russe (nationalité de fait: estonienne)”)! (Eesti delegatsioon Prantsuse välisministrile 26. XII 1919; Prantsuse välisministeeriumi peasekretär Pustale 3. V 1920. — Archives Diplomatiques, série Europe 1918-1940, sous-série Estonie, v 75.) Alles Eesti tunnustamine *de jure* Prantsusmaa poolt 1921. a kõrvaldas selle probleemi ning avas uued võimalused kahe maa vaheliste suhete kiireks arenguks. Aastatel 1921–1923 arenesid need suhted tormiliselt. Prantsusmaa püüdis tihendada kahe maa vahelist suhtlemist ning toetada prantsuse keele ja kultuuri levikut Eestis. Neil

aastatel oli prantsuse kultuuriühingute asutamise buum. Prantsusmaa toetusel asutati Tallinnas Prantsuse Instituut Eestis (1921) ja Eesti—Prantsuse Ühing (1923), Tartu Prantsuse Teaduslik Instituut (1922) ning Tallinna Prantsuse Lütseum (1921). Prantsuse valitsus toetas materiaalselt ka eestlaste õpinguid Prantsusmaal. Nii andis Prantsuse valitsus alates 1922. a Eestile ühe aastastipendiumi. Selle 6000-frangise stipendiumi kasutajad määras Tartu Prantsuse Teaduslik Instituut. Alates 1925. a sai Eesti veel teise Prantsuse valitsuse stipendiumi diplomaatia alal. Vaatamata nendele stipendiumidele jäi Prantsusmaal õppimine ikkagi tagasihoidlikuks. Eestis oli poliitika- ning haridustegelasi ja teisi, kes olid huvitatud Eesti—Prantsuse (haridus)suhete tihendamisest. Eestlaste Prantsusmaal õppimise muutis näiteks Eesti diplomaatidele atraktiivseks soov vähendada saksa mõjusid noorte hulgas, et eesti üliõpilaste “silmaring Berliiniga ei lõppeks”, nagu kirjutas Oskar Kallas Pustale (Eesti Riigiarhiiv (ERA), f 1585, n 1, s 172, l 10). Kartus saksa mõjude ees oli põhjendatud, sest Saksamaal õppivad Eesti üliõpilased kaotasid nii mõnigi kord sideme Eestiga ning saksastusid (Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f 2100, n 4, s 434, l 266, 266p). Et eelistatuima välisõpingute maana jäi Saksamaa pikaks ajaks esikohale, siis oli Prantsusmaal õppimisvõimaluste otsimine ning parandamine igati aktuaalne ja vajalik. Eesti Vabariigi algusaastaid võibki pidada otsingute ajaks, mil püüti leida kõige perspektiivikam tee kultuuri- ja haridussuhete arendamiseks. Nii sai Eesti avalikkus 1922. a detsembris teada plaanist saata eesti noori õppima ühte Prantsuse lütseumi. See plaan oli realistlikum ning selle elluviimiseks olid olemas head eeldused. Kõigepealt sai selle teostamine Pariisis asutatud Prantsuse—Eesti Ühingu lähemaks ülesandeks. Sellesse ühingusse kuulunud mõjukad prantsuse kultuuri-, haridus- ja poliitikategelased tagasid kavandatud plaanile soodsa vastuvõtu Prantsusmaal. Et selle projekti eestvedaja ning arvatavasti ka autor oli üks Eesti sõpru, endine Prantsuse haridusminister André Honnorat¹ (ta oli ühtlasi Prantsuse—Eesti Ühingu asepresident), siis võib mõista Prantsuse

¹ André Honnorat (1868–1950) — Prantsuse poliitik. Senaator aastatel 1921–1945. Honnorat läks ajalukku Pariisi ülikoolilinnaku rajajana. Pusta leidis temas juba 1919. a siira poolehoidja kahe maa suhete tugevdamisel.

Haridusministeeriumi vastutulekuid kavandatu elluviimisel. Paarikümmend keskkooliõpilast oli pealegi hoopis lihtsam leida kui paarisada üliõpilast. Nüüd polnud enam ka sõjategevusest tingitud takistusi. Võib-olla kõige oskuslikumalt oli korraldatud selle ettevõtmise rahaline külg. Põhilised kulud pidid jääma Prantsuse Haridusministeeriumi ja lastevanemate kanda. Prantsuse Haridusministeeriumi poolt oli eestlaste õppima lubamine märkimisväärne vastutulek. Nimelt subsideeris Prantsuse valitsus iga keskkooli õpilase õpetamist 1500 frangiga aastas. 15 eestlaste õpingud prantsuse lütseumis oleksid Prantsusmaale maksma läinud kuni 30 000 franki (600 000 Eesti marka). Prantsuse valitsus lubas lisaks veel nelja õpilase ülalpidamiskulud enda kanda võtta, kui Eesti Haridusministeerium eraldab samuti neli stipendiumi. Ülejäänud õpilaste ülalpidamiskulud (umbes 2000 franki aastas) pidid tasuma lastevanemad. Kavas oli koos õpilastega ka ühe eesti õpetaja kaasaminek lütseumi. See õpetaja pidi esindama eesti õpilasi lütseumis ning õpetama neile eesti keelt, ajalugu ja geograafiat. Palka pidi õpetaja saama Eestist, lütseum oleks ilmselt talle taganud tasuta korteri ja ülalpidamise (ERA, f 1585, n 1, s 384, l 2). Kahjuks olid need kavandatud väikesed kulud Eesti Haridusministeeriumi jaoks ikkagi liiga suured. Soovitud stipendiumide loomisest pole teateid ning lütseumi jäi saatmata ka Eesti õpetaja.

Algselt kavatseti eestlased saata õppima Nancy lütseumi, hiljem olid kõne all mitmed teised lütseumid (Lyonis ja Saint-Nazaire'is), kuid lõpuks valiti Prantsuse Haridusministeeriumi soovitusel 300 aasta vanune Vendôme'i lütseum. Vendôme'i kasuks rääkisid ilmselt küllaltki väikesed ülalpidamiskulud ning soodne asukoht: Pariis asus kõigest kolme tunni rongisõidu kaugusel. 10 000 elanikuga väikelinn Vendôme asub umbes 180 km kaugusel Pariisist.

Tänu Pusta ja prantslastest Eesti sõprade sammudele ning Prantsuse Haridusministeeriumi vastutulelikkusele sai esialgne idee kindlama ja konkreetsema sisu 1923. a kevadel. Siis informeeris Pusta üksikasjalikumalt Eesti Haridusministeeriumi, kes asus otsima Prantsusmaal õppimisest huvitatud õpilasi (samas, l 1–2; P-s 1923: 7). Eestis tekitas see plaan küllaltki suurt elevust — ligi 150 õpilast avaldas soovi Prantsusmaale õppi-

ma sõita (150 õpilast... 1923: 3). Haridusministeerium pooldas samuti Eesti õpilaste saatmist Prantsusmaale ning otsustas Prantsusmaalt täpsemaid teateid hankida. See tehti ülesandeks Tallinna I Reaalkooli direktorile Nikolai Kannile, kes tutvus 1923. a suvel Elsassi Uuringute ja Informatsiooni Komitee kutsel Elsassi kohalike koolioludega. Kann pidas läbirääkimisi Prantsuse Haridusministeeriumis ning tutvus koos Eesti Pariisi saatkonna nõuniku dr Leppikuga Vendôme'i lütseumiga, millega jäi igati rahule. Selle reisi tulemusena valmis tal laiale avalikkusele mõeldud Vendôme'i lütseumi ning selle eluolu tutvustav pikem artikkel (läbi kolme lehenumbri), mis ilmus aga alles augusti keskpaiku (Kann 1923). Et seda artiklit süüdistati hiljem väärkujutluste tekitamises ning heideti ette, et selles "kogu asja roosilistes värvides näidati" (-d 1923: 4), siis on põhjust artiklil pikemalt peatuda. Tänapäeval on muidugi raske täpselt hinnata, kas ja kui palju Kann tegelikult olukorda ilustas. Artikkel tervikuna oli objektiivne, selles olid selgelt esile toodud lütseumi karm kord ning muud eestlastele harjumatud asjaolud. Hiljem selgus, et ta oli mõningates vähem olulistes asjades siiski eksinud. Näiteks polnud lütseumi sportimis- ja pesemisvõimalused sugugi nii hiilgavad ega luksuslikud, nagu paistis Kanni artiklist. Ka toitlustamist oli ta liiga pealiskaudselt hinnanud "kõõgis rippuva iga nädalapäeva jaoks kokkuseatud toidusedeli järgi" (Kann 13. VIII 1923: 5). Tegemist oli seega piasiasjadega, mis tekitasid aga eesti õpilastes suurt rahulolematust. Mõni õpilane koguni lahkus seetõttu lütseumist. Kanni ei saa siiski süüdistada väärinformatsiooni levitamises õpilaste lütseumi meelitamiseks. Tema artikkel ilmus mõni nädal enne eestlaste Vendôme'i sõitu, ajal, mil õpilased olid juba välja valitud. Seega ei saanud kõnealune artikkel enam kuidagi õpilasi otsuse langetamisel mõjutada. Tuleb silmas pidada, et Kann viibis lütseumis lühikest aega, jõudmata kõigi piasiasjadega põhjalikult tutvuda. Võib-olla näis tagantjärele mõni asi ilusam, kui ta tegelikult oli. Lõpuks vaatas tema lütseumi koolimehe, direktori pilguga ning arusaadavalt võis õpilaste vaatenurk nii mõnegi asja puhul olla veidi teistsugune. Kann leidis, et õpilased peavad pärast õpinguid ise otsustama, kas prantsuse kool on "hea või halb" (samas 15. VIII 1923: 4).

Eesti õpilaste Prantsusmaale õppima saatmisel oli kaks suurt eesmärki. Esiteks olid kogu eksperimendil laiemad kultuurilised ja poliitilised eesmärgid. Tulevikku silmas pidades peeti tähtsaks sidemete loomist eesti ja prantsuse noorsoo vahel. Leiti õigustatult, et "väga tähtis on meie noorele riigile, et meil sõpru ja tuttavaid oleks just Prantsusmaal, kes võiksid siis meie riigi iseseisvuse kaitseks sõna ütelda, kui aeg seda peaks nõudma. Mida rohkem sidemeid, mida rohkem heatahtlikka sõpru meil suurriikides, seda parem meie riigi iseseisvusele ja rippumatusel" (samas 12. VIII 1923: 4). Sellist võimalust kasutasid ka teised riigid (Holland, Rootsi, Poola jt), sest Pusta sõnul nähti just selles "ühte võimsamat rahvaste tutvustamise ja ligendamise abinõu" (ERA, f 1585, n 1, s 384, l 1). Võib arvata, et projekti teostajad lootsid selle kujudada sama suurejooneliseks, kui oli Eesti diplomaatide plaan 1919. a. Kuigi paarikümne eesti keskkooliõpilase saabumist ei saa võrrelda paarisaja üliõpilase õppima asumisega Prantsusmaal, oleks edu korral olnud võimalik igal aastal uute õpilaste tulek. Kui see oleks teoks saanud, oleksid keskkooliõpilased moodustanud märkimisväärse osa Prantsusmaale õppima minevatest eestlastest. Tegelikult oli kogu ettevõtmine juba tollal väljunud kitsast hariduslikust plaanist ning omandanud laiemat, poliitilist tähendust. Näiteks suhtus kavandatavasse eksperimenti pooldavalt ka Vendôme'i linnavalitsus. 1923. aastal oligi Vendôme'i lütseum üldsuse suurema tähelepanu all, sest 12. juulil möödus 300 aastat kooli asutamisest. Juubelipidustustest pidid osa võtma Prantsusmaa kõrged riigitegelased (kaubandusminister jt) ning kutsutud oli ka Pusta (ERA, f 1585, n 1, s 386, l 61). Arvestades mitmete väljapaistvate Prantsuse riigitegelaste toetust, samuti Prantsuse Haridusministeeriumi hilisemat erakordset vastutulekut, äratas kogu eksperiment suuremat tähelepanu. Eestis kardeti koguni, et ajakirjanduses ilmunud kontrollimatud teated (õpilaste kaebused) lütseumi olukorra kohta võivad halvata Eesti—Prantsuse haridustegelaste vahelist head läbisaamist (Kiivet 1923: 7).

Teiseks suuremaks eesmärgiks oli prantsuse keele täielik omandamine. Hea prantsuse keele oskus ning lütseumi lõputunnistus oleksid eestlastel võimaldanud hõlpsasti asuda õppima Prantsuse kõrgkoolidesse. Eesti jaoks oli Vendôme'i lütseum tähtis tollal just prantsuse keele õppimise võimalusena. Tuleb silmas

pidada, et 1923. a vähenes märgatavalt prantsuse keele õpetamine Eesti koolides. Eesti koolipoliitika oli võõrkeelte õpetamise suhtes küllaltki vastuoluline: ühelt poolt tunnistati prantsuse keele tähtsust (prantsuse keel oli endiselt peamiseks keeleks diplomaa-tias ning ta domineeris ka teadusemaailma suhtlemiskeelena) ja selle õppimise vajalikkust, teiselt poolt tõrjuti selle õpetamine koolidest välja. Seega tuli Prantsusmaale õppima mineku plaan väga soodsal hetkel — prantsuse keele väljatõrjumine eesti kooli-dest muutis prantsuse keele õppimise Prantsusmaal väga ahvatle-vaks. Samas oli Eestis veel piisavalt õpilasi, kes oskasid rohkem või vähem prantsuse keelt ning teadvustasid ka prantsuse keele tähtsust ja selle oskamise vajalikkust. Nii on arusaadav, miks see plaan äratas suurt huvi eesti keskkooliõpilastes. Et algselt loodetud stipendiumid jäid saamata, siis pidi enamik huvilistest materiaalsetel põhjustel loobuma Prantsusmaale õppima mineku mõttest. Haridusministeerium näis noorte Prantsusmaale õppi-ma lubamisel arvestavat ainult kahte kriteeriumi: et koolis oleks kunagi õpitud prantsuse keelt ning et vanemad oleksid piisavalt rikkad (Eesti õpilaste... 1923: 5). Õpilaste tegelikule prantsuse keele oskusele ja nende võimetele ning käitumisele ei pööratud nähtavasti mingit tähelepanu. Seetõttu sattus väljavalitute hulka nii mõnigi tagasihoidlike võimete ning keskpärase koolitunnistu-sega noor. Enamik Vendôme'i õppima minevatest eestlastest olid pärit Tallinnast (seitse I Reaalkoolist ja viis Poeglaste Gümnaa-siumist), ülejäänud kolm olid Tartust, Võrust ja Narvast. Õpilased olid erineva haridustaseme ja vanusega. Kolm õpilast olid lõ-petanud 11, seitse 10 ning viis 9 klassi. Seega pidid 10 õpilast õppima lütseumis ühe aasta, viis aga kaks aastat. Väljavalitud õpilased olid 16–20 aastat vanad (ERA, f 1585, n 1, s 381, l 50). Olgu siinkohal toodud ka nende nimed: Karl Aleksander Zir-kel, Egon Rist, Voldemar Lüdig, Elmar Reivas, Nikolai Lem-ming, Viktor Päts, Erich Lember, Robert Riips, Valentin Mär-ka, Hilmar-Friedrich Kasemets, Eduard Pool, Alfred Sild, Harald Rosen, Arnold Siller ja Arthur Olbrei. Tegemist oli jõukatest perekondadest pärit noormeestega, kes suutsid maksta 2000 fran-ki (umbes 40 000 Eesti marka) õpperaha ning kanda aastas veel muid kulusid umbes 1000 franki (20 000 Eesti marka). Need 15 õpilast saabusid Vendôme'i lütseumi 10. septembril 1923. a,

20 päeva enne õppetöö ametlikku algust. See aeg oli mõeldud eestlaste harjutamiseks lütseumi eluoluga ning nende prantsuse keele oskuse parandamiseks. Paraku algasid arusaamatused ja pahandused juba esimestel päevadel. Tulid ilmsiks haridusministeeriumi möödalaskmised õpilaste valikul. Nii oli väljavalitute hulka sattunud kolm-neli sõnakuulmatut ja distsiplineerimatut õpilast, kellele olid vastuvõetamatud lütseumi kord ja eluolu. Enamik kaebusi tuli neilt ning just nende kirjad tekitasid kära Eesti ajakirjanduses. Need kolm õpilast soovisid lütseumist lahkuda juba esimestel päevadel. Nende kiiret lahkumist soovis ka lütseumi direktor, kes nägi nende käitumises ohtu lütseumi korrale ja oma kaasmaalaste edusammudele (samas, I 78). Pärast nende lahkumist 1. oktoobril ja muude arusaamatuste selgitamist teiste õpilastega näis esimene kriis oktoobri alguseks möödas olevat.

Eesti õpilastele valmistasid raskusi peamiselt kolm asjaolu — nõrk keeleoskus, harjumatult range kord ning olmeprobleemid. Üheks suuremaks probleemiks oli õpilaste nõrk prantsuse keele oskus. Et lütseumisse õppima mineku tüheks peamiseks eesmärgiks oli prantsuse keele õppimine, siis ilmselt seetõttu ei pööranud haridusministeerium ega õpilased ise vajalikku tähelepanu prantsuse keele oskuse tegelikule tasemele. Prantslaste hinnangul võisid allesjäänud 12 eestlasest kaheksa hästi edasi jõuda, kolm nõrga prantsuse keele oskusega eestlast arvati siiski suutvat teistele järele jõuda. Üks õpilane oli veel nendestki maha jäänud ning tema õigeaegset lõpetamist peeti küsitavaks (samas). Oma nõrga prantsuse keele oskuse tõttu ning seetõttu, et paljusid aineid õpetati Prantsuse keskkoolis hoopis põhjalikumalt kui Eestis, pidid eesti õpilased lütseumis suurt vaeva nägema ja tõsiselt tööd tege-ma. See seletab ka nende seas levinud pessimismi ning kahtlusi lütseumi õigeaegse lõpetamise võimalikkuses. Tegelikult polnud asi sugugi nii hull. Lütseumis pöörati algusest peale küllaltki suurt tähelepanu eestlaste prantsuse keele oskuse parandamise-le. 1923. a detsembris saadi Prantsuse Haridusministeeriumilt nõusolek finantseerida eestlaste jaoks loodavat prantsuse keele erikursust. Pusta saavutas tänu oma prantsuse sõprade tegevuse-le Prantsuse Haridusministeeriumist eestlastele veel mitu olulist soodustust. Nii loeti 11. klassi lõpetanud kolme eestlase haridus võrdseks endise vene keskkooli haridusega ning nad said või-

maluse astuda Prantsuse kõrgkoolidesse. Lütseumi lõpuklassis õppivad eestlased vabastati aga esimese poole küpsuseksamite tegemisest, mis tõstis märgatavalt eesti õpilaste meeleolu (ERA, f 1585, n 1, s 382, l 50, 50p, 54). Kuigi eesti õpilased nägid lütseumis õppimisega küllaltki suurt vaeva, olid neile loodud reaalsed võimalused lütseumi õigeaegseks lõpetamiseks.

Eesti õpilaste nõrk prantsuse keele oskus võis esialgu põhjustada olmelisi arusaamatusi. Nii said eestlased aru, et neilt nõutakse päevas täiendavat toiduraha 10 franki, kusjuures toit jäi samaks, s.t nende meelest viletsaks. Tegelikult nõuti neilt 10 franki päevas septembri eest (kokku 200 franki), sest see oli enne õppetöö ametlikku algust ning seda polnud arvestatud 2000 frangi sisse. See asjaolu oleks saatnud õppuritel juba Tallinnas teada olema. Ka eesti õpilasi saatnud Riigikogu liikme direktor Johannes Jaanise pikem kohalviibimine lütseumis oleks aidanud lahendada nii mõnegi sellise arusaamatuse juba eos. Pusta soovitud kuu aja asemel viibis ta lütseumis kõigest mõne päeva (samas, l 12, 56).

Näib, et mitmed õpilased jätsid meelde neid lütseumis ootavad meelelahutused ning unustasid ära selle, mis käis range korra ning muude eestlastele harjumatu asjade kohta. Tundub, et mõni eesti õpilane kujutles end saabuvat luksuslikku pansionaati mõnusalt aega veetma ning meelt lahutama. Eksiarvamuste tekkimist soodustasid ka mõningad vead ja liialdused lütseumi propageerimisel ning eluolu käsitlemisel. Noormeeste selliste väärade ettekujutuste üle ei tasu siiski imestada. Tuleb silmas pidada, et seda laadi eksiarvamused Prantsusmaa ja prantsuse kultuuri suhtes olid eestlaste seas üldse võrdlemisi levinud. Juba "Noor-Eesti" ajal seostas osa literaate Prantsusmaad ja prantsuse kultuuri kergemeelsuse ja lõbutsemisega. Näiteks Villem Reiman leidis, et prantsuse geeniusel on "ka oma sügavad kortsud näos ja mädanevad paised küljes". Nendeks olevat prantslaste suguline lodevus, perversne lõbuiha (loomulikult ka "prantsuse tõbi"), kahe- või koguni ühelapseline peresüsteem ning alkoholismi valitsemine (*m* [Reiman] 1910). Et sellised vaated küllaltki levinud olid, näitas ilmekalt Tartu Prantsuse Teadusliku Instituudi esimene ekskursionsioon Prantsusmaale 1922. a suvel. Siis avastasid mõnedki ekskursionsid üllatusega, et Pariis pole ainult "lõbustuste ja kerge elu keskkoht" (Poom 1922: 2) ning lisaks muule on Prantsusmaal suured

teened ja saavutused kultuuri ning teaduse vallas. Siiski kulus veel tükk aega, kuni arusaam Prantsusmaast kui tähtsast teaduse- ja kultuurimaast, kust ka eestlastel on palju õppida, laiemalt maad võttis.

Kodumaal suurema vabadusega harjunud eesti õpilastel oli raske kohaneda ning aktsepteerida lütseumi ranget režiimi. Pealegi olid mitmed eestlased kooliõpilase east juba väljas. Näiteks võrdles üks neist lütseumi vanglaga, kirjutades: "See on midagi parandusmaja taolist. [---] Seda elu oleks Tallinna keskvangimajas prii saanud ja raha oleks veel töö eest juure makstud. Ütleüldse on see kool üks sõnnik." (ERA, f 1585, n 1, s 381, l 59p, 60.) Selletaolisi hinnanguid jõudis ka eesti ajakirjandusse: "Muidu elu on kurb, ei lasta välja, vahest "konvoi" saatel. Maja on vangimaja laadi; traataiad ja jõgi on ümber [---] Tunned, nagu oleks vangimajas." (-d 1923: 4.) Sääraseid masendavaid hinnanguid põhjustasid õpilaste liikumisvabaduse piirangud väljaspool lütseumi. Pusta sõnul oli range korraga kõige rahulolematum ("rahutum") just Viktor Päts (ERA, f 1585, n 1, s 382, l 22). Tollase haridusministri Aleksander Veidermanni (Veiderma) mälestuste järgi olevat V. Päts "prantslastele seletanud, et ta on presidendi poeg, see seletus olevat aga prantslasi jätnud täiesti külmaks. Nad seletanud, et selles lütseumis olevat õppinud palju suuremate meeste pojad, kes kõik ennast kehtiva korra alla painutanud." (Veiderma 1992: 1401.) Tuleb siiski rõhutada, et prantslased püüdsid eestlastele vastu tulla ning tegid režiimi suhtes mõningaid mööndusi. Nii said kõik soovijad kahekohalistesse tubadesse jne. Aastakümnete jooksul väljakujunenud režiimi ning tõekspidamisi polnud arusaadavalt võimalik eestlaste soovil ära muuta. Sellest aga ei tahtnud mõned eesti noored kuidagi aru saada.

Suur probleem oli ka toiduga, selle üle kaebasid peaaegu kõik. Väike toiduraha (7 franki päevas) võimaldas õpilasi toita üsna tagasihoidlikult. Peamine oli siiski just see, et toit oli eestlastele harjumatu. Kaevati ka pikkade söögivaheaegade üle jne. Eesti õpilastele anti siiski võimalus oma raha eest toidulisa hankida. Suur arusaamatus oli ka riietusega. Millegipärast polnud prantslaste nõuded vajaliku riietuse ja pesu ning nende koguse kohta jõudnud eestlasteni. Seetõttu oli osa eesti õpilasi riietuse ning pesuga ebapiisavalt varustatud. Rikkaliku taskuraha abil (mõnel oli

seada ülearuugi) suudeti sellistest raskustest üle saada. Üldse näib, et kõige rohkem valmistasid pettumusi just olmelised asjaolud. Leiti, et pesemisvõimalused polegi nii hiilgavad. Kaevati sportimisvõimaluste üle: polevat võimalik tegelda vehklemise ega ratsutamisega jne. Üks eestlane oli nõrduinud, et lütseumis polnud kümmet lubatud tenniseväljakut (ERA, f 1585, n 1, s 381, l 57). Tegemist oli seega piasjadega, mis poleks pidanud õppetööd kuigi palju häirima.

Pärast peamiste arusaamatuste lahendamist näis eestlaste elu lütseumis rahuldavalt kulgevat. Detsembri keskpaigas teatasid äkitselt neli eesti õpilast soovist koju pöörduda. See tuli üllatuse-na nii lütseumi direktorile kui Pustale. Olid ju need õpilased veel kuu aega tagasi Pustale kinnitanud oma soovi alustatu lõpule viia. Pealegi kuulusid nad nende hulka, kelle edasijõudmine ja lütseumi edukas lõpetamine hoolsa töö korral ei tekitanud kahtlust. Ise paistsid nad oma võimetest halvemal arvamusele olevat, kuna kartsid, et oma ebapiisava prantsuse keele oskusega ei õnnestu neil suvel edukalt lõpueksameid sooritada. Eestis lootsid nad selleks ajaks kindlasti lõputunnistuse kätte saada. Võib nõustuda Pusta arvamusega, et just hirm selle "tõsise töö" (lõpueksamite) ees sundis neid lütseumist lahkuma (ERA, f 1585, n 1, s 382, l 58, 60). Kardeti õigustatult, et nende lahkumine annab allesjäänutele halba eeskuju. Kahjuks ei jäänud nad tõesti viimasteks lahkujateks. Samal kuul lahkus veel kaks õpilast, tuues direktorile põhjuseks raskused prantsuse keele õppimisel. Et neist üks oli lütseumi saabudes osanud prantsuse keelt minimaalselt (kui sedagi), siis polnud tema lahkumine eriti suur üllatus. Küll oli osanud ta aga kaasa meelitada teise õpilase, kelle teadmistest, võimetest ja edasijõudmisest oli lütseumi direktor väga heal arvamusel (ERA, f 1585, n 1, s 381, l 81). See tõstatab jällegi küsimuse eestlaste lahkumise tegelikest põhjustest ja motiividest. Ilmselt oli üheks põhjuseks kaaslaste, eriti autoriteetsemate kaaslaste eeskuju. Näib, et mõnel poisil oli oma kaasõpilastele väga suur mõju. Kardeti ju ka kolme alguses lahkunud noormehe halba mõju kaaslastele. Teise lahkujate grupi puhul võib oletada Viktor Pätsi mõju, oli ju tema olnud üks rahulolematuid. Oma osa oli kollektiivsustundel või kambavaimul: mõned poisid kinnitasid, et kui teised lähevad, ega siis nemadki jää. Mitme õpilase vanemad andsid oma poegadele liiga

kergekäeliselt loa lütseumist lahkumiseks (ilma vanemate kirjaliku loata ei tohtinud eestlased lütseumist ära minna). Vähemalt vanemad oleksid pidanud tundma oma laste tegelikke võimeid ja teadmisi ning sedagi, et õppimine võõrkeelses koolis nõuab kui mitte pikemat aega, siis vähemalt suuri jõupingutusi. Nüüd aga hakkas noormeestel ja nende vanematel järsku väga kiire: taheti võimalikult ruttu lõputunnistust kätte saada. Vanemad võtsid tõe pähe poiste uskumatuid väiteid lütseumi lõpetamiseks kuluva aja kohta (ühe poisi kinnitusel kulunuks tal selleks kolm-neli aastat) ning nii anti kergesti luba koolist lahkumiseks (ERA, f 1585, n 1, s 382, l 46).

Seega oli lütseumist lahkunud üheksa eestlast. Lütseumi jäänud eestlaste seast oli kolm saanud võimaluse oma Eesti lõputunnistusega Prantsuse kõrgkoolidesse astuda ning seetõttu polnud neil enam otsest vajadust kauemaks lütseumi jääda. Neist Zirkel otsustas jääda jaanuarini ning teised kaks (Rist ja Lüdig) kavatsevad jääda veelgi kauemaks — juulikuuni (ERA, f 1585, n 1, s 482, l 107–108). Üllatav on aga see, et ülejäänud kolm lütseumi jäänud eesti õpilast (Olbrei, Lemming ja Sild) kuulusid nende hulka, kelle prantsuse keele oskust oli peetud nõrgemaks ning kes pidid seetõttu hoopis rohkem vaeva nägema. Kuuest lahkunust oli aga viis parema prantsuse keele oskusega ning nende edukas lõpetamises ei olnud kaheldud. Lütseumist lahkumise peapõhjuseks polnud seega mitte nõrk prantsuse keele oskus, vaid õpilaste soovimatus tõsiselt tööd teha ja vaeva näha. Oma osa oli harjumatul režiimil ja toidul ning muudel olmealastel pettumustel, aga ka kaaslaste halval eeskujul.

Kuidas siis hinnata selle eksperimendi tulemusi? Oli see läbikukkumine, sest esimestel kuudel lahkus viieteistkümnest eesti õpilasest üheksa? Või tuleb eksperimenti pidada õnnestunuks, sest lütseumi jäi pikemaks ajaks ikkagi viis-kuus eestlast, kellest mõned jätkasid oma õpinguid Prantsuse kõrgkoolides? Vaatamata mitmetele probleemidele, arusaamatustele ja vigadele, tuleks selle eksperimendi tulemusi hinnata siiski positiivselt. Tuleb silmas pidada, et eesti õpilaste enneaegne lahkumine lütseumist polnud midagi erandlikku, seda tuli ette ka teiste maade õpilastega. Seda tuleb võtta kui vajalikku kooliraha Eesti Haridusministeeriumile ja diplomaatidele oma vigade mõistmiseks ning samas vajalike

ning kasulike kogemuste omandamiseks. Sai selgeks, et selle eksperimendi eesmärgid olid küllaltki raskesti saavutatavad. Haridusliku aspekti puhul oleks tulnud teha selge valik, mis on esmane: kas prantsuse keele õppimine või keskhariduse omandamine. Selline praktika, kus nõrga prantsuse keele oskusega noormehed saadetakse ühekorraga õppima nii prantsuse keelt kui ka keskharidust omandama, osutus ebaõnnestunuks. Iseenesest poleks see ju võimatu olnud, kuid selline küllaltki riskantne samm nõudnuks ülihoulikalt õpilaste valikut ja isegi sel juhul poleks olnud garantiid eksperimendi täielikule õnnestumisele. Mõttekam oleks olnud saata eesti õpilasi või keskkooli lõpetanuid Prantsusmaal kas ainult prantsuse keelt õppima või siis korraliku prantsuse keele oskusega omandama keskharidust Prantsuse lütseumis. Eksperimendi teise eesmärgi teostamiseks — sidemete loomiseks eesti ja prantsuse noorsoo vahel, oleks tulnud sinna saata rohkem väarikaid eesti noorsoo esindajaid. Nii tuleb nõustuda Eesti haridusministri hinnanguga, et “mitmed poisid ei teinud au Eesti nimele Prantsusmaal” (Veiderma 1992: 1401). Tegelikult pole õige ajada kogu süüd ebaõnnestumiste eest õpilaste kaela. Sellest eksperimendist oli kõige rohkem õppida Eesti Haridusministeeriumil ja koolitegelastel. Just nemad kandsid suurimat vastutust ebaõnnestunud õpilastevaliku ja ebatäpse või puuduliku info levitamise eest. Nad oleksid pidanud mõistma, et katse panna Prantsuse Haridusministeeriumi ja lastevanemaid maksma eestlastele prantsuse keele õpetamise eest, selle asemel et seda Eestis piisavalt koolis õpetada, pole perspektiivikas. Milliseid järeldusi eesti haridustegelased sellest eksperimendist ka tegid, igatahes prantsuse keele õpetamise mahtu eesti koolides see küll ei suurendanud. Pigem vastupidi: prantsuse keele õpetamise allakäik Eesti koolides hoopis jätkus. 1930. aastate alguseks oli prantsuse keele õpetamine välja suremas. Prantsuse keelt õpetati rohkem peale Prantsuse Lütseumi veel J. Vestholmi Poeglaste Gümnaasiumis. Teistes koolides (Tallinna Linna Poeglaste Reaalgümnaasiumis, Tartu Linna Tütarlaste Gümnaasiumis, Tõrva Gümnaasiumis ja saksa koolides) oli prantsuse keele õpetamine hääbumas (ERA, f 1108, n 3, s 194, l 299). Pole siis imestada, et eestlastel püsis huvi Vendôme'i lütseumis õppimise võimaluste vastu veel aastaid hiljemgi. Suurema arvu huviliste puhul oleks võinud korduda

Vendôme'i lütseumi eksperiment, kuna Prantsusmaa koolid jäid eestlastele avatuks ka edaspidi.

Näib, et vähemalt Pusta ja eesti diplomaadid mõistsid, et enne Prantsusmaale õppima minekut on mõistlikum ikkagi Eestis prantsuse keel selgeks õppida. Leiti, et "meie keskkoolide lõpetajatel asjata jõu ja raha kulutus oleks prantsuse keele õppimiseks siinsetesse keskkoolidesse tulla". Perspektiivikam tundus prantsuse keele oskusega ülikoolilõpetanute või üliõpilaste Prantsusmaale minek õppimiseks või enesetäiendamiseks (ERA, f 1585, n 1, s 756, l 65). Nõnda see kujuneski: üha rohkem eestlasi hakkas saabuma Prantsuse kõrgkoolidesse õppima või end täiendama (vt Vabrik 1997: 31–37; Viiret 1989). Vendôme'i eksperimendi tähtsus ei seisnenud mitte niivõrd selles, et mitmed eestlased omandasid parema prantsuse keele oskuse (kes rohkem, kes vähem), mis avas neile tee Prantsuse kõrgkoolidesse, vaid just mõnede illusioonide purustamises ning Eesti—Prantsuse haridusalaste suhete seadmises realistlikumale alusele. Tänu sellele eksperimendile suudeti lõpuks leida kõige perspektiivikam tee Eesti—Prantsuse haridusalaste sidemete tugevdamiseks ja arendamiseks ning kahe maa vahelise läbikäimise tihendamiseks.

Kirjandus

- d 1923. Eesti õpilaste pettumus Prantsuse koolis. Elust Vandome'i lütseumis. — *Vaba Maa*, nr 220, 26. X, lk 4
- Eesti õpilaste Prantsusmaale saatmine. 1923. — *Vaba Maa*, nr 194, 26. VIII, lk 5
- Eesti ülikooli algus: Tartu Ülikooli uuestisünd rahvusülikoolina 1919*. 1994. I. Koostanud H. Piirimäe. Tartu
- K a n n , Nikolai 1923. Kasvatus ja õpetus ühes Prantsuse lütseumis. — *Päevaleht*, nr 211, 12. VIII, lk 4, nr 212, 13. VIII, lk 5; nr 214, 15. VIII, lk 4
- K i i v e t , Johannes 1923. Eesti õpilased Prantsusmaal Vendôme lütseumis. — *Päevaleht*, nr 284, 24. X, lk 7
- m [Reiman, Villem] 1910. Kas Prantsuse mõju vastu? — *Postimees*, nr 65, 20. III
- P - s 1923. Andelisematele keskkooli õpilastele õppimise võimaldamine Prantsuse koolides. — *Postimees*, nr 104, 21. IV, lk 7

- Piirimäe, Helmut 1989. 1919: Ülikooliharidus Tartus või välismaal? — *Ülikool*, nr 3, lk 13–18
- Poom, Viktor 1922. Eesti—Prantsuse vaimline lähenemine. — *Päevaleht*, nr 314, 19. XII, lk 2
- 150 õpilast tahavad Prantsusmaale sõita. 1923. — *Vaba Maa*, nr 93, 26. IV, lk 3
- Varik, Asko 1997. Eesti—Prantsuse kultuurisuhetest aastatel 1918–1940. Magistritöö. Tartu. (Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus)
- Veiderma, Aleksander 1992. Minu tegevus haridusministrina. — *Looming*, nr 10, lk 1391–1410
- Viiret, Veronika 1989. Romaani filoloogi meenutusi. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1697–1708

ASKO VARIK (sünd. 1970) õppis 1990–1994 Tartu ülikoolis ajalugu, oli 1994–1996 ajaloo osakonna magistrant, saades 1997 *magister artium*'i kraadi ajaloo osakonna doktorant, jätkates Eesti—Prantsuse kultuurisuhete uurimist.

FRANCO—ESTONICA

Miscellanea

Asko Varik

GEORGES REYNALD JA EESTI

Arvukate Eesti ja Baltimaade sõprade seas Prantsusmaal oli silmapaistev koht Georges Reynald'1 (1866–1937). See Lõuna-Prantsusmaalt (Ariège'i departemangust) pärit välispoliitika suur asjatundja ei olnud silmapaistev mitte niivõrd kõrgelt positsioonilt (senaator aastatel 1912–1930 ning senati rahanduskomisjoni liige ja väliskomisjoni asepresident), sest Baltimaade sõprade hulka kuulus teisigi kõrgetel kohtadel olnud prantslasi (õppejõude, poliitikuid, deputaate, ministreid, diplomaate, koguni endine president Alexandre Millerand jt), kui oma panusega Eesti tutvustamisel Prantsusmaal ning kahe maa vaheliste sidemete tihendamisel. Tema sõprus Eestiga sai alguse veidi kummalisest, ometi vägagi sümboolsest asjaolust — nimelt tänu riikide prantsuskeelsetele nimetustele (*Estonie* ja *France*) istusid Eesti ja Prantsusmaa delegaadid Rahvasteliidus kõrvuti. Tänu Rahvasteliidus alguse saanud koostööle ning isiklikele kontaktidele loodi 1922. a detsembris Prantsuse—Eesti Ühing (PEÜ), mille presidendiks saigi Reynald (vt Varik 1997b: 10).

Eesti Vabariik hindas kõrgelt Reynald' teeneid — teda autasustati I järgu Vabadusristiga. Tema teened olid tõesti märkimisväärsed — just Reynald soovitas Rahvasteliidu teise täiskogu 6. komisjoni aruandjana Eesti vastuvõtmist Rahvasteliitu ning ta oli jõudsalt kaasa aidanud Eesti tutvustamisele Prantsusmaal. Lisaks Reynald' enda esinemistele ja kirjutistele sai tema ajalehest *Correspondance Universelle* (CU) üks tähtsamaid Eesti (Baltimaade) tutvustajaid Prantsusmaal, eriti poliitilise eliidi

seas. *Correspondance universelle* (asutatud 1867) kajastas tähtsaimaid sündmusi Eesti Vabariigi sise- ja välispoliitikas. Selle lehe kirjutised äratasid elavat vastukaja Prantsusmaal, Ida-Euroopas ning isegi Lõuna-Ameerikas. Sageli levisid *CU* artiklid ka teistesse Prantsuse väljaannetesse. Tegemist oli poolametliku infolehega, mis oli mõeldud valitud lugejaskonnale, vabamüügil seda arvatavasti ei olnud (ERA, f 1585, s 724, l 1–2). Lehe meelsust ja tähtsust näitab võib-olla kõige paremini Kaarel Robert Pusta väide, et *CU* on Prantsuse—Eesti komitee häälekandja (K. R. Pusta Tartu Ülikoolile 17. VI 1932. — ERA, f 1585, n 2, s 201). Tõepoolest, ajalehe toimetaja Eugène Ballero tunnistas ka ise, et *CU* “ei ole lasknud kunagi ühtegi juhust mööda avamaks oma veerud Eestile.” (Samas, n 1, s 386, l 18.) Lehe suundumisi mõjutas või isegi lausa kontrollis Eesti saatkond Pariisis, andes lehele pidevalt kaastööd. Sealjuures oli eriti suur võim ja mõju Eesti saadikul Kaarel Robert Pustal, kes võis lehte alati kasutada (samas, s 626, l 11). Pole siis imestada, et Pusta sõnul oli koostöö Reynald’ ja Balleroga “üks ilusamaid mälestusi minu saadikuaastatest Pariisis.” (Pusta 1992: 53.)

PAUL LABBÉ TARTU-VISIIDIST

Üks tähtsamaid Eestit külastanud ning Eesti—Prantsuse kultuuri-suhteid mõjutanud prantslasi on Paul Labbé (*Alliance Française*’i peasekretär aastatel 1919–1934). 1929. a kevadel viibis ta oma Baltimaade ringreisil peaaegu nädal aega Tartus. See on tähtis aasta prantsuse kultuuri leviku seisukohalt Eestis. Riigikogus puhkenud ägedas diskussioonis võõrkeelte õpetamise üle kõlas üha selgemini pluralismi motiiv: nõuti suurema tähelepanu pööramist ka prantsuse keele õpetamisele koolides. Tallinnas tegeles Prantsuse Lütseumi uus õpetaja Jean Cathala aktiivselt *Alliance Française*’i kohaliku osakonna asutamisega (see avati 1930. a jaanuaris). Tartu Prantsuse Teaduslikus Instituudis (TPTI) toimus juhtkonna vahetus, mida on peetud instituudi algava õitsengu üheks põhjuseks. See sündmus toimuski Paul Labbé Tartus viibimise ajal ning võib arvata, et Labbé oli selles küllaltki suur osa. Arvestades instituudi põhikirjas ettenähtud tihedaid side-meid *Alliance Française*’iga ning Labbé poolt TPTI nimetamist

“*Alliance Française*’i Dorpati komiteeks” (TÜRK KHO, f 39, s 374, l 1), on raske uskuda, et üks kardinaalsemaid sündmusi Tartu Prantsuse Instituudi ajaloos langes puhtjuhuslikult kokku Labbé Tartus viibimisega. Milline oli aga Labbé täpne osa ja mõju instituudi juhtkonna vahetuses, jääb tänaseni lahtiseks. Igal juhul oli Labbé’l oma osa TPTI ning prantsuse kultuuri tutvustamise õitsengus 1930. aastatel — kui mitte muuga, siis vähemalt prantsuse kultuuriühingute materiaalse toetamisega Eestis.

Labbé hilisematest kirjutistest ja esinemistest on näha, et Balti-reis pidi teda tugevasti liigutama. Tõepoolest, vähemalt Tartu-külastusega pidi ta küll igati rahule jääma. Tema loengud (Eesti—Prantsuse kultuurilisest lähenemisest ning prantsuse kultuuri levitamisest välismaal) tekitasid suurt huvi ning igati soe oli vastuvõtt ka Tartu Tütarlaste Gümnaasiumis. See kool tekitas Paul Labbé’s lausa vaimustust (*Alliance Française*’i... 1929: 1; Eesti—Prantsuse... 1929: 5; Prantsuse teadusliku... 1929: 2; Ekskursiooni... 1929: 6). Tegemist oli hea tasemega prantsuse keelt õpetava kooliga, mis pidigi Eestis prantsuse keele õpetamise allakäigu taustal hästi silma paistma. Meeldivaid mälestusi aitas kinnistada ka Labbé hea loosiõnn: gümnaasiumis korraldatud loteriil sai ta kuus võitu, sh eesti vöö, mis talle eriti meeldis (Tütarlaste gümna. loterii... 1929: 6). Tänu soojale vastuvõtule ning meeldivatele reisimuljetele jagas ta paljude prantslaste saatust, kellest said pärast reisi Baltimaadesse Balti riikide veendunud sõbrad ning tutvustajad Prantsusmaal. Peagi järgnesidki Labbé mitmed ettekanded Prantsusmaal. Kõneldes 26. veebruaril 1930. a 800-le kutsutud külalisele oma reisimuljetest Balti riikidesse, andis Labbé sümpaatse ja põhjaliku pildi Balti riikide vaimsest arengust ning nende suhetest prantsuse keele ja kultuuriga (ERA, f 1585, n 1, s 969, l 3). Tähtis on, et P. Labbé ei piirdunud ainult Pariisiga, vaid jagas oma reisimuljeid ka mujal Prantsusmaal. Peagi esines ta koos Pusta ja Läti saadiku Schumansiga *Alliance Française*’i algatusel ning Tourcoing’i, Roubaix’ ja Dunkerque’i geograafiaseltside ja kaubanduskodade kutsel Põhja-Prantsusmaal. Kolmepäevase turnee käigus külastati mitmeid ettevõtteid, sadamaid ja Lille’i ülikooli (samas, l 5). Et aastail 1929–1930 oli Eesti propaganda Prantsusmaal vägagi aktiivne, siis tekib küsimus, kas oli olemas seos aktiivse Ees-

ti tutvustamise ja prantslaste Eesti külastamise haripunkti vahel. Millegipärast külastas just 1930. a Eestit rekordarv prantslasi — 652. Kui oletada seost Eesti tutvustamislaiane ja prantslaste Eesti külastamisbuumi vahel, siis oli Paul Labbé üks nendest, kes andsid hoopis võimsama tõuke kahe maa vaheliste suhete arengule, kui algselt võib paista.

OLGA GALLIN JA EESTI TUTVUSTAMINE PRANTSUSMAAL

Eesti diplomaatidel Pariisis oli täita raske, kuid tähtis ülesanne: teadvustada prantslastele iseseisva Eesti riigi olemasolu ning tutvustada lähemalt Eestit ning tema poliitikat, majandust, kultuuri jm. Ülesanne oli seda raskem, et Eesti ei olnud *terra incognita* mitte ainult tavalisele prantslasele, vaid koguni ka kõrgelt haritud eliidile (vt Pusta 1992: 24, 132; Varik 1997a: 152–154). Õnneks polnud Eesti saatkond ükski — Eesti tutvustamisele ja propageerimisele aitasid kaasa paljud prantslastest sõbrad ning mõnedki Prantsusmaal viibinud eestlased. Et Eesti tutvustamistöö põhiraskus oli suunatud Pariisi poliitilisele ja kultuurilisele eliidile, oli hädavajalik Eesti tutvustamine laiemates haritlaskonna kihtides ning seda ka väljaspool Pariisi. Seetõttu omandasid erilise tähtsuse Prantsuse ülikoolides toimunud Eesti-teemalised ettekanded ja loengud. Kõnelejateks olid sageli Prantsuse ülikoolides õppivad või Prantsusmaad külastavad eestlased. Esile tuleb tõsta Eesti üliõpilast Olga Gallini, kes pidas 1929. a Grenoble'is ja 1931. a Dijonis kaks ettekannet Eesti kohta. Peale selle, et Tallinnast pärit Olga Gallin paistis Prantsusmaal õppivate Eesti üliõpilaste seas silma oma Eesti tutvustamistöö poolest, oli ta ka üks vähestest Eesti haritlastest, kes omandas doktorikraadi Prantsusmaal ning seda koguni Eesti-teemalise väitekirja eest. Tema 1934. a Dijoni ülikoolis kaitstud doktoriväitekiri käsitles Eesti merendust (*La vie maritime en Estonie*). Kahte Grenoble'is õppivat Eesti üliõpilast ajendas Eesti tutvustamisõhtut korraldama just Eesti vähe-
ne tuntus Prantsusmaal. Erandiks polnud ka Grenoble'i ülikool: „... Eestit siin üldse ei tunta, paljud isegi nime järele mitte, teised aga arvavad, et see on üks sovieti kubermang,“ kõlas Gallini karm hinnang (ERA, f 1585, n 1, s 933, l 10). Energilise O. Gallini

algatusel valmistati diapositiive, muretseti Eesti vaateid, Taska nahkehistöid, põlevkivinäidiseid jm. Gallini loeng, mis andis laialdase ja mitmekülgse ülevaate Eestist, jättis arvukale kuulajaskonnale sügava mulje ning pani mõtlema reisiplaanidele (Eesti üliõpilased... 1929: 5).

Dijonis oli Gallini ettekannet tulnud kuulama väga arvukas seltskond: üliõpilased, õppejõud ja palju linnaelanikke. Tema ettekanne, mida illustreerisid Eesti kaart ja film Eesti avaliku elu tegelastest ning maastikust, leidis sooja vastuvõtu ning pani prantslasi Eestist huvituma. Paljud prantslased, kes teadsid seni Eestist vähe, avaldasid nüüd soovi Eestit külastada (Olga Gallin saadikule 17. IV 1931. — ERA, f 1585, n 2, s 120; n 1, s 1108, 146, 94–95).

PRANTSUSE KULTUURI ÕHTUD 1935. AASTAL TARTUS

Eesti Vabariigis oli juba 1920. aastate algul küllalt haritlasi, kellele oli vastuvõetamatu ühekülgne saksa keele ja kultuuri domineerimine Eestis. Natsionaalsotsialismi võidukäik Saksamaal ning Hitleri võimuletulek 1933. a muutis saksa keele ja kultuuri mõjud üldse ebasoovitavaks või isegi lausa ohtlikuks (vt Milline... 1934: 2; Varik 1997a: 21–22). 1930. aastatel tõusidki pävakorda kultuurilise välisorientatsiooni ja koolides kohustuslike võõrkeelte valiku küsimused, mis suurendasid märgatavalt eesti haritlaskonna seas huvi lääne kultuuride, sh prantsuse keele ja kultuuri vastu (Ankeet... 1933–1934; Varik 1997a: 27–29, 44–45). Frankofiilide ees seisis kaks rasket ülesannet. Esiteks tuli mõjutada riigivõimu viima prantsuse keele õpetamist eesti koolides tasemele, mis vastaks prantsuse keele tegelikule tähtsusele ja eesti rahvuskultuurilistele huvidele. Teiseks selgitada laiemale avalikkusele prantsuse kultuuri ja keele tähtsust.

Neil aastatel toimusidki prantsuse kultuuri tutvustamises ja propageerimises mitmed muutused. Üha rohkem hakati tähelepanu pöörama eestikeelsetele loengutele. Laienes prantsuse kultuuri tutvustajate ring — seni olid sellega tegelnud põhiliselt prantsuse kultuuriühingud, nüüd arendasid sellesuunalist tegevust ka mit-

med puht eesti seltsid. Lõpuks muutus ka prantsuse kultuuri tutvustamise viis — seniste üksikloengute asemel hakkasid moodi minema terved loengusarjad ja -tsükliid prantsuse kultuurist.

Selliseid arengutendentse ja uusi tuuli kajastasid 1935. a märtsis Tartus toimunud prantsuse kultuuri õhtud. Kuigi tegemist polnud esimese seda laadi üritusega — aasta varem olid Tallinna Rahvapälikooli Selts, ühing “Kool ja Kodu” ning *Alliance Française*’i Tallinna osakond korraldanud kaks ankeetloengut prantsuse kultuurist ja keelest (Prantsuse kultuuri tähtsusest Eestile 1934: 3; Teine ankeetloeng. . . 1934: 6), polnud Tartu prantsuse kultuuri õhtud sugugi vähem tähtsad. Tegemist oli ikkagi esimese ainult eesti ühingute (Akadeemilise Pedagoogika Seltsi ja Tartu Õpetajate Seltsi) korraldatud suurejoonelise prantsuse kultuuri ja keelt propageeriva loengusarjaga (vt Prantsuse kultuur. . . 1935: 7; Prantsusmaa vabaduse. . . 1935: 4; Prantsuse kultuuri mõju Eestis 1935: 3). Kuigi frankofiilidel olid Tartus üsnagi tugevad positsioonid (prantsuse keele laialdasemat õpetamist olid nõudnud nii Tartu Ülikool kui paljud tuntud kultuuritegelased), kannatas paradoksaalsel kombel koolireformi käigus prantsuse keele õpetamine just Tartu koolides. Oma osa oli selles ka lastevanemate vaenukkusel prantsuse keele vastu, mis ilmnis selgelt näiteks 1934. a Tartu Tütarlaste Gümnaasiumis (Keelte. . . 1934: 4). Seega oli hädavajalik selgitustöö prantsuse keele ja kultuuri kasuks laiemal avalikkuse seas. Järgnevatel aastatel ongi täheldatav prantsuse keele pooldajate arvu kasv tartlaste hulgas, mida tõendavad lastevanemate märgukiri Tartu Linnavalitsusele ning rohke prantsuse keele kooliväliline õppimine (ERA, f 1108, n 3, s 230, l 9–12). Oma panuse selleks andsid ka prantsuse kultuuri õhtud.

Prantsuse kultuuri õhtud Tartus

Esimene õhtu 4. märtsil: Peeter Tarvel (Treiberg) “Prantsuse kultuuri iseloomustuseks”; Johannes Semper “Prantsuse kultuur ja meie”.

Teine õhtu 18. märtsil: Alfred Koort “Läbilõige tänapäeva Prantsusmaa hariduskorraldusest”; Lucien Rudrauf “Prantsuse ülikool ja üliõpilane” (pr Kanni tõlge eesti keelde); August Traksmaa “Pilk prantsuse kõrgemasse sõjalisse haridusse”.

Kolmas õhtu 30. märtsil: Gustav Suits “Jooni prantsuse kunsti ja kirjanduse mõjust”; Arno Niitofi lauluettekanded Duparc’i, Fauré ja Cha-

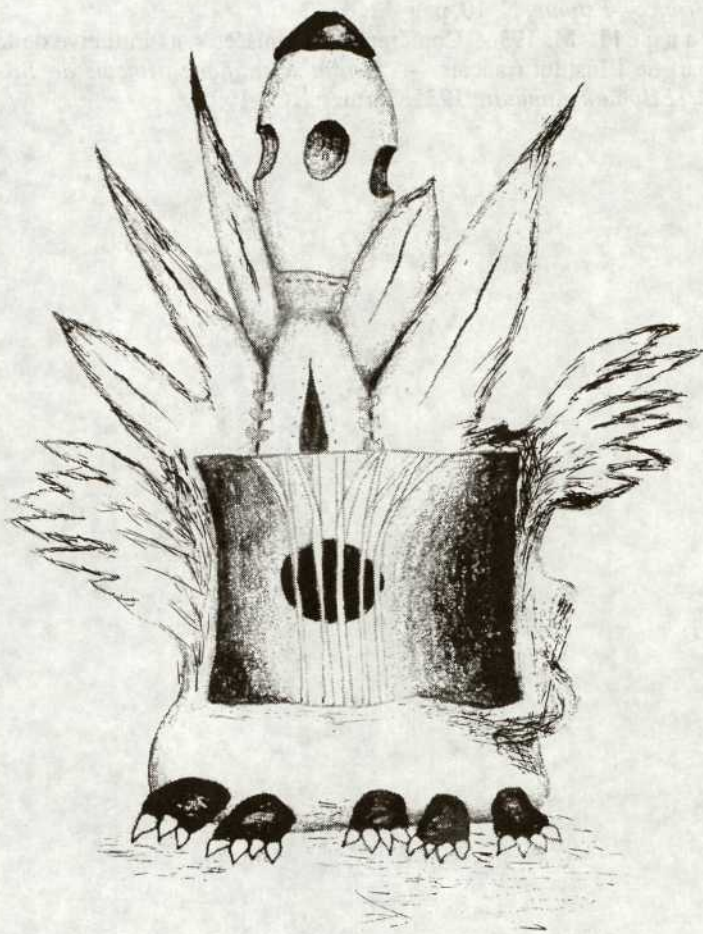
minade'i loomingust; Voldemar Vaga "Pariisi mõningaid aspekte" koos diapositiivide näitamisega.

Allikad: EAA, f 2100, n 4, s 625, l 214, 262; Prantsuse kultuuri mõju Eestis 1935: 3; Wrangell 1936.

Kirjandus

- Alliance Française'i peasekretär Tartus. 1929. — *Postimees*, nr 117, 2. V, lk 1
- Ankeet kultuurpoliitilisest välisorientatsioonist. 1933–1934. — *Looming*, nr 8, lk 966–971; nr 9, lk 1077–1088; nr 10, lk 1193–1200; nr 1, lk 105–116
- Eesti—Prantsuse kultuuriline lähenemine. Prof. Labbé kõne Prantsuse Teaduslikus Instituudis Tartus. 1929. — *Postimees*, nr 118, 3. V, lk 5
- Eesti üliõpilased Eestit tutvustamas. Kõneõhtu Grenoble'i ülikoolis Prantsusmaal. 1929. — *Vaba Maa*, nr 135, 14. VI, lk 5
- Ekskursiooni võimalus Pariisi. Prantsuse Lütseumi eriosakond tütarlaste gümnaasiumi juurde. 1929. — *Postimees*, nr 118, 3. V, lk 6
- Keelte küsimus ja õppemaks. 1934. — *Õpetajate Leht*, nr 41, 19. X, lk 4
- Milline võõrkeel eestlasele kõige kergem. 1934. — *Postimees*, nr 29, 30. I, lk 2
- Prantsuse kultuur ja eestlane. 1935. — *Vaba Maa*, nr 55, 5. III, lk 7
- Prantsuse kultuuri mõju Eestis. 1935. — *Postimees*, nr 89, 31. III, lk 3
- Prantsuse kultuuri tähtsusest Eestile. 1934. — *Päevaleht*, nr 73, 15. III, lk 3
- Prantsuse teadusliku instituudi uus juhatus. Esimeheks prof. A. Piip. 1929. — *Vaba Maa*, nr 105, 7. V, lk 2
- Prantsusmaa vabaduse ja humaansuse maa. 1935. — *Vaba Maa*, nr 67, 19. III, lk 4
- Pusta, Kaarel Robert 1992. *Saadiku päevik*. Tallinn
- Teine ankeetloeng prantsuse keelest ja kultuurist Eestis. 1934. — *Päevaleht*, nr 81, 23. III, lk 6
- Tütarlaste güm. loterii õnnestus hästi: Prantsuse küllaline viibis loteriil. 1929. — *Postimees*, nr 118, 3. V, lk 6
- Varik, Asko 1997a. Eesti—Prantsuse kultuurisuhetest aastatel 1918–1940. Magistritöö. Tartu. (Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus)

- V a r i k, Asko 1997b. Les associations "estoniennes" à Paris dans l'entre-deux-guerres. — *France—Estonie: Bulletin de l'Association France—Estonie*, N. 10, p. 9–12
- W r a n g e l l, M. 1936. Conférences organisées sans initiative de la part de l'Institut français. — *Institut scientifique français de Tartu (Estonie): Annuaire 1935*. Tartu, p. 167–169

1993

ILMAR MALIN. (1993)

SÜRREALISMI MANIFEST

André Breton

Tõlkinud Inga Saare ja Andres Raudsepp

Usk elusse, sellesse, mis elus on kõige põgusam, tähendab *reaal-*sesse elusse, jõuab lõpuks niikaugele, et kaob. Inimene, see parandamatu unistaja, kes päevast päeva on tihha vähem rahul oma saatusega, saab vaevalt ülevaadet asjadest, mida ta on sattunud kaotama ja mille talle on andnud kas tema enda kergemeelsus, või nagu peaaegu alati, tema jõupingutus, sest kunagi oli ta nõustunud tegema tööd või vähemasti polnud kartnud õnne katsuda (mida kõike ta küll oma õnneks nimetab!). Nüüd on tema osaks suur vähenõudlikkus: ta teab, missugused naised on talle kuulunud, missuguseid naeruväärseid seiklusi on ta kaasa teinud; rikkus ega vaesus ei lähe talle korda, selle poolest jääb ta vastsündinud lapseks, ning mis puutub tema südametunnistuse häälde, siis möönan, et selletagi tuleb ta kergesti toime. Kui talle on jäänud vähegi läbinägelikkust, siis võib ta vaid pöörata pilgu tagasi lapsepõlve, mis vaatamata dresseerijate hoolsale laastamistööle ei näi talle vähem võluv. Seal hoiab hiljem kogetud sunni puudumine talle valla mitme korraga elatava elu perspektiivi; ta süüvib sellesse illusiooni ega taha enam tunda muud kui kõigi asjade hetkelist, ääretut lihtsust. Lastele algab iga hommik muretult. Kõik on käeulatuses, halvimaldki ainelised olud on suurepärased. Metsasalud on kas valged või pimedad, mitte mingit uinumist ei tule.*

André Breton. Manifeste du surréalisme (1924). — Manifestes du surréalisme. (Collection Folio: Essais.) Gallimard, [1992].

*Ilmselt viide muinasjutule "Uinuv kaunitar" (La Belle au bois dormant). — A. R.

Kuid on tõsi, et niimoodi kaugele ei jõua ja asi ei ole ainuüksi vahemaas. Ohud kuhjuvad, antakse järele, loobutakse osast valitud kavatsetud maast. Kujutlusel, mis ei tunnistanud mingeid piire, lubatakse toimida veel vaid omavolitseva kasulikkuse seaduste kohaselt; seda alamarolli on kujutus võimetu pikemat aega täitma ja eelistab, tavaliselt umbes kahekümnenda eluaasta paiku, jätta inimese ta tumeda saatuse hooleks.

Hiljem, kui ta üritab midagi otsast peale alata, olles tasapisi tunda saanud, et elu on kaotanud igasuguse mõtte, et ta on muutunud võimetuks olema tasemel isegi niisuguses erilises olukorras nagu armastus — õnnestub see tal vaevalt. Sest nüüd kuulub ta ihu ja hingega praktilisele vajadusele, mida ei või silmist lasta. Kõigil ta tegudel jääb puudu avarusest ja kõigil ta mõtteil haardest. Ta teadvustab endaga toimuvast ja toimuda võivast ainult seda, mis seob antud sündmust paljude teiste samalaadsetega — sündmustega, milles ta ei ole osalenud, *ärajäänud* sündmustega. Õigemini, ta hindab neid lähtudes sellest sündmusest, mille tagajärjed on rahustavamad kui teistel. Mingil juhul ei näe ta selles oma pääsmist.

Armas kujutus, üle kõige meeldib mulle sinus just see, et sa ei andesta.

Üksnes sõna “vabadus” vaimustab mind veel. Ma usun, et see on võimeline vana inimlikku fanatismi igavesti alal hoidma. Kahtlemata vastab see mu ainsale pürgimusele, millele mul on seaduslik õigus. Tuleb tunnistada, et kogu selles õnnetustehulgas, mille me pärime, on vaimu *suurim vabadus* meile siiski alles jäetud. Meie asi on, et me seda mitte liiga kurjasti ei tarvita. Kujutluse orjastamine, isegi selle nimel, mida umbmääraselt õnneks nimetatakse, tähendaks end ilma jätta kõrgeimast õiglusest, mis meie sisimas leidub. Ainult kujutus annab mulle teada sellest, mis *võib olla* — ning sellest piisab, et leevendada kohutavat keeldu, ning piisab sellekski, et võiksin eksimist kartmata (otsekui oleks võimalik veelgi rohkem eksida) kujutlusele anduda. Kustmaalt on kujutus halb ja kustmaalt on vaim kaitsetu? Kas ei tähenda eksimise võimalus vaimule pigem ka hea võimalikkust?

Jääb veel hullus, “hullus, mis pannakse puuri”, nagu nii tabavalt on öeldud. Kas see hullus või mõni teine... Tegelikult teavad kõik, et hullude eraldamise põhjuseks pole muud kui mõ-

ned seadusega hukkamõistetud teod ja et neid tegusid tegemata ei ohustagi nad oma vabadust (või seda, mida peetakse nende vabaduseks). Ma olen valmis möönma, et mõningal määral on nad oma kujutluse ohvrid — ses mõttes, et kujutlus sunnib neid eirama teatud reegleid, millela inimsugu tunneb end ohustatuna, ja selle eest tuleb meil kõigil kooliraha maksta. Ent sügav ükskõiksus, mida hullud ilmutavad meie kriitika vastu, isegi nende suhtes rakendatavate karmide abinõude vastu, lubab oletada, et nad ammutavad oma kujutlusest suurt kosutust ja naudivad oma meelesegadust piisavalt, talumaks selle väärtuslikkust üksnes nende enda jaoks. Ja tõesti, hallutsinatsioonid, illusioonid jms ei ole sugugi tühine rõõmuallikas. Ka kõige valjemini talitsetud sensuaalsusel on siin oma osa ning ma tean, et võiksin õhtute kaupa taltsutada seda kaunist kätt, mis Taine'i *Tarkuse* viimastel lehekülgedel pühendub kummalistele pahategudele. Kogu elu oleksin ma nõus veetma hulle usaldusavalduste provotseerides. Nad on piinlikult ausad inimesed ja nende rikkumatus on võrreldav üksnes minu enda omaga. Et Ameerikat avastada, pidigi Kolumbus reisile minema koos hulludega. Ja näete, kuidas see hullus on kosunud ja kestnud.

See, mis sunnib meid kujutluselippu poolde vardasse laskma, ei ole hullusehirm.

Materialistliku hoiaku järel nõuab lähemat uurimist ka realistlik hoiak. Esimene, poeetilisem muide kui teine, eeldab inimeselt mõistagi koletut kõrkust, ent siiski mitte veel üht ja veelgi täielikumat langemist. Eelkõige tuleks siin näha õnnelikku vastureaktsiooni mõnele spiritualismi naeruväärsele kalduvusele. Lõpuks on materialistlik hoiak siiski ühendatav mõningase mõtteülevusega.

Seevastu positivismist inspireeritud realistlik hoiak alates pühast Thomasest kuni Anatole France'ini paistab mulle vaenulik mis tahes intellektuaalse ja moraalse tõusu vastu. Jälestan seda, sest see koosneb keskpärasusest, vihkamisest ja labasest enesega rahulolust. Just realistlik hoiak neid naeruväärseid raamatuid ja solvavaid näidendeid tänapäeval sünnitabki. Püüdes avalikule arvamusele pageda selle kõige labasema maitse kaudu, võtab realistlik hoiak üha rohkem võimust ajalehtedes ning hävitab kunsti

Sürrealismi manifest

ja teadust — tobeduseni minev selgus, elu kui koortel. Seda on tunda parimategi vaimude tegevuses — nagu teistele, nii surub kergema vastupanu tee seadus enese lõpuks peale neilegi. Niisuguse olukorra üks lõbupakkuvaid tagajärgi näiteks kirjanduses on romaanide tulv. Igaüks laseb käiku oma väikese “vaatluse”. Puhastuse vajadusest tegi hr. Paul Valéry hiljuti ettepaneku koostada antoloogia võimalikult paljudest romaaniaalgustest; nende vaimuvaesusest ootas ta nii mõndagi. Osaleda võinuksid ka kõige silmapaistvamad autorid. Niisugune mõte teeb praegugi au Paul Valéryle, kes kõneldes romaanidest veel hiljaaegu kinnitas mulle, et tema küll ei soostu kirjutama: “Markiis väljus kell viis.” Aga kas ta ka sõna pidas?

Kui romaanides on peaaegu ainsana käibel lihtlabase informatsiooni stiil, mille näiteks on eespool tsiteeritud lause, siis sellepärast, et autorite auahnus, tuleb tunnistada, ei ole kuigi kõrge. Kõigi nende tähelepanekute olustikulisus ja tarbetu üksikasjalisus sunnib mind arvama, et nad lihtsalt lõbustavad end minu kulul. Mulle ei jäeta tegelase suhtes mingit kahtlust: kas ta on blond, mis on ta nimi, kas me kohtame teda suvel? Nii palju kergekäeliselt ühel hoobil ja igaveseks äravastatud küsimusi; minule ei ole jäetud muud voli kui raamat kinni panna — mida ma juba esimese lehekülje juures ka tegemata ei jäta. Ja need kirjeldused! Miski pole võrreldav nende tühisusega: tegu on vaid kataloogipiltide ladumisega üksteise otsa, autor võtab neid suvaliselt veel ja veel, ta haarab võimalusest poetada mulle oma piltpostkaarte ja püüab mind veenda temaga nõusse jääma niisuguste lameduste suhtes:

Kollaste tapeetidega, kurerehadega ja musliinist aknakardinatega väikest tuba, kuhu noormees astus, valgustas praegu loojenev päike heledasti... Toas polnud midagi iseäralikku. Mööblist, mis kõik oli väga vana ja kollasest puidust, seisis siin päratu suure kumera seljatoega sohva, selle ees ovaalne laud, tualettlaud ühes väikese peegli vaheseinas, toolid mööda seinte ääri ja paar kollastes raamides odavat pilti, mis kujutasid saksa preiliseid, linnud käes, — see oli kogu mööbel.¹

¹F. Dostojevski, *Kuritöö ja karistus*. A. H. Tammsaare tõlge eesti keelde.

Mul ei ole tahtmist uskuda, et vaim vaevuks niisuguste *motiividega* kasvõi põgusaltki tegelema. Väidetakse vastu, et see püüdlük pildike on omal kohal ja et raamatu selles kohas on autoril omad põhjused mind tüüdata. Sellegipoolest raiskab ta oma aega, sest ma ei astu tema tuppa. Teiste väsimus ja laiskus ei paku mulle huvi. Elu pidevust pean ma liiga muutlikuks, et depressiooni- ja nõrkusehetki oma parimate hetkedega võrdseks pidada. Ma tahan, et kui on lakatud tundmast, siis oldaks ka vait. Ja saage aru, ma ei mõista hukka originaalsuse puudumist originaalsuse puudumise *pärast*. Ma ütlen ainult, et ma ei tähtsusta oma elu tühiseid hetki ja et kellest tahes võib olla väärITU kristalliseerida hetki, mis talle endalegi tühisena tunduvad. See toakirjeldus lubage mul *vahele jätta* ühes paljude teistega.

Ennäe, olenGI psühholoogias, ainevallas, millega ma küll naljatada ei tahaks.

Autor võtab käsile ühe tegelase, ja see tehtud, laseb ta oma kangelasel läbi maailma rännata. Mis ka juhtuks, ei tohi kangelane, kelle aktsioonid ja reaktsioonid on imetusväärselt ette nähtud, ajada nurja arvestusi, mille objekt ta on, — kuigi näib kogu aeg seda tegevat. Võib ju paista, et elulained kannavad teda eemale, veeretavad, lasevad tal langeda, ikkagi osutub ta sellekssamaks *kujundatud* inimtüübiks. Lihtne malepartii, mis mind põrmugi ei huvita, inimene selles, olgu ta kes tahes, ei ole mulle vääriline vastane. Iseäranis ei talu ma neid magedaid vaidlusi mingite käikude üle siis, kui küsimus ei ole võidus või kaotuses. Ja kui mäng ei vääri küünlaid, kui objektiivne mõistus kohutavalt vingerpussi mängib, nagu antud juhul sellele, kes temalt abi otsib — kas ei tuleks siis need kategooriad kõrvale heita? “Mitmekesisus on nii suur, et kõik hääletoonid, sammud, kõhatused, nuusked, aevastused...”² Kui ühes kobaraski ei ole kaht sarnast marja, siis miks te tahate, et ma kirjeldaksin teile üht marja teise marja abil, kõikide teiste marjade abil, et ma teeksin selle marja söömiskõlblikuks? Ajusid uinutab ravimatu maania, mis seisneb tundmatu taandamise tuntuks ja klassifitseeritavaks. Analüüsimiskihk saab võitu tunnetest.³ Tulemuseks on pikad ettekanded, mis ammuta-

²Pascal.

³Barrès, Proust.

Sürrealismi manifest

vad oma veenmisjõu ainuüksi omaenese veidrustest ja mõjuvad lugejale ainult abstraktse sõnavaraga, mis muide on üsna ebamäärane. Kui üldised ideed, mille üle filosoofia ikka veel vaieldab, võtab, tähistaksid lõpuks tungimist ulatuslikumasse valdkonda, siis oleksin mina esimene, kes selle üle rõõmustab. Kuid esialgu on see vaid peenutsemine; seniajani varjavad teravmeelitsimine ja muud head maneerid üksteise võidu meie eest tõelist mõtet, mis iseennast otsib, selle asemel et hea õnne peale pasjanssi laduda. Mulle näib, et iga teo õigustus on teos eneses, vähemasti selle jaoks, kes on võimeline seda toime panema, ja et teole on antud kiirgavat väge, mida iga seletamine kaldub loomuldasa nõrgendada. Seletamise tagajärjel tegu teatud mõttes koguni lakkab. Niisugusest esiletõstmisest ei võida tegu midagi. Stendhali kangelasel langevad autori enam või vähem õnnestunud hinnangu löökide all, mis ei lisa neile kübetki hiilgust. Meie leiame nad tõeliselt alles sealt, kuhu Stendhal nad kaotas.

Me elame ikka veel loogika valitsemise all — just selleni ma teadagi tahtsingi jõuda. Ent loogikavõtteid kasutatakse meie päevil ainult teisejärguliste probleemide lahendamiseks. Moesolev absoluutne ratsionalism võimaldab vaadelda ainult fakte, mis otseselt sõltuvad meie kogemusest. Seevastu loogika eesmärgid kaovad meil käest. Ei tasu lisadagi, et ka kogemuse piirid on määratud. Ta tiirutab puuris, kust teda on üha raskem välja saada. Pealegi toetub ka kogemus vahetule kasule ja teda valvab terve mõistus. Tsivilisatsiooni lipu all, progressi ettekäändel on suudetud vaimust pagendada kõik, mida võib pidada — õigustatult või mitte — ebausuks, viirastuseks, ning kuulutada tühiseks iga tõetsimisviisi, mis ei vasta kasutusel olevale. Pealtnäha oli see suur juhus, et hiljuti toodi päevavalgele üks vaimumaailma osa (ja minu meelest koguni kõige tähtsam osa), mille kohta seni on püütud teha nägu, nagu ei pakuks see enam mingit huvi. Selle eest tuleb tänada Freudi avastusi. Nende avastuste pinnalt kujuneb lõpuks mõtteviisi, mille kaitse all inimeseuurija saab oma otsingutes minna kaugemale, õigustatuna edaspidi tegelema enamaga kui arvepidamine faktide summa üle. Kujutluski on ehk valmis oma õigusi tagasi võtma. Kui meie vaimu sügavused varjavad kummalisi jõude, mis on võimelised kas suurendama pindmisi jõude või edukalt nendega võitlema, siis on ülimalt tähtis nad

tabada, — kõigepealt tabada, ja seejärel, kui tarvis, allutada mõistuse kontrollile. Analüütikudki võivad siit ainult võita. Kuid on tähtis silmas pidada, et mingit *a priori* määratud vahendit selle teostamiseks ei ole, et esialgu võib see kuuluda niihästi poetide kui teadlaste kompetentsi ning et tulemus ei sõltu neist enam või vähem tujukatest teedest, mida mööda minnakse.

Vägagi õigustatult suunas Freud oma kriitika unenäole. On tõesti talumatu, et niivõrd tähtsale osale psüühilisest tegevusest (kasvõi sellepärast, et inimese sünnist kuni surmani ei katke mõtlemise pidevus hetkekski, liiatigi ei ole unenäohetkede summa ajaliselt, isegi kui arvestada ainult puhast unenägu, magades unes nähtut, põrmugi väiksem reaalsushetkede summast, õelgem lihtsalt: ärkveloleku hetkede summast) on seni pööratud nii vähe tähelepanu. Mind on alati hämmastanud, kui erinevat tähtsust ja tõsidust omistab tavaline vaatleja sündmustele selle põhjal, kas need on toimunud unes või ilmsi. Sest kui inimene enam ei maga, on ta ennekõike oma mälu mängukann, ning normaalolekus meeldib mälule taastada unenäo asjaolusid nõrgalt, võtta unenäolt igasugune mõju tegelikkusele ja pagendada ta ainus *determinant* hetkesse, kuhu inimene usub selle olevat jätnud mõni tund tagasi — just selle kindla lootuse, selle mure juurde. Tal on millegi olulise jätkamise illusioon. Seega on unenägu otsekui sulgudesse võetud, nii nagu öögi. Ja nagu hommik ei ole õhtust targem, nii ei ole enamasti targem ka unenägu. Mulle näib, et niisugune eriline olukord annab ainet mõningateks mõtisklusteks:

1) Piirides, milles unenägu toimub (arvatakse toimuvat), on ta ilmselt pidev ja kannab korrastatuse märke. Ainult mälu võtab endale õiguse teha sellest väljalõikeid, jätta üleminekud tähelepanuta ja esitada meile pigem unenägede seeria kui *unenäo*. Niisamuti on meil tõsiasjadest iga hetk vaid üks selge kujutis, mille koordineerimine on tahte asi.⁴ Tähtis on märkida, et mitte miski ei luba meil unenäo konstitueerivaid elemente veelgi rohkem hajutada. Mul

⁴Silmas tuleb pidada ka unenäo *tihedust*. Üldiselt jääb mulle meelde vaid see, mis tuleb unenäo kõige pindmisematest kihtidest. Mida mulle aga kõige rohkem unes meeldib näha, on kõik see, mis ärkamisel kaob, see, mis ei pärine eelnenud päevast, — tumedaid lehestikke, idiotlikke oksaharusid. Niisama nagu "reaalsusessegi" elistan ma *langeda*.

on kahju, et kõnelen unenäost vormelites, mis ta põhimõtteliselt välistavad. Kunas ometi ilmuvad magavad loogikud ja filosoofid? Ma tahaksin magada, et anda end teistele magajatele, niisama nagu ma annan end neile, kes mind avasilmi loevad — selleks et lõpeks mõtlemise teadliku rütmi prevaleerimine ses ainevallas. Vahest jätkab tänase öö unenägu eelmise öö unenägu ning ehk jätkub see kiiduväärt järjekindlusega ka tuleval ööl? *See on täiesti võimalik*, nagu öeldakse. Ja et pole kaugeltki tõestatud, et mind valdav "reaalsus" kestab ka unenäoiseisundis, et see ei pudenegi mäletamatusse, — siis miks ei võiks ma omistada unenäole väärtusi, mida ma mõnikord keeldun omistamast reaalsusele, olgu või ta olemasolu tõsiasja, milles ma unenäo kestel sugugi ei kahtle? Miks ei peaks ma ootama ennet unenäolt rohkem, kui ootan teadvuselt, mis iga päevaga on üha kõrgemal järjel? Kas unenägu ei saa rakendada elu fundamentaalsete küsimuste lahendamisel? Kas need küsimused on mõlemal juhul samad ning kas ei ole nad unenäoski juba olemas? Kas unenäol on vähem tagajärgi kui kõigel muul? Ma vananen, ja vahest rohkem kui tegelikkus, mille sunnile ma usun end alluvat, teeb mind vanaks hoopis unenägu ja see ükskõiksus, millega ma temasse suhtun.

2) Ma võtan veel kord vaatluse alla ärkveloleku. Ma olen sunnitud seda pidama interferentsinähtuseks. Selles olekus vaim mitte üksi ei ilmuta kummalist desorientatsioonikalduvust (kõik need väärtused ja kõiksugu eksitused, mille saladus hakkab meile nüüd avanema), vaid ka normaalse funktsioneerimise puhul ei näi ta kuuletuvat millelegi peale sugestioonide, tulevaille sügavast ööst, mille hoolde ma vaimu usaldan. Olgu ta nii hästi seadistatud kui tahes, ta tasakaal on ikkagi suhteline. Vaim sõandab end vaevu avaldada ja sedagi vaid selleks, et nentida — mõni idee, keegi naine *mõjutab* teda. Kuidas mõjutab, seda on ta võimetu ütleva, ta avaldab vaid oma subjektiivsuse määra ja ei midagi enam. See mõte ja see naine *raputavad* teda, kallutavad teda vähemale karmusele. Nad on selleks, et hetkeks vaim ta lahustajast selitada ja tõsta taevasse kauni sademena, mis ta võib olla, mis ta on. Lootusetuses selle põhjust leida hüüab vaim juhuse, hämarama jumaluse poole kui ükski teine, millele ta siis omistab kõik oma ekslemised. Kes julgeb öelda, et vaatenurk, mille alt vaimule paistab teda puudutav idee, või see, mida ta armastab tolle naise

silmavaates, ei olegi *nimelt* see, mis seob vaimu ta unenäoga, aheldab antustega, mis ta on kaotanud omaenese süü tõttu? Kui ta ometi seda taipaks, milleks kõigeks ta veel siis võimeline oleks! Selle koridori võtme tahaksin ma talle anda.

3) Und nägeva inimese vaim on täiesti rahul sellega, mis temaga unes toimub. Võimalikkuse ängistavat küsimust enam ei teki. Tapa, varasta aga, armasta nii palju kui süda lustib. Ja kui sa suredki, kas pole siis kindel, et surnute seast ärkad sa üles? Lase end juhtida, sündmused ei salli viivitamist. Sul ei ole nime. Kõik on käsitamatult kerge.

Ma küsin — mis on see mõistus, mis on ärkvelolija mõistusest nii palju avaram, et annab unenäole selle loomuliku käigu, paneb mu tingimusteta vastu võtma terve tulva episoodide, mis kirjutamishetkel rabaksid mind oma kummalisusega? Ja ometigi võin ma oma silmi ja kõrvu uskuda: see ilus päev on saabunud, loom on hakanud kõnelema.

Kui inimese ärkamine osutub aga rängemaks, kui see katkestab nõiduse liig karmilt, siis sellepärast, et talle on õnnestunud sisendada hädist lunastuseideed.

4) Hetkest, mil unenägu hakatakse metoodiliselt uurima või kui veel määratlemist ootavate vahendite abil suudetakse panna meid unenägu mõistma tema terviklikkuses (see eeldab tervete põlvkondade mälu hõlmavat distsipliini, ent alustagem siiski ilmsete faktide registreerimisest), kus selle kõverjoon areneb võrratu korrapära ja haardega, — siis võib loota, et müsteeriumid, mis ei olegi müsteeriumid, annavad ruumi ühele suurele Müsteeriumile. Ma usun, et tulevikus sulanduvad need kaks väliselt nii vastukäivat seisundit, unenägu ja reaalsus, teatavaks absoluutseks reaalsuseks, *sürreaalsuseks*, kui tohib niimoodi ütelda. Selle vallutamisele ma asungi — olles kindel, et ma toime ei tule, aga oma suremise pärast liigagi muretult niisuguse omamise rõõme riivates.

Räägitakse, et kunagi laskis Saint-Pol-Roux iga päev oma uinumishetkest panna Camaret' härrastemaja uksele sildi, millelt võis lugeda: POEET TÖÖTAB.

Oleks veel paljugi öelda, aga ma tahtsin vaid möödaminnes puudutada ainet, mis vajab eraldi väga pikka ja hoopis teistsuguse täpsusega ülevaadet; ma tulen selle juurde veel tagasi. Seekord

oli mul kavatsus õiendada arved *vihkamisega imelise vastu*, mis mõningates inimestes kobrutab, naeruvääristamisega, millega nad imelist kukutada tahavad. Õelgem otse: imeline on alati ilus, kõik imeline on ilus ja ainult imeline ongi ilus.

Kirjanduse vallas on ainult imeline võimeline viljastama teoseid, mis kuuluvad alamasse žanrisse nagu romaan ja üldse kõik, mis on seotud lugudega. Suurepäraseks kinnituseks sellele on Lewise* *Munk*. Imelisuse puhang hingestab seda läbinisti. Veel enne kui autor on peategelased aja survest täienisti vabastanud, on tunda, et nad on valmis tegutsema enneolematu uhkusega. Kirg igaviku järele, mis neid lakkamatult tiivustab, annab nii nende kui ka minu piinale unustamatuid varjundeid. Ma arvan, et algusest lõpuni ja nii puhtalt kui üldse võimalik ülistab see raamat vaimu, mis kogu hingest igatseb lahkuda maapinnalt ning vabastatuna toonasele romaani fabuleerimise moele omastest tähtsusetutest üksikasjadest moodustab see täpsuse ja süütu suuruse eeskuju.⁵ Mulle tundub, et midagi paremat polegi loodud, ja et iseäranis Mathilde'i kuju on kõige liigutavam looming, mille võib kanda seda laadi *kujutava* kirjanduse aktivasse. Rohkem kui tegelane, on ta lakkamatu kiusatus. Ja kui tegelane ei ole kiusatus, mis ta siis üldse on? Just niisugune äärmine kiusatus nagu siin. Ütlus "miski pole võimatu sellele, kes söandab julgeda" tõestab end *Mungas* täiel määral. Ilmutised mängivad siin loogilist rolli, sest kriitiline meel ei vaevu neid vaidlustama. Niisamuti käsitatakse Ambrosio karistamist õigustatuna, sest viimaks nõustub kriitiline meel selle kui loomuliku lahendusega.

Võib tunduda meelevaldne, et imelisest kõneldes ma toon eeskujuks just selle teose, sellal kui Põhjamaade ja Idamaade kirjanduses kohtab seda igal sammul, kõnelemata juba kõigi maade puhtreligioosest kirjandusest. Aga enamik näiteid, mida need kirjandused võiksid pakkuda, on määritud lapsikusest — sel lihtsal põhjusel, et on adresseeritud lastele. Lapsed on imelisest varakult võõrutatud ja hiljem ei ole nende vaim enam piisavalt

*Lewis, Matthew Gregory (1775–1818), inglise kirjanik. — *Toim.*

⁵Fantastilises on imetlusväärne see, et midagi fantastilist enam ei ole: on ainult reaalne.

süütu, et *Eeslinahast** suurimat lõbu tunda. Olgu imemuinasjutud nii võluvad kui tahes, ikkagi arvab inimene, et on langenud, kui ta nendega oma vaimu toidab, ning ma möönan, et kõik muinasjutud ei ole talle tõesti eakohased. Mida vanemaks me saame, seda peenem peab olema imeteldavate ebatõepärasuste võrk ja neid ämblikke me alles ootame... Aga meie omadused ei muutu radikaalselt. Hirm, erakordse liigitõmbavus, ootamatu õnn ja toredusjanu on jõud, millele apelleerimine ei jää kunagi asjatuks. Täiskasvanutele tuleb küll muinasjutte kirjutada — peaaegu nagu titadele.

Imeline ei ole kõikidel ajastutel ühesugune; ähmaselt osaleb see mingis üldises ilmutuses, millest meieni jõuab vaid mõni detail — nagu romantismi *varemed*, modernne *mannekeen* või mis tahes muu sümbol, mis teataval ajajärgul on võimeline puudutama inimese tundlikkust. Ometi joonistub alati neisse raamidesse, mis meid muigama panevad, inimese parandamatu rahutus ning just sellepärast ma neile tähelepanu juhingi, sest pean neid lahutamatuks mõnest geniaalsest loometööst, mis on valulisemalt kui teised sellest rahutusest puudutatud. Need on Villoni võllas, Racine'i kreekelannad, Baudelaire'i diivanid. Need langevad kokku maitsevarjutusega, mida taluma olen mina otsekuulnud — mina, kes ma pean maitsekust väga suureks puuduseks. Praeguse aja halva maitse alal üritan ma minna kaugemale kui keegi teine. Elanuksin ma aastal 1820, kirjutanuksin "verisest nunnast"*** ja minu asi olnuks piiramatult kasutada seda silmakirjalikku ja banaalset *Dissimulons*'i,*** millest kõneleb see parodeeriv Cuisin, minule, just minule saanuks osaks hiiglaslike metafooridega, nagu ta ütleb, läbi joosta kõik *Hõbeketta faasid*. Täna olen ma jõudnud mõttes *lossini*, mis ei ole ilmtingimata poolenisti varemeis; see loss kuulub mulle, ma näen teda asuvat külakohas Pariisi lähedal. Tal on lõputult kõrvalhooneid ja mis puutub interjööri, siis on seda nii kohutaval kombel restaureeritud, et mugavuste poolest

* Üks populaarseid muinasjutte Charles Perrault' kogust *Hane-ema lood* (1697). — *Toim*.

** Viide M. G. Lewise romaanile. — *Toim*.

*** 'Hoidkem saladuses, varjakem' — siin ja edasi viide prantsuse kirjanikule J. C. R. Cuisinile (1777–1845). — *Toim*.

ei jäta miski soovida. Puude varju peitunud ukse ees seisavad autod. Mõned mu sõpradest* on end siia alaliselt sisse seadnud: siin on Louis Aragon, kes on parajasti lahkumas, ta jõuab vaid tervituseks viibata; Philippe Soupault tõuseb koos tähtedega ja Paul Éluard, meie suur Éluard, ei ole veel tagasi jõudnud. Siin on Robert Desnos ja Roger Vitrac, kes pargis üht vana duellide kohta käivat edikti dešifreerivad; Georges Auric, Jean Paulhan; Max Morise, kes sõuab nii hästi; ja Benjamin Péret oma linnuvõrranditega; ja Joseph Delteil; ja Jean Carrive; ja Georges Limbour ja Georges Limbour (tara jagu Georges Limboure); ja Marcel Noll; siin on T. Fraenkel, kes meile oma vaatlusballoonnist viipab, Georges Malkine, Antonin Artaud, Francis Gérard, Pierre Naville, J.-A. Boiffard, siis veel Jacques Baron ja ta vend, kenad ja südamlikud mõlemad, ja palju teisigi veel ja, tõesõna — veetlevaid naisi. Miks need noored peaksid endale midagi keelama, nende soovid kogu oma külluses on käsud. Meil käib külas Francis Picabia ja eelmisel nädalal võtsime peegelgaleriis vastu kellegi Marcel Duchamp'i, keda me seni ei tundnud. Picasso käib ümbruskonnas jahil. *Demoraliseerumise* vaim on lossis endale kodu leidnud ja sellega on tegu iga kord, kui küsimus on suhetes omasugustega, aga ukсед on alati lahti ja ei alustata ju kõigile "tänan tulemast ja head aega" ütlemisega, teate. Muide on omaetteolemist lahedasti, me ei kohtu kuigi sageli. Liiatigi, kas pole peamine see, et me oleme iseenda peremehed ning meie päralt on naised ja armastus?

Mind hakatakse süüdistama luuletamises: kes ei teaks, et tegelikult elan ma hoopis Fontaine'i ['Allika'] tänavas, aga segan vett ja minu tõe allikast ei saa juua. Tuhad ja tuline! Kas ta on ikka kindel, et loss, milles ma teda austatud külalisena vastu võtan, on kujutluspilt? Aga mis siis, kui see palee on siiski olemas! Sellele vastuseks on seal mu külalised; nende kapriis on säravalt valgustatud tee, mis lossi viib. Me elame tõesti oma fantaasias, *siis kui me seal oleme*. Ja kuidas võiks see, mida teeb üks, häirida teist siin, kus me oleme varjul sentimentaalsete taotluste eest ja kohtumas juhusega?

*Järgneb loend tollal aktuaalseist, osalt nüüdseks unustatud sürrealismiga seotud kirjanikest; lõpus ka kolm kunstnikku. — *Toim.*

Inimene mõtleb ja juhib. Vaid temast üksi sõltub, kas ta tervikuna endale kuulub, see tähendab — kas ta suudab hoida anarhiaseisundis oma iga päevaga üha kardetavamaks muutuvat ihadejõuku. Luule õpetab talle seda. Luule kannab endas täiuslikku hüvitust hädade eest, mida meil tuleb taluda. Luule võib ka eluasju korraldama hakata, kui vaid mõne vähem intiimse pettumuse ajal hakataks luulet traagiliselt võtma. Tulgu aeg, mil luule dekreeteerib raha lõpu ja murrab ainsana taevast leiba maa tarvis! Küll tulevad koosolekud avalikel väljakuil ja *liikumised*, millest te ei ole lootnudki osa võtta. Jumalaga, absurdne selekteerimine, kuristikuunenäod, rivaalitsemine, kogu pikameelsus, aastaaegade vaheldumine, ideede kunstlik kord, kaitsepiirded kõigi ohtude eest, iga asi omal ajal! Võetagu vaid vaevaks *praktiseerida* luulet! Kas pole just meie asi, kes me juba elamegi luulest, aidata võidule see, mida me peame oma kõige rikkalikumaks teadmistevaramuks?

Pole tähtis, kui see kaitsekõne ja järgnevad näited ei ole päris vastavuses. Asi on selles, et tuleb minna tagasi poeetilise kujutluse allikate juurde, ja mis peamine, sinna jäädagi. Ega ma ei väida, et ma seda teinud olen. Tuleb palju enda peale võtta, kui tahetakse end sisse seada neis kaugetes kolgastes, kus kõik tundub esialgu nii halb, liiatigi veel siis, kui tahetakse sinna kedagi teist juhtida. Pealegi ei ole kunagi kindel, et ollakse tõesti kohale jõudnud. Ja kui koht ei meeldi, kiputakse mujale jääma. Igatahes näitab nool nüüd nende maade suunas ja tõelise eesmärgi saavutamine sõltub ainult reisija vastupidavusest.

Tee, mida me oleme käinud, on enam-vähem teada. Ühes Robert Desnosile pühendatud uurimuses, mille pealkiri on *Meediumide etteaste*⁶, jutustasin ma sellest, kuidas olin jõudnud vajaduseni "fikseerida oma tähelepanu enam või vähem poolikutel lausetel, mis saavad vaimule tajutavaks täielikus üksinduses une tulekul, ilma et oleks võimalik avastada, milleks nad algselt olid määratud". Toona olin ma äsja ette võtnud minimaalse võiduvõimalusega poeetilise seikluse, see tähendab, mu püüdlused olid needsamad mis praegugi, kuid siis uskusin ma aeglaselt teostamisse, lootuses et see säästab mind kasutatust kontaktidest, mida ma

⁶Vt *Les Pas perdus*, N. R. F., éd.

Sürrealismi manifest

vägagi pahaks panin. Tegu oli omamoodi mõttehabelikkusega, millest minus on veel mõndagi säilinud. Oma elu lõpuks jõuan ma niikaugemale — kindlasti läbi raskuste —, et kõnelen nii, nagu kõneldakse, õigustan oma häält ja paari žesti. Sõna (veel enam kirja) jõud tundus mulle olenevat võimest haaravalt kokku võtta väheste minu jaoks olemuslike, poeetiliste või muude faktide esitamist (asi oli just esitamises). Ma olin kujutlema hakanud, et Rimbaud'gi ei toiminud teisiti. *Mont de Piété*-kogu viimased luuletused kirjutasin ma mitmekesisusetaotlusega, mida tulnuks küll paremini rakendada, see tähendab — mul õnnestus selle raamatu tühjadedt ridadest uskumatult võita. Need read tähendasid silmade sulgemist mõtteoperatsioonide ees, mida ma pidasin vajalikuks lugeja eest varjata. Minust ei olnud see sohitegemine, vaid kirglik soov ärritada. Mul kujunes illusioon võimalikust kaassüüst, ilma milleta ma suutsin üha vähem toime tulla. Minus oli tekkinud ohjeldamatu lembus sõnade vastu ruumi pärast, mida nad enda ümber võimaldavad, nende kokkupuute pärast loendamatu hulga teiste sõnadega, mis ma ütlemata jätsin. Luuletus "Mustmets" (Forêt-Noir) näitab just niisugust vaimuseisundit. Selle kirjutamiseks kulutasin ma kuus kuud, ja võite mind uskuda, ei puhanud päevagi. Aga mängus oli tookord minu enesest lugupidamine ja sellest mõistagi piisas. Mulle meeldivad säärased jaburad pihitimused. Tol ajal püüdis juurduda kubistlik pseudopoesia, aga see oli Picasso ajast tulnud relvituna, ja mis minusse puutub, siis mind peeti surmigavaks (peetakse praegugi). Muide oli mul kahtlus, et poeetiliselt olen ma valel teel, aga oma mängupandud au püüdsin ma päästa nagu oskasin, võideldes lürismi vastu definitsioonide ja retseptidega (dadanähtused olid peagi tekkimas) ja tehes nägu, nagu otsiksin ma luulele rakendust reklaamis (ma väitsin, et maailma lõpp ei tule mitte ühe kauni raamatuga, vaid ühe kauni reklaamiga kas siis põrgule või taevale).

Samal ajal kirjutas Pierre Reverdy, vähemalt niisama tüütu mees nagu ma isegi:

Kujund on puhas vaimu looming.

See ei saa sündida võrdlusest, vaid kahe teineteisest enam või vähem kaugelt reaalsuse lähendamisest.

Mida kaugemad ja täpsemad on kahe lähendatud reaalsuse suhted, seda tugevam kujund tekib — seda rohkem on ses tundevoimust ja poeetilist tõelust...⁷

Ehkki need sõnad olid võhikute jaoks sibüllilised, osutusid nad tõeliselt ilmutuslikuks ning ma mõtisklesin nende üle kaua. Ent kujundit ma ei tabanud. Reverdy esteetika, läbinisti *a posteriori* esteetika, pani mind tagajärgi põhjusteks pidama. Just nendel hetkedel ma jõudsingi lõpliku loobumiseni oma seisukohast.

Niisiis, ühel õhtul enne uinumist tajusin ma lauset, mis liivõrd selgesti artikuleeritud, et selles ei olnud võimalik sõnagi valesti kuulda, aga ometi ilma igasugusest häälekõlast, — üpris veidrat fraasi, mis jõudis minuni, kandmata jälgegi sündmustest, mille keskel — nagu kinnitas mu teadvus — ma sel hetkel olin; fraasi, mis tundus mulle tungiv, fraasi, sõandan öelda, *mis koputas aknaruudule*. Kiiruga võtsin ma ta teatavaks ja tahtsin sinnapaika jätta, kui ta orgaanilisus mu peatas. Fraas üllatas mind tõesti; kahjuks ei ole see mul tänaseni meeles, see kõlas umbes nagu “On üks aknast poolekslõigatud mees”, aga ta ei saanud olla kahemõtteline, sest seda saatis habras visuaalne kujutis⁸ kõndivast ja poolest saadik keha teljega ristuva aknaga läbilõigatud mehest. Kahtle-

⁷Pierre Reverdy essee “Kujund” ajakirjas *Nord-Sud*, märts 1918.

⁸Kunstnikuna oleksin ma kahtlemata eelistanud just visuaalset esitust muule. Kindlasti otsustavad selle mu eelhoiakud. Tollest päevast peale on mul tulnud tahtlikult kontsentreerida oma tähelepanu niisugustele ilmumistele ja ma tean, et selguse poolest ei jää need sugugi alla auditiivsetele. Pliiatsi ja paberi abil oleks kerge järgida nende kontuure — sest siin ei ole veel tegemist joonistamisega, *tegemist on kõigest kalkeerimisega*. Niimoodi võiksin ma kujutada ka puud, lainet, muusikariista, kõike, millest ma hetkel olen võimetu esitama kõige skemaatilisematki visandit. Kindlana, et leian väljapääsu, tungiksin ma joontelabürinti, mis algul ei tundunud kuhugi viivat. Ja silmi avades tunneksin väga tugevat “mitte-kunagi-nähtu”-tunnet (*jamais vu; vrd déjà vu. — A.R.*). Minu arvamuse õigsust on korduvalt kinnitanud Robert Desnos: veendumaks selles piisab, kui lehitseda *Feuilles libres*’i 36. numbrit, mis sisaldab hulganisti tema joonistusi (“Romeo ja Julia”, “Täna hommikul suri mees” jt), mida toimetus pidas hullude joonistusteks ja pahaaimamatult nendena ka avaldas.

mata oli tegu lihtsalt aknast välja kummardunud mehega, kes end sirgu ajas. Aga et aken liikus koos mehega, siis taipasin, et mul on tegemist küllaltki haruldast tüüpi kujundiga, ja kohe oli mu ainsaks mõtteks võtta see oma poeetiliste vahendite hulka. Vaevalt olin ma talle niisugust usaldust avaldanud, kui ta vallandas kohe peaaegu et katkematu rea fraase, mis viimseni rabisid mind samavõrd kui esimene ning jätsid mulle nii meelevaldse mulje, et kogu mu senine enesevalitsemine hakkas tunduma illusoorse-
na ja ma mõtlesin veel vaid lõpu tegemisest sellele lakkamatule võitlusele minus.⁹

Sel ajal olin ma veel Freudist niivõrd vallatud ja kodunenud tema uurimismeetoditega, mida mul sõja ajal oli võimalik haigete peal pisut praktiseerida, et otsustasin iseendalt kätte saada selle, mida püütakse saavutada neilt — nimelt võimalikult kiire ülevoo-

⁹Knut Hamsun seab seda laadi ilmutuse, mille saagiks ma langesin, sõltuvusse *näljast* ning vahest ta ei eksigi. (On tõsi, et toona ei söönud ma mitte üga päev.) Kindlasti on tegu nendesamade ilmingutega, millest tema annab teada järgmiste sõnadega: "Hommiikul ärkasin õige vara. Oli veel päris pime, kui ma silmad avasin, ja alles hulk aega hiljem kuulsin, kuidas kell alumises korteris viis löi. Tahtsin jälle magama jääda, kuid mul ei tulnud enam und, muutusin üha erksamaks ja mõtlesin tuhandele asjale.

Äkitselt turgatas mul pähe paar head lauset, mida saaks kasutada essees, följetonis, toredad keelelised õnnestumised, mille taolisi mul polnud eladeski olnud. Pikutasin ja kordasin neid endamisi ning jõudsin otsusele, et nad on oivalised. Natukese aja pärast lisandus neile veel teisigi, ühel hoobil olin täiesti ärkvel, tõusin voodist ning haarasin laualt oma süngi taga paberi ja pliiatsi. Minus oli otsekui allikas avanenud, üks sõna järgnes teisele, nad seostusid omavahel, moodustades olukordi; üksteise järel kujunes stseene, sündmusi ja repliike kuhjus mul pähe ja imepärane mõnutunne valdas mind. Kirjutasin nagu hull ühe lehekülje teise järel, viivukski vahet pidamata. Mõtteid tekkis mul nii ootamatult ja voolas kogu aeg nii rikkalikult peast läbi, et mul läks kaduma suur hulk pisiasju, mida ma ei jõudnud küllalt ruttu kirja panna, olgugi et püüdsin kõigest väest. See kõik rõhus mulle aina peale, ma olin ainet täis ja iga sõna, mille ma kirjutasin, pandi mulle suhu." (Knut Hamsun, *Nälj. Tõlkinud Henrik Sepamaa*. Tallinn: Eesti Raamat, 1986, lk 28–29.)

Apollinaire kinnitas, et de Chirico esimesed maalid olid maalitud mootorsete neurooside mõju all (migreenid, voolmed).

lava monoloogi, mille puhul subjekti kriitiline vaim ei jõuaks teha mingit otsustust ja mida seega ei kammitseks ükski ütlematajätmine ning mis oleks võimalikult täpselt *kõnelev mõtlemine*. Mulle tundus siis ja tundub praegugi — seda kinnitab viis, kuidas mulle tuli lause lõigatud mehest —, et mõtte kiirus ei ületa sõnakii- rust ega ole ilmtingimata jõuprooviks ei keelele ega isegi libedale sulele. Niisuguse kavatsusega me, mina ja Philippe Soupault, kellega ma olin neid esimesi järeltusi jaganud, asusimegi paberit määrima kiiduväärt põlgusega oma tegevuse kirjandusliku tule- muslikkuse vastu. Teostuse hõlpsus tegi ülejäänud. Esimese päeva lõpuks võisime teineteisele ette lugeda umbes viiskümmend sel moel valminud lehekülge ja hakata tulemusi võrdlema. Soupault ja minu omad kokku tõid esile märkimisväärse analoogia: ühed ja samad konstruktsioonivead, tüht laadi puudused, ent ka erakordse vaimustusehoo illusioon mõlemal, palju tundmust, tähelepanu- väärne valik kujundeid, mis olid nii head, et kauatehtult poleks me neist suutnud valmis meisterdada ainsatki, väga eriline maa- lilisus ning siin-seal mõni terane veiderdus. Ainsad erinevused meie tekstides näisid seonduvat peamiselt meie erineva mee- leoluga — Soupault oma oli muutlikum kui minul —, ning kui ta lubab mul pisut kritiseerida, siis ka selle veaga, mis ta tegi, kui pani — kindlasti müstifitseerimisvaimust ajendatuna — mõnede lehtede ülaossa mõne sõna otseku pealkirjaks. Aga ma pean talle ka õiguse andma selles, et tema oli kogu aeg kõigest väest vastu vähimalegi ümbertegemisele, vähimalegi parandamisele ka neis katkendeis, mis mulle tundusid untsuläinutena. Selles oli tal küll täiesti õigus.¹⁰ Tegelikult on väga raske hinnata niisuguste elementide tõelist väärtust, võib koguni öelda, et esmalugemisel on neid lausa võimatu hinnata. Teie jaoks, kes te kirjutate, on need elemendid nähtavasti *niisama võõrad nagu kõigile teiste- legi*, ja loomulikult te umbusaldate neid. Poetikast kõneldes paistavad need silma eelkõige *vahetu absurduse* väga kõrge ast- mega, kusjuures süvenenumal uurimisel loovutab see absurdus

¹⁰Mis minusse puutub, siis usun ma üha enam mõtte ilmeksimatusse ja täiesti õigustatult. Ometi võivad *mõttekirjutuse* puhul, kus me sõltu- me vähimastki välisest häirijast, tekkida "mullid". Oleks andestamatu püüda neid kaotada. Mõte on juba definitsiooni järgi vägev ega saa läbi lasta viga. Ilmsed nõrkused tuleb panna just väliste mõjude arvele.

Sürrealismi manifest

koha kõigele, mis siin ilmas on vastuvõetav ja õiguspärane: teeb ilmseks teatud hulga iseärasusi ja fakte, mis lõppkokkuvõttes on niisama objektiivsed kui kõik teisedki.

Et avaldada austust hiljuti surnud Guillaume Apollinaire'ile, kes, nagu meile näis, oli korduvalt andunud seda laadi harjutustele — tavapäraseid kirjanduslikke vahendeid siiski hülgamata —, tähistasime meie, Soupault ja mina, *sürrealismi* nimega uue puhta väljendamisviisi, mis oli nüüd meie käsutuses ja mida me ei kärsinud pakkumast ka oma sõpradele. Ma usun, et täna ei ole enam tarvis selle sõna üle vaielda ning et tähendus, milles meie selle kasutusele võtsime, on üldiselt üles kaalunud selle tähenduse Apollinaire'il. Kindlasti veelgi suurema õigusega oleksime võinud üle võtta sõna *supernaturalism*, mida kasutas Gérard de Nerval *Tuletütarde* pühenduses.¹¹ Tundub tõesti, et Nerval valdas suurepäraselt *vaimu*, mida meiega taga nõuame, seevastu kui Apollinaire jõudis vaid sürrealismi veel ebatäiusliku *kirjatähe* valdamiseni ega suutnud anda sellest teoreetilist kokkuvõtet, mis meid köitnuks. Siin on mõned Nervali laused, mis ses suhtes tunduvad mulle väga tähendusrikkad:

Kohe ma seletan teile, mu armas Dumas, fenomeni, millest te äsja kõnelesite. Te ju teate, et on jutustajaid, kes ei suuda midagi välja mõtelda, ilma et nad samastaksid end oma kujutluse tegelastega. Te teate, missuguse veendumusega meie vana sõber Nodier jutustas, kuidas Revolutsiooni ajal tabas teda see õnnetus, et ta giljotineeriti; ta oli nii veenev, et inimesed mõistatasid, kuidas tal küll oli õnnestunud endale pea uuesti külge kleepida.

[---] *Ja et teil oli ettevaatamatust tsiteerida üht sonetti, mis oli loodud, supernaturalistliku unelemise seisundis, nagu ütlesid sakslased, siis peate kuulma neid kõiki. Te leiate nad kõite lõpust. Need ei ole sugugi hämaramad kui Hegeli metafüüsika või Swedenborgi Memorabilia ning kaotaksid äraseletatult — kui nende seletamine üldse võimalik peaks olema — kogu oma võlu —, see pärast tunnistage vähemalt minu teenet väljendamiselgi...*¹²

¹¹Ja samuti Thomas Carlyle Sartor Resartus' es (VIII peatükk: Naturaalne supernaturalism), 1833–1834.

¹²Vrd ka Saint-Pol-Roux' *ideorealism*.

Vaid suurest pahatahtlikkusest võidakse vaidlustada meie õigust kasutada sõna *sürrealism* selles täiesti erilises tähenduses, milles meie seda mõistame, sest on selge, et enne meid ei olnud sel sõnal edu. Niisiis nüüd ma defineerin selle sõna lõplikult:

SÜRREALISM, *nimis.*: Puhas psüühiline automatism, mille abil soovitakse väljendada kas suuliselt või kirjalikult või mis tahes muul viisil mõtte reaalsel funktsioneerimist. Mõtte dikteerimine täielikult mõistuse kontrollita, mis tahes eelneva esteetilise või moraalse kaalutluseta.

ENTSÜKL. Filos. Sürrealism tugineb uskumisele seni tähelepantuna jäetud assotsiatsioonivormide kõrgemasse reaalsusse, ühena kõigkõimsusse, sihtusse mõttemängu. Sürrealism püüab lõplikult purustada kõik muud psüühilised mehhanismid ja asendada neid elu põhiprobleemide lahendamisel. *Absoluutse sürrrealismi* akti on sooritanud härrased Aragon, Baron, Boiffard, Breton, Carrière, Crevel, Delteil, Desnos, Éluard, Gérard, Limbour, Malkine, Morise, Naville, Noll, Péret, Picon, Soupault, Vitrac.

Seni tunduvad need küll olevat ainsad ja ega siin saakski eksida, kui ei oleks vaimustavat Isidore Ducasse'i juhtu, mille kohta mul puuduvad lähemad andmed. Ja kindlasti võiks, kui vaid pealiskaudselt vaadelda nende tulemusi, tublit hulka luuletajaid sürrrealistideks pidada — alates Dantest ja Shakespeare'ist tema parimatel päevadel. *Mitmesuguste katsete käigus redutseerida seda, mida usaldust kuritarvitades nimetatakse geeniusseks, pole ma leidnud midagi, mida lõppkokkuvõtteks saaks omistada mõnele muule protsessile kui see.*

Youngi *Õöd* on otsast otsani sürrrealistlikud; õnnetuseks on see, kes kõneleb, preester — tõsi küll, vilets preester, aga ikkagi preester.

Swift on sürrrealist õeluses.

Sade on sürrrealist sadismis.

Chateaubriand on sürrrealist eksootikas.

Constant on sürrrealist poliitikas.

Hugo on sürrrealist siis, kui ta ei ole loll.

Sürrealismi manifest

Desbordes-Valmore on sürrealist armastuses.

Bertrand on sürrealist minevikus.

Rabbe on sürrealist surmas.

Poe on sürrealist põnevuses.

Baudelaire on sürrealist moraalis.

Rimbaud on sürrealist elupraktikas ja muuski.

Mallarmé on sürrealist salamahti.

Jarry on sürrealist absindis.

Nouveau on sürrealist suudluses.

Saint-Pol-Roux on sürrealist sümbolis.

Fargue on sürrealist atmosfääris.

Vaché on sürrealist minus.

Reverdy on sürrealist kodus.

Saint-John Perse on sürrealist eemalt.

Roussel on sürrealist anekdoodis.

Jne.

Ma rõhutan, sürrealistid ei ole nad kogu aeg, kuivõrd igapähele neist eristan ma teatud hulka eelarvamuslikke ideid, millesse nad olid — täiesti naiivselt — kiindunud. Aga oma ideedesse olid nad kiindunud sellepärast, et nad ei olnud *kuulnud sürrealistlikku häält*, häält, mis jätkab jutlustamist ka surma eelõhtul ja ülalpool äikest, — sellepärast, et nad ei tahtnud olla kõigest selle imelise partituuri orkestreerijad. Nad olid liiga uhked instrumendid, et heli, mis nad kuuldavale töid, võinuks alati olla harmooniline.¹³

Aga meie, kes me ei harrastanud mingit filtreerimistööd, kes me oma teostes tegime endast nii paljude kajade kurdid vastuvõtjad, tagasihoidlikud *registreerimisaparaadid*, keda ei hüpnotiseeri neist voolavad joonised, — vahest teenime meie hoopis üllamat

¹³Sedasama võiksin ma öelda mõnede filosoofide ja maalikunstnike kohta, kui viimastest mainida vaid Uccellot vanast ajast ning kaasajast Seurat'd, Gustave Moreaud, Matisse'i (näiteks "Muusikas"), Déraini, Picassod (paljuskü kõige puhtamat), Braque'i, Duchamp'i, Picabiat, Chiricot (keda nii kaua on imetletud), Kleed, Man Rayd, Max Ernsti ja meile nii lähedast André Massoni.

eesmärgi. Ühtlasi anname ausalt tagasi "talendi", mida meile pakutakse. Samahästi võib rääkida plaatinast meetrimõõdupuu, peegli, ukse ja kui soovite — taeva talendist.

Meil talenti ei ole, küsige Philippe Soupault'lt:

Anatoomilised manufaktuurid ja odavad elamud hävitavad kõige kõrgemad linnad.

Roger Vitracilt:

Vaevalt olin ma hüüdnud marmoradmirali, kui see kannapealt ümber pööras nagu hobune, kes end Põhjajanaela ees tagajalgadele püüsti ajab, ja osutas mulle oma ohvitserikübaraga piirkonnale plaani peal, kus pidin veetma oma elu.

Paul Éluard'ilt:

Ma pajatan väga ammu tuntud lugu, loen taas kuulsat luuletust: ma nõjatun vastu seinat, kõrvad rohelised ja huuled kuivad.

Max Morise'ilt:

*Koopakaru ja ta kaaslane hüüab, tuuletasku ja tema teener tuul, suur kantsler oma jalasoenduskantsiga, varblasehirmutus ja tema vater varblane, kateklaas ja tema tütar nõel, karnivoor ja tema vend karneval, tänavapühkija ja tema monokkel, Mississippi ja selle väike koer, korall ja selle piimanõu, ime ja selle armas jumal peavad kaduma merepinnalt.**

Joseph Delteil'lt:

Oh häda! Ma usun lindude vägevusse. Piisab ühest sulest, et mind surnuks naerutada.

*Sõnademäng kujundites, mis avaldub kõnes ja kirja pildis: *vol-au-vent et son valet le vent* (pr. k *vol-au-vent* sõna-sõnalt 'lend tuules', aga ka teatud lehttaignast kook); *Chancelier avec sa chancelière* (pr. k *chancelière*, 'jalasoojendaja', aga ka 'kantslerinaine' ja 'naiskantsler'). — A.R. Siin edasi antud paratamatult "reaaluses" tõlkes. Meie luules on viljeldud sellist kõlakujundlikkust A. Alliksaar. — *Toim.*

Sürrealismi manifest

Louis Aragonilt:

Partii vaheajal, kui mängijad kogunesid ümber leegitseva punšinõu, küsisin ma puult, kas ta ikka veel kannab oma punast linti.

Ja minult endalt, kes ma ei suutnud hoiduda kirjutamast selle eessõna siuglevaid, hulluksajavaid ridu.

Küsi Robert Desnosilt, sellelt meie seas, kes vahest kõige enam lähenes sürrealistlikule tõeale, sellelt, kes veel avaldamata teostes¹⁴ ja oma roketes eksperimentides täielikult õigustas lootust, mis ma sürrealismi peale olin pannud, ja laseb sellelt veel paljutki oodata. Täna suudab Desnos *kõnelda sürrealistlikult* nii nagu süda lustib. Imeväärne väledus, millega ta järgneb kõnes oma mõttele, annab meile hiilgavaid kõnesid nii palju kui kulub, kuid need lähevad kaotsi, sest Desnosil on parematki teha kui oma kõnesid kirja panna. Iseendast loeb ta ladusalt nagu raamatust ega tee midagi selleks, et hoida kinni lehti, mis tema elutuules minema lendavad.

SÜRREALISTLIKU MAAGILISE KUNSTI SALADUSED

Sürrealistlik kirjutamine ehk esimene ja viimane visand

Kui olete end sisse seadnud kohas, mis teie vaimu iseenele keskendumiseks on võimalikult soodus, laske endale tuua midagi kirjutamise tarbeks. Seadke end nii passiivsesse ehk vastuvõtlikusse seisundisse, kui vähegi suudate. Abstraheeruge oma geeniusest, omaenese ja kõikide teiste talendist. Õelge endale kindlalt, et teedest, mis viivad kõikjale, on kirjandus üks kurevema. Kirjutage kiiresti, teemat ette valmis mõtlemata — nii kiiresti, et meelde ei jääks ega tekiks ka kiusatust kirjutatut üle

¹⁴Uus-Hebriidid, Formaalne korralagedus, Lein Leina pärast.

lugada. Esimene lause tuleb ise, sest on tõsi, et iga hetk on olemas meie teadlikule mõttele võõras fraas, mis ainult ootab väljumisvõimalust. Üsna raske on seisukohta võtta järgmise lause kohta; kahtlemata pärineb see ühtaegu nii meie teadlikust kui ka muust tegevusest — kui möönda, et esimese lause kirjapaneku faktiga kaasneb vähimgi tajumine. Muide, see ei pea teile eriti korda minema; suurenisti just selles seisnebki sürrealistliku mängu mõte. Muidugi tõkestavad kirjajahemärgid alati meid valdava voolu absoluutset pidevust, kuigi tunduvad samavõrd vajalikud kui sõlmed võnkuval pillikeelel. Jätkake niikaua kui meeldib. Usaldage end selle ammendamatu sosina hoolde. Kui maad ähvardab võtta vaikus teie pisimagi vea peale — nimetagem seda tähelepanematuse veaks —, siis jätke liiga selge rida kõhklematult sinnapaika. Sõna järele, mille päritolu tundub teile kahtlane, pange mingi täht, näiteks *l*-täht, alati *l*-täht, ja sundides ta järgmise sõna algusse, taastage meelevaldsus.

Et seltskonnas enam mitte igavleda

See on väga raske. Seltskonnas ärge olge kellegi päralt ja aeg-ajalt, siis kui keegi ei ole teid selleks sundinud, katkestage oma sürrealistlik tegevus, pange käed risti rinnale ja öelge: "Mis tähtsust sel on, mida teha, ja kas üldse midagi teha. Elu ei paku mingit huvi. Oh labasust — mis minus toimub, on mulle veelgi tüütum!" või mõni muu vihaleajav banaalsus.

Et kõnesid pidada

Lasta end valimiste eel registreerida esimesel ettejuhtuval maal, mis üldse arvab heaks seda laadi konsultatsioone korraldada. Meis kõigis on peidus oraatoriand: kirjud niudevööd, sõnahelmed. Sürrealismiga rabab niisugune oraator lootusetust kogu selle viletsuses. Ühel heal õhtul jagab ta ihuüksi estraadilt tükke igavese taeva Karunahast. Ta lubab nii palju, et kui sellest kasvõi pisutki täita, lööb see kõik pahviks. Terve rahva nõudmistel laseb ta ühtäkki paista erapoolikute ja naeruväärsetena. Kõige lepitamatutel vaenlastel laseb ta ühineda salajases ihas, mis kõik isamaad kus see ja teine saadab. Ja selle saavutamiseks on tal vaid tar-

Sürrealismi manifest

vis lasta end upitada üüratust sõnast, mis sulatab kaastundes ja veeretab vihkamises. Ta ei rauge ja mängib millegagi riskimata inimeste kõikidel nõrkustel. Ta valitaksegi, ja kõige õrnemad naised hakkavad teda tormiliselt armastama.

Et kirjutada võltsromaane

Olge kes tahes, kui teie süda käsib, süüdate mõned loorberilehed ning püüdmatagi hoida nende kehva tuld, hakake romaani kirjutama. Sürrealism võimaldab teile seda; teil tarvitseb vaid pöörata osuti jaotuselt "Püsiv ilus ilm" jaotusele "Tegevus" ja tükk ongi tehtud. On üpriski erinevate käitumisviisidega tegelasi: nende nimed teie kirjutises on vaid suure algustähe küsimus ja nad käituvad aktiivsete verbide suhtes samasuguse sundimatusega nagu umbisikuline asesõna *il* sõnadega *pleut, y a, faut*, jne.* Nad hakkavad neid verbe nii-öelda juhtima ning kus teil vaatlemisest, mõtisklemisest ja üldistamisvõimest mingit abi ei ole, seal olge kindel, et need tegelased sunnivad teid omaks võtma tuhat kavatsust, mida teil mõtteski ei olnud. Nõnda hakkavad need olendid, kelles pole kuigivõrd füüsilist ja moraalselt omapära ning kes tõtt-öelda võlgnevad teile õige vähe, edaspidi kinni pidama teatud käitumisjoonest, nii et teil ei tule sellega tegelda. Tulemuseks on näiliselt võrdlemisi osav intriig, mis iga punkti ja komaga õigustab romaani kas tormilist või rahulikku lahendust, millega teil ei ole mingit pistmist. Teie võltsromaan simuleerib oivaliselt tõelist romaani; te saate rikkaks ja üksmeelselt tunnistatakse, et teis "midagi on", — sest just teie sees see miski ongi.

Mõistagi te võite analoogse toimingu abil ja tingimusel, et te üldse ei tunne ainet, mida kavatsete käsitleda, edukalt pühenduda ka võltskriitikale.

Et tänaval mööduva naise tähelepanu endale tõmmata

.....
.....

*Pr. k: *il pleut*, 'sajab'; *il y a*, 'on, on olemas'; *il faut*, 'tuleb, peab, on vaja'. — A. R.

.....
.....
.....

Surma vastu

Sürrealism tutvustab teid surmaga, mis on salaühing. Ta kinnastab teie käe, mattes sinna sügava M-i, millega algab sõna Mälu. Äрге jätkke esitamata soodsaid testamendingimusi: mina omalt poolt nõuan, et mind viidaks surnuaiale kolimisautoga. Ja et mu sõbrad hävitaksid väljaande *Arutus piskust tegelikkusest* viimse kui eksemplari.

Keel on inimesele antud selleks, et ta kasutaks seda sürrealistlikult. Kuivõrd ta on sunnitud end mõistetavaks tegema, siis tuleb ta kuidagiviisi toime nii väljendumise kui tänu sellele ka mõne kõige lihtlasema funktsiooni täitmisega. Kõnelemine, kirja kirjutamine ei valmista talle mingit reaalist raskust, juhul kui ta seejuures ei sea keskmisest kõrgemat eesmärki, see tähendab, juhul kui ta piirdub lihtsalt vestlemisega (vestlemislõbu pärast). Ta ei muretse ette ei sõnade pärast, mis keelele tulevad, ega lause pärast, mis järgneb lausele. Väga lihtsale küsimusele suudab ta jalamaid vastata. Kui ta teistega suhtlemisest ei ole just närvilisi tõmblusi külge saanud, siis suudab ta mõnel üksikul teemal spontaanselt sõna võtta — selleks ei ole tal tarvis midagi “seitse korda mõõta” ega varem valmis mõelda. Kes on ta küll uskuma pannud, et see spontaanse väljendumise võime üksnes kahjustab teda peenemate seoste loomisel? Ei ole midagi, millest ta ei tohiks ettevalmistamatult kõnelda või kirjutada. Kui iseenast kuulama või lugema jääda, on ainsaks tulemuseks imeväarse okultse abi katkemine. Enda mõistmisega ei ole mul kiiret (*basta!* enast mõistan ma alati). Kui mõni minust tulev lause põhjustabki mulle hetkel kerge peptumuse, siis loodan ma järgmise peale, mis teeb heaks eelmise vead, ja hoidun seda uuesti alustamast või viimistlemast. Ainult vähimgi hooaotus võib saada saatuslikuks. Sõnad, üksteisele *järgnevate* sõnade grupid on omavahel ülimalt

Sürrealismi manifest

solidaarsed. Ei ole minu asi soosida ühtesid teiste arvel. Hüvituse võib tuua ime — ja toobki.

See piiranguteta keel, mida ma püüan alatiseks maksma panna ja mis tundub mulle kohasena igal elujuhtumil, mitte ainult et ei võta minult ühtegi mu võimet ega võimalust, vaid annab ka erakordse vaimuteravuse ja just valdkonnas, kus ma seda kõige vähem ootasin. Julgen väita, et see koguni õpetab mind, ja tööpoolest, mul on tulnud sürreaalselt kasutada sõnu, mille tähenduse ma olin unustanud. Hiljem võisin kontrollida, et mu sõnakasutus oli täpselt vastanud definitsioonile. See lubab arvata, et me mitte ei "tea", vaid alati üksnes "saame uuesti teada". Niimoodi on mulle tabavaid väljendeid omaseks saanud. Ja ma ei kõnele siin *objektide poeetilisest teadvustamisest*, mille ma võisin saavutada ainult tuhat korda korratud vaimses kontaktis nendega.

Siiski sobivad sürrealistliku keele vormid kõige paremini dialoogile. Dialoogis astuvad kaks mõtet teineteise vastu; sellal kui üks mõte end väljendab, on teine temaga hõivatud — aga mis-moodi hõivatud? Oletada, et ta lülitab selle endasse, tähendaks möönda, et mõnda aega võib üks mõte tervenisti elada teisest mõttest, mis on üpris ebatõenäoline. Ja tõesti, tähelepanu, mida üks mõte teisele osutab, on täiesti väline; tal on vaba voli kas teine ainult heaks kiita või hukka mõista, enamasti ikka hukka mõista — kõikide tähelepanuavalduste saatel, milleks inimene on võimeline. Pealegi ei võimalda niisugune kõnelemisviis aine olemuseni jõuda. Suutmata sündsalt tõrjuda taotlust, mille võimuses ta on, käsitab mu tähelepanu vastaspoole mõtet vaenulikuna; tavalises vestluses "norib" minu tähelepanu peaaegu kogu aeg sõnade ja kõnekujundite kallal, mida teine kasutab ja annab mulle võimaluse neid moonutatud kujul soodsalt kasutada oma vastulauses. See on tõsi isegi sedavõrd, et teatud patoloogilistes vaimuseisundites, kus sensoorsed häired valitsevad haige kogu tähelepanu, haarab haige küsimustele vastates vaid viimase kuuldavale toodud sõna ehk sürrealistliku lause viimase liikme, mille jälje ta oma vaimust leiab:

"Kui vana te olete?" — "Olete." (*Ehholaalia.*)

"Mis on teie nimi?" — "Nelikümmend viis maja." (*Ganseri sümptom ehk möödavastamine.*)

Ei olegi kõnelust, kuhu ei poeks niisugust segadust. Ainuüksi pingutamine vestluses esmatähtsa seltskondlikkuse nimel ja meie suur suhtlemisharjumus suudavad seda meie eest mõnda aega varjata. Niisamuti on raamatu suurimaks puuduseks see, et raamat astub lakkamatult konflikti oma parimate, ma mõtlen kõige nõudlikumate lugejate vaimuga. Lühikeses dialoogis, mille ma ülalpool arsti ja vaimuhaige vahel improviseerisin, kuulub võit muide viimasele. Sellepärast, et oma vastustega surub ta enese peale teda läbivaatava arsti tähelepanule — ja ka sellepärast, et mitte tema ei ole see, kes küsib. Kas see tähendab, et tema mõte on sel hetkel tugevam? Võimalik. Ta on vaba oma vanust ja nime enam mitte mäletama.

Poetiline sürrealism, millele ma käesoleva etüüdi pühendan, on seni püüdnud absoluutselt tõest dialoogi taastada mõlema vestleja viisakusekohustusest vabastamisega. Kumbki lihtsalt jätkab iseendaga kõnelemist, otsimata sellest mingit erilist dialektilist lõbu ning üritamata oma monoloogi vähimalgi määral kaaslasele peale suruda. Ei kõnelda nagu tavaliselt mingi kui tahes tähtsusetu väite arendamise nimel, vaid nii otstarbetult kui võimalik. Ja vastus, mis saadakse, ei lähe kõnelnu enesearmastusele põhimõtteliselt üldse korda. Sõnad ja kujundid on vaid hüppelauaks kuulaja vaimule. Just nõnda peavad paistma need leheküljed esimeses puhtalt sürrealistlikus teoses *Magnetväljad*, mis on kogutud pealkirja alla *Barjäärid*, kus me Soupault'ga näitame end niisuguste osavõtmatute vestlejatena.

Sürrealismile andunuid ei luba see end maha jätta, kunas aga meeldib. Kõige järgi võib arvata, et sürrealismi toime vaimule on samasugune nagu narkootikumidel; nii nagu narkootikumidki, tekitab ka sürrealism teatud sõltuvuse ja võib panna inimese meeletult mässama. Tegu on veel ühe, kui soovite, vägagi kunstliku paradiisiga, mille järele igatsemine allub Baudelaire'i kriitikale samamoodi kui kõik teisedki himud. Nii on see ka müstiliste ilmingute ja eriliste rõõmudega, mida sürrealism võib põhjustada — mitmestki küljest näitab sürrealism end *uue pahena*, mis ei pea just olema mõne üksiku pärisosa: nagu hašiški suudab see rahuldada kõiki peeni maitseid; järelikult tuleb seda analüüsida siinses uurimuses.

Sürrealismi manifest

1) Sürrealistlike kujunditega on niisamuti nagu oopiumi tekitatud kujunditega, mida ei kutsu enam esile inimene ise, vaid mis "ilmuvad talle spontaanselt, despootlikult. Ta ei suuda neid minema saata, sest tahtel ei ole enam jõudu ning ta ei valitse enam inimese võimeid".¹⁵ Tahaks teada, kas me üldse olemegi kunagi kujundeid "esile kutsunud". Kui pidada kinni Reverdy definitsioonist, nagu mina seda teen, siis tundub olevat võimatu tahtlikult lähendada seda, mida ta nimetab "kaheks teineteisele kaugeks reaalsuseks". Lähenedamine kas toimub või ei toimu ja ongi kõik. Ise ma eitan kategooriliselt, et niisugustes Reverdy kujundites nagu

Ojas on üks laul mis voolab

või

Päev laotus laiali nagu valge linik

või

Maailm läheb tagasi kotti

oleks vähimatki ettekavatsetust. Minu arvates on vale väita, et "vaim on tabanud seosed" kahe olemasoleva reaalsuse vahel. Esiteks, teadlikult ei ole ta midagi tabanud. Just kahe elemendi mõneti juhuslikust lähenemisest sähvatas eriline valgus, *kujundi valgus*, mille vastu me oleme ülimalt tundlikud. Kujundi väärtus sõltub saadud sädeme ilust; järelikult on see kahe juhi vahelise potentsiaalide erinevuse toime. Kui seda erinevust peaaegu ei olegi, nagu näiteks võrdluses,¹⁶ siis sädet ei teki. Niisiis, minu meelest ei ole inimese võimuses korraldada kahe teineteisele nii kauge reaalsuse lähenemist. Ideede assotsieerumise põhimõte nii nagu meie seda näeme, on selle vastu. Või ehk tuleks siis tagasi pöörduda elliptilise kunsti juurde, mille Reverdy mõistab hukka nii nagu minagi. Seega tuleb möönda, et kumbagi kujundit loovast elemendist ei tuletata vaim teisest sihilikult sädet *taotledes*, vaid nad tekivad ühekorruga tegevusest, mida ma nimetan sürrealistlikuks, kusjuures mõistus piirdub selle särava valgusnähtuse konstateerimise ja hindamisega.

¹⁵Baudelaire.

¹⁶Vrd kujund Jules Renard'il.

Nagu säde kestab kauem hõrenenud gaasides, nii on ka mehaanilise kirjutamisega (mille ma tahtsin teha kättesaadavaks kõigile) loodud sürrealistlik atmosfäär eriti sobiv kõige kaunimate kujundite loomiseks. Võib isegi öelda, et selles peadpöörivas voolus ilmuvad kujundid vaimu jaoks ainsate orientiiridena. Vähehaaval veendub vaim nende kujundite üliras realsuses. Esialgu nendega vaid leppides hakkab vaim peagi märkama, et nad hellitavad ta mõistust ja kasvatavad ka teadmist. Vaim saab teadlikuks piiritust avarusest, kus avalduvad ta ihad, kus "poolt" ja "vastu" teineteist lakkamatult taandavad, kus vaimu enda pimedus teda ei reeda. Ta läheb, kantuna teda veetlevatest kujunditest, mis jätavad talle vaevu aega puhuda oma tulitavatele sõrmedele. See on kaunim kõigist öödest, *välkude öö*: päev on selle kõrval öö.

Sürrealistlike kujundite loendamatud tüübid nõuaksid klassifitseerimist, mida ma esialgu veel ei üritagi. Nende rühmitamine eritunnuste järgi viiks mind liiga kaugele; ma tahan peamiselt silmas pidada nende ühisjooni. Ma ei tee saladust, et minu jaoks on kõige tugevam see kujund, mis ilmutab ülimat meelevaldsust, kujund, mille tõlkimiseks käibekeelde kulub kõige rohkem aega — kas siis sellepärast, et see kätkeb tohutut annust silmanähtavat vasturääkivust, või on üks elementidest kummaliselt kadunud, või sellepärast, et pakub end sensatsioonilisena, kuid osutub täiesti tavaliseks (lööb oma sirkliharud korraga kokku), või võtab kentsaka *vormilise* õigustuse iseenda seest, või kuulub hallutsinatsioonide valda, või sellega, et paneb täie iseenesestmõistetavusega abstraktse kandma konkreetse maski või vastpidi, või eeldab mõne elementaarse füüsilise omaduse eitamist, või sellepärast, et ajab naerma. Siin on järgemööda mõned näited:

Šampanja rubiin. Lautréamont.

Ilus nagu rinna arengu peatamise seadus täiskasvanute juures, kelle kalduvus kasvamisele ei ole vastavuses molekulide hulgaga, mida nende organism assimileerib. Lautréamont.

Kirik kerkis kõrgusesse kõmav nagu kell. Philippe Soupault.

Sürrealismi manifest

Rose Sélavy unes on üks kääbus, tulnud kaevust, kes söömas käib oma leiba öösel. Robert Desnos.*

Kassipäine kaste kõikus sillal. André Breton.

Veidi vasakul märkan ma oma aimuste taevas — aga kindlasti on see vaid vere ja tapatöö aur — briljanti, mida on lihvinud vabaduse vapustused. Louis Aragon.

*Maha on põlenud laas,
lõvid on värsked taas. Roger Vitrac.*

Naise sukkade värv ei ole ilmtingimata sarnane tema silmade värviga — mis sundis üht filosoofi, keda ei tarvitse nimetada, väitma: “Peajalgsetel on rohkem põhjust vihata progressi kui neljajalgsetel.” Max Morise.

Tahetagu või mitte, siin on, millega vaimu rohkeid nõudmisi rahuldada. Kõik need kujundid näivad tunnistavat, et vaim on küps millekski muukski kui need malbed mängud, millega ta tavatseb piirduda. See on ainus moodus, millega ta saab enese kasuks pöörata temal lasuva sündmuste ideaalhulga¹⁷ Need kujundid näitavad vaimule, kui hajali on ta tavaliselt ja milliseid ebameeldivusi see talle valmistab. Ei olegi halb, et lõpuks viivad kujundid vaimu segadusse, sest vaim segadusse ajada tähendab osutada talle tema eksimust. Tsiteeritud laused hoolitsevad selle eest kenasti. Seevastu vaim, mis neid lauseid naudib, ammutab neist kindlustunnet, et on *õigel teel*; vaim ise ei oskaks ennast kavaldamises kahtlustada; tal ei ole midagi karta, sest lisaks kõi-

*Ühel Marcel Duchamp'i pildil esinenud nimi (*rose c'est la vie*, 'roos, see on elu'), mis on "sürrealistlikus mütoloogias" kuni Ilmar Laabanini olnud tähtis. — *Toim.*

¹⁷Ärgem unustagem, et Novalise formuleeringu kohaselt "on olemas ideaalsed sündmustejadad, mis kulgevad paralleelselt reaalssetega. Inimesed ja asjaolud üldiselt muudavad sündmuste ideaalset kulgu nii, et see tundub ebatäiuslikuna; ning nende tagajärjed on samuti ebatäiuslikud. Nii juhtus ka reformatsiooniga — protestantluse asemel tuli luterlus".

gele meeldib vaimule pidada end piisavalt vägevaks ise kõike hõlmama.

2) Vaim, mis sukeldub sürrealismi, elab uuesti vaimustusega läbi parima osa oma lapsepõlvest. See on mõneti nagu vaimuselgus uppujal, kes vähem kui minutiga näeb veel kord kõike ületamatut oma elus. Kindlasti öeldakse, et see ei ole kuigi julgustav. Aga ma ei kavatsengi julgustada neid, kes mulle seda ütlevad. Lapsepõlvemälestustest ja mõnedest muudestki hoovab ei kellelegi kuulumise ja sellest tulenevalt *äraeksinu* tunnet, mida ma pean kõige viljakamaks tundeks üldse. Vahest on just lapsepõlv "tõelisele elule" kõige lähemal; lapsepõlv, pärast mida on inimesel peale läbipääsuloa veel kõigest mõni priipääse; lapsepõlv, kus ometi kõik soosis tõhusat ja juhuste vastu kaitstud enesevaldamist. Tänu sürrealismile näivad need võimalused tagasi tulevat. Me otsekui tormaksime vastu oma pääsmisele või hukule. Varjus kogeme taas kallihinnalist õudu. Jumal tänatud, see on kõigest puhastustuli. Me läbime värinal alasid, mida okultistid nimetavad *ohtlikeks maastikeks*. Oma jälgedele ässitan ma varitsevaid koletisi; esialgu ei ole nad mu vastu veel liiga pahatahtlikud ning kuni ma neid kardan, ei ole ma veel kadunud. Siin on "naisepeaga elevant ja lendavaid lõvisid", keda Soupault ja mina kunagi kolelasti kohata kartsime, on "lahustuv kala", kes hirmutab mind pisut veel praegugi. *Lahustuv kala** — olen ju mina ise see lahustuv kala, ma olen sündinud Kalade tähtkujus ja inimene on lahustuv oma mõtlemises! Sürrealismi fauna ja flora on sõnulseletamatu.

3) Ma ei usu, et varsti tekiks sürrealistlik stamp. Kõik seda laadi tekstide ühisomadused, nii need, mida ma äsja mainisin, kui ka paljud teised, mis me võiksim avastada alles järjekindla loogilise ja grammatilise analüüsi teel, ei takista sürrealistliku proosa teatavat evolutsiooni. Pärast viit aastat katsetusi selles suunas, mida ma suuremalt jaolt olen sunnitud pidama äärmiselt süsteemituks, on antud kõite järge moodustavad lookesed sellele ilmseks tõestuseks. Sel põhjusel ei pea ma neid ei paremaks ega ka halvemaks kujutama lugeja silmis seda võitu, mille võib saavutada ta teadvus sürrealistliku panusega.

*Seda nime (*Poisson soluble*) kannab Bretoni ja Soupault' kollektiivne väiketeos. — *Toim.*

Sürrealismi manifest

Sürrealistlikke võtteid tuleks muide avardada. Soovitud ootamatuseefekti saavutamiseks mingitest assotsiatsioonidest on kõik vahendid head. Picasso ja Braque'i paberkollaažid on samaväärsed mõne käibetõe poetamisega ülimalt lihvitud stiiliga kirjanduslikku käsitlusse. *Luuletuseks* on lubatud tituleerida isegi seda, mis saadakse ajalehtedest väljalõigatud pealkirjade ja pealkirjafragmentide võimalikult suvalise ühendamisega* (pidagem kinni süntaksireeglitest, kui soovite):

LUULETUS

Safiri naerupahvak

Tseiloni saarel

Kõige kaunimatel õlgedel

on närtsinud jume

riivide taga

üksiktalus

päevast päeva

läheb raskemaks

see mis oli meeldiv

Sõidukõlbulik tee

viib teid tundmatuse kaldale

kohv

kiidab

teie ilu igapäevast sepistajat

Madame,

paar

siidsukki

ei ole

*Prantsuse keeles on siinkohal sõna *assamblage*, mis hiljem "assamblaži" kujul meilegi jõudis. — *Toim.*

Hüpe tühjusesse

Hirv

Armastus kõigepealt

Kõik võiks laabuda nii hästi

Pariis on suur küla

Valvake

Tuld, mis haub

Ilusa ilma

Palvet

Teadke et

Ultraviolettkiired

on lõpetanud oma ülesande täitmise

Kiire ja korralik

esimene valge ajaleht

juhuslikult

saab punaseks

Ekslev laulja

kus ta on?

mälus

oma majas

Põlejate ballil*

Ma teen

tantsides

Seda, mida on tehtud, seda, mida hakatakse tegema

**Bal des ardents* ('Põlejate ball') ehk *Bal des sauvages* ('Metslaste ball') — 1393. aastal Pariisis Saint-Paul'i raekojas korraldatud maski-ball, kus Berry hertsoginna päästis Charles VI leekidest, viis samuti metslaseks maskeerunud senjööri põlesid aga elusalt ära. — I. S.

POÈME

**Un éclat de rire
de saphir dans l'île de Ceylan**

Les plus belles pailles
ONT LE TEINT FANÉ
SOUS LES VEROUS

dans une ferme isolée

AU JOUR LE JOUR

s'aggrave

l'agréable

Une voie carrossable
vous conduit au bord de l'inconnu

André Breton

le café

prêche pour son saint

L'ARTISAN QUOTIDIEN DE VOTRE BEAUTÉ

MADAME,

une paire

de bas de soie

n'est pas

Un saut dans le vide

UN CERF

L'Amour d'abord

Tout pourrait s'arranger si bien

PARIS EST UN GRAND VILLAGE

Surveillez

Le feu qui couve

LA PRIÈRE

Du beau temps

Surréalismi manifest

Sachez que
Les rayons ultra-violets
ont terminé leur tâche

Courte et bonne

**LE PREMIER JOURNAL BLANC
DU HASARD**

Le rouge sera

Le chanteur errant

OU EST-IL ?

dans la mémoire

dans sa maison

AU BAL DES ARDENTS

Je fais

en dansant

Ce qu'on a fait, ce qu'on va faire

Ja näiteid võiks juurdegi luua. Teater, filosoofia, teadus ja kriitika võiksid neile ainekse pakkuda. Ma kiirustan lisama, et tulevased sürrealistlikud *tehnikad* mind ei huvita.

Veelgi kaalukamad tunduvad mulle¹⁸ — seda olen ma juba küllalt mõista andnud — sürrealismi rakendused teos. Mõistagi ei usu ma sürrealistliku sõna prohvetlikku jõusse. “Mis ma ütlen, on oraakel?”* Jah, *kuivõrd mina seda tahan*, aga mis on oraakel?¹⁹

¹⁸Lubatagu mul teha mõni märkus vastutuse kohta üldse ja koh-
tumeditsiiniliste kaalutluste kohta, millest juhendatakse indiviidi süü-
divusastme määramisel: täielik süüdivus, süüdimatus, piiratud süüdi-
vus (*sic*); nii raske kui mul ka on mingit süüdiolemise printsiipi üldse
tunnistada, tahaksin ma meeeldi teada, kuidas hakatakse *kohut mõistma*
esimeste kuritegelike aktide üle, mille sürrealistlikus iseloomus ei jää
mingit kahtlust. Kas kohtualune mõistetakse õigeks või võetakse seda
arvesse vaid süüd kergendava asjaoluna? Kahju, et ajakirjanduslikud
seaduserikkumised ei ole enam karistatavad, sest muidu saaksime vars-
ti näha niisuguseid kohtuprotsesse: süüdistatav on avaldanud raamatu,
mis solvab avalikku moraali; mõningate tema “kõige lugupeetavamate”
kaaskodanike kaebuse põhjal süüdistatakse teda ühtlasi laimus; tema
vastu on ka kõiksugu muid raskendavaid asjaolusid, nagu armee teota-
mine, mõrvale, vägistamisele jms õhutamise. Süüdistatav ise on muide
jalamaid süüdistusega nõus — selleks et “häbimärgistada” enamikku
kaitstavatest arusaamadest. Enda kaitseks piirdub ta kinnitusega, et ei
pea end oma raamatu autoriks, sest seda tuleb pidada kõigest sürrea-
listlikuks tooteks, mille puhul on välistatud küsimus, kas allakirjutaja
väärib kiitust või laimust, kui piirdus vaid dokumendi kopeerimisega
oma arvamust lisamata, ning et inkrimineeritav tekst on talle vähemasti
niisama võõras nagu kohtu eesistujalegi.

See mis kehtib siin raamatu avaldamise kohta, hakkab kehtima tu-
hande muu teo puhul kohe, kui sürrealistlikud meetodid võivad mõ-
ningase soosingu. Siis on hädavajalik, et uus moraal asendaks käibel-
oleva, mis on kõigi meie hädade põhjus.

*Rimbaud, *Une saison en enfer*: “Mauvais sang.”

¹⁹Siiski, s i i s k i ... Asi tuleks lõpuni selgeks teha. Täna, 8. juunil
1924, kella ühe paiku sosistas mulle hääl: “Béthune, Béthune.” Mida
see pidi tähendama? Béthune'i ma ei tunne ja mul on vaid ähmane ette-
kujutus selle punkti asukohast Prantsusmaa kaardil, Béthune ei meenu-
mulle midagi, isegi mitte üht stseeni *Kolmest musketärist*. Ma pida-
nuksin ehk sõitma Béthune'i, kus vahest ootas mind miski, ent tõesti,

Inimeste vagadus mind ei peta. Sürrealistlik hääl, mis vapustas Kymet, Dodonat ja Delfit, on täpselt seesama, mis dikteerib mulle mu kõige vähem vihased kõned. Minu *aeg* ei pea olema tema aeg — miks peaks see hääl siis aitama lahendada minu saatuse lapsikut probleemi? Õnnetuseks ma teesklen, nagu tegutseksin maailmas, kus selleks, et olla võimeline tema nõuannetega arvestama, peaksin ma nad enne läbi laskma kaht liiki tõlkide käest, kellest ühed tõlgiksid tema sententse, ja teised, keda on võimatu leida, suruksid mu liigikaaslastele peale arusaamist, mis mul sellest maailmast tekiks. Mida kuradit te ootate et ma teeksin maailmas — selles tänapäeva maailmas —, kus ma pean kogema seda, mis ma kogen (ärge küsige, mida). Võib-olla sürrealistlik hääl vaikib, ma ei pea enam arvet oma kadumise üle. Ma ei osale siis enam oma aastate ja päevade — paistku see nii tühine kui tahes — imelises mahaarvamises. Siis olen ma nagu Nižinski, kes viidi möödunud aastal Vene Balletti vaatama ja kes ei saanud aru, mis etendusel ta viibib. Ma jään üksi, üsna üksi iseendasse, ükskõikne kõigi maailma ballettide vastu. Mis olen ma teinud ja mis tegemata jätanud — kõik annan teile.

Ja sestpeale on mul suur kiusatus vaadelda leebelt seda teaduslikku uniskelu, mis lõppkokkuvõttes on igas suhtes nii kohatu. Raadiod? Hüva. Süüfilis? Palun väga. Fotograafia? Ma ei näe selles midagi kahjulikku. Kino? Elagu pimedad saalid. Sõda? Sai palju nalja. Telefon? Halloo, kuulen teid. Noorus? Võluv hõbejuus. Proovige mind panna aitäh ütleva: "Aitäh." Aitäh... Kui lihtinimesed hindavad väga kõrgelt seda, mis õigupoolest on laboratooriumiuuringud, siis sellepärast, et nende tulemusena on välja lastud mõni masin, avastatud seerum, millest lihtinimesed arvavad enese olevat otseselt huvitatud. Nad ei kahtle, et nende saatust

see olnuks liialt lihtne. Mulle on räägitud, et ühes Chestertoni raamatus on juttu detektiivist, kes mingis linnas kedagi otsides piirdub sellega, et käib keldrist põõninguni läbi majad, mis jäid talle silma mõne pisut tavatu välise detailiga. See süsteem on niisama hea nagu iga teinegi.

Niisamuti tavatses Soupault 1919. aastal sisse astuda kõikmõeldavatesse ja -mõeldamatutesse majadesse, et kojanaisele pärida, kas Philippe Soupault elab siin. Ma usun, et jaatava vastuse peale poleks ta üllatunud. Ta oleks läinud ja koputanud oma uksele.

on tahetud paremaks muuta. Ma ei tea täpselt, mis humanitaarsete taotlustega teadlaste ideaali sisse käib, kuid mulle tundub, et kuigivõrd suurt osa sellest ei moodusta headus. Mõistagi kõnelen ma tõelistest teadlastest ja mitte kõiksugu populariseerijatest, kes lasevad endale diplomeid jagada. Ma usun inimese puhtasse sürrealistlikusse rõõmu selles valdkonnas nagu igas teiseski — kui ta hoiatavana kõigi teiste järjekordsest läbikukkumisest ei tunne end siiski lööduna, vaid alustades sealt, kust tahab, läheb hoopis teist teed kui *mõistuspärane* tee ja jõuab sinna, kuhu tal on võimalik jõuda. See või teine kujund, millega ta peab sobivaks märgistada seda oma rännuteed ja mis võib talle ehk avalikku tunnustustki tuua, jätab mind iseenesest tõtt-öelda üsna ükskõikseks. Ka ei avalda mulle muljet vahendid, millega ta peab jändama: tema klaastorud või minu metallsuled, mis vahet seal on... Mis aga tema meetodisse puutub, siis on see just niisama hea kui minu omagi. Ma olen näinud tegutsemas jalatallanaharefleksi avastajat; ta askeldas ohjeldamatult oma uurimisaluste kallal ja see, mis ta tegi, oli kõike muud kui “läbivaatus” — *oli selge, et mitte mingist plaanist ta küll ei juhindunud*. Aeg-ajalt pillas ta äraoleval ilmel mõne märkuse, nõela käest panemata ja oma haamrikesel muudkui käia lastes. Haigete ravimise tühise töö jättis ta teistele. Ta oli läbinisti püha palaviku võimuses.

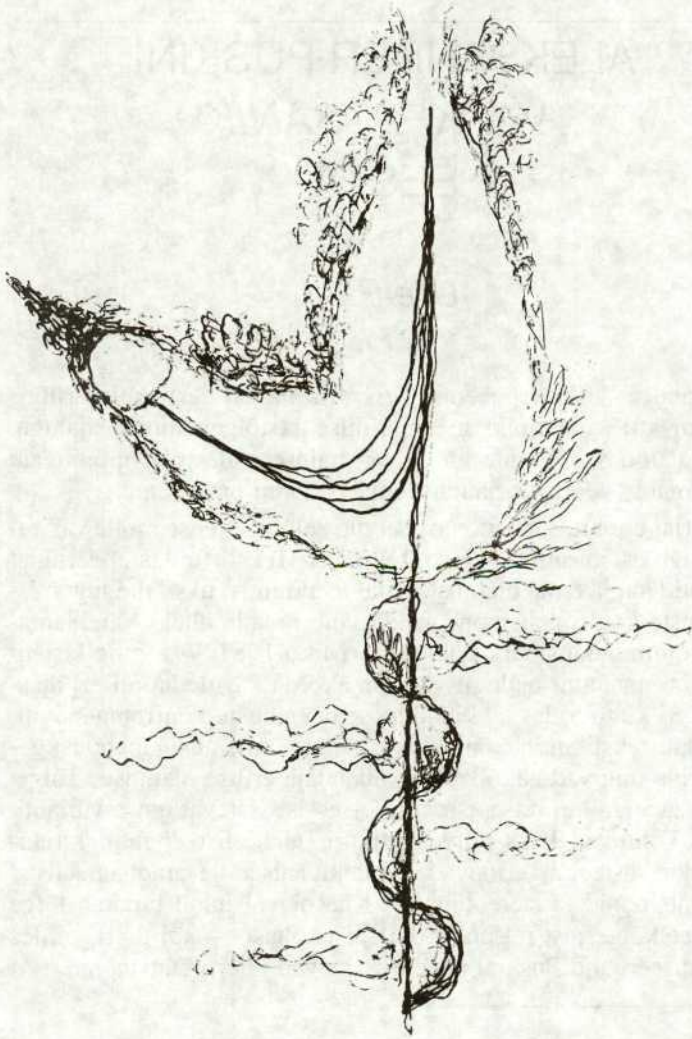
Sürrealism niisugusena, nagu mina seda ette kujutan, deklareerib meie absoluutset *nonkonformismi* piisavalt selgesti, et välistada ta kutsumine kaitse tunnistajaks reaalse maailma üle peetaval kohtuprotsessil. Vastupidi, ta võiks õigustada vaid täieliku hajali oleku seisundit, millesse me siinilmas kindlasti loodame jõuda. Kanti hajali olek naiseskonnas, Pasteuri hajameelsus viinamarjadega, Curie hajameelsus sõidukitega on selles suhtes vägagi sümptomaatilised. Maailma vastavus mõtte mõõdupuule on vägagi suhteline ja seda laadi intsidendid pole muud kui vaid seni markantseimad episoodid iseseisvussõjas, millest mul on au osa võtta. Sürrealism on see “nähtamatu kiir”, mis ühel päeval laseb meil oma vaenlasi lüüa. “Enam sa ei värise, luukere.” Sel suvel on roosid sinised, mets klaasist. Rohelusse uppuv maa avaldab mulle sama vähe muljet kui mõni kodukäija. Elada või enam mitte elada — need on kujuteldavad lahendused. Eksistents on mujal.

Sürrealismi manifest

ANDRÉ BRETON (1896–1966) on sürrealismi ideelise lipukandjana küllap tuntumgi kui poeedina, ehk küll ta luulelooming nimekate teekaaslaste omast (nagu eeskätt Aragon, Eluard, Soupault) sugugi kahvatum pole. Tema kolmest sürrealismi manifestist (1924, 1930, 1942) oleme esitanud esimese, omajagu skandaalsetki tähelepanu pälvinu; võib öelda, et selles on algkujul sees kõik, mis oli ja jäi sellele voolule tüüpiliseks. Tuleb lisada, et sürrealism taotles vaimuelus midagi enamat kui üksnes kirjandus- ja kunstivoolu osa; heitlikes suhetes kommunistliku liikumisega (mingi pidevam koostöö sügenes muide ainult nn trotskismiga) unistati kogu inimkonna hingelisest uuenemisest (siin olid olulised eriti freudismi viljastused).

Tõlketeksti mõistmist soodustavad loodetavasti joonealused märkused. On selge, et teema käsitlemist see publikatsioon sugugi ei ammenda; juba valgustamaks eesti luule teatavaid suundi (mida esindavad nt Ilmar Laaban, Andres Ehin, osalt ka Artur Alliksaar) on tarvis selle juurde tagasi tulla, mida *Akadeemia* toimetis edaspidi ka teha kavatseb.

Ain Kaalep

ILMAR MALIN.

ALEKSANDER PUŠKINI VASKRATSANIK EESTIS

Ülle Pärli

Aleksander Puškini poemil *Vaskratsanik* on eesti kultuuriloos rohkem kui sajandipikkune tõlkimise ja tõlgendamise ajalugu. Selle ajaloo vaatlemine annab võimaluse esile tuua mõningaid üldisemaid "võõra" kirjanduse retseptsiooni probleeme.

Kirjanduse retseptsioon on seotud eelkõige teose mõtte varieerumisega eri ajastuil ja eri kultuurides. Teksti funktsioneerimist variantidena ja tema olemusterviku avaldumist üksikute lugemistulemuste konfrontatsiooni kaudu võib pidada üheks vaieldamatuks kommunikatsiooni põhitõeks (Miko 1987: 77), ning kirjanduse retseptsiooni ajalugu võib omakorda käsitleda kui eri ajastuil ja eri kultuurides tekkinud teose tähenduste konfrontatsiooni. Kirjandusteksti ammendamatus ja tema võime uusi tähendusi genereerida tingivad ka tõlke kui vahendaja erilise olemuse. Tõlget võib vaadelda kui retseptsiooniprotsessis osalevat teose varianti, milles kohtuvad kaks rahvuskultuuri, ajaloolist epohhi, kirjanduslikku süsteemi, erinevad intellektuaalsed ja emotsionaalsed konventsioonid ja stereotüübid. Käesoleval juhul huvitab tõlge mind eelkõige just retseptsiooni seisukohast — kui tekst, milles on realiseerunud Puškini poemi erinevad interpretatsioonid.

Ю. Пярли. Проблемы функционирования художественного текста в инонациональной культурной среде (на материале восприятия в Эстонии поэмы А. С. Пушкина "Медный всадник"). — *Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia III: Проблемы русской литературы*. Helsinki, 1992, с. 59–74.

Samas toimib tõlge alati sõltuvalt kultuurikontekstist, mis teda ümbritseb. Tõlke vastuvõttu lugejate poolt mõjutavad järgmised faktorid.

1) Tõlge võib olla teose ainsaks tekstiks või realiseeruda kõrvuti originaaliga. Esimesel juhul asendab tõlge täielikult originaali ja tema osa retseptsioonis on väga tähtis, teisel juhul kujundab lugejate suhtumist teosesse põhiliselt originaal ning tõlge saab oma tähenduse selle kaudu.

2) Lisanduvad kõik need materjalid autori ja teose kohta, mis saadavat tõlget konkreetsetel ajastul. Selliste materjalide olemasolu või puudumine on juba iseenesest tähenduslik ja informatiivne.

3) Tähtis on tõlke ilmumise ajal valitsev suhtumine "võõrasse" teksti.

4) Tähtis on ka see, kus tõlge avaldatakse.

Puškini *Vaskratsanik* ilmus eesti keeles esmakordselt 1887. a ajalehes *Meelejahutaja* (Puškin 1887), seejärel trükiti sama tõlge ära A. Jakobsoni (Jakobson 1890: 155, 155–161; 1898: 155–161; 1907: 178–183) ja M. Univeri (Univer 1904: 12–16) lugemisraamatutes koolidele. Poem ilmus ka tõlkija Jakob Tamme luulevalimikus *Lugulaulud* (Tamm 1914: 220–235). Uus, Betti Alveri tõlge ilmus esmakordselt 1936. a Puškini luulekogumikus *Valik luulet* (Puškin 1936: 215–232). Nõukogude ajal anti *Vaskratsanik* välja eraldi raamatuna koos poemiga *Poltaava* (Puškin 1948: 90–113) ja mitmel korral Puškini *Valitud teoste* kogumikes (Puškin 1949: 209–227; 1968: 141–162; 1972: 437–457). 1990. a ilmus *Vaskratsanik* omaette väljaandena, mis sisaldas nii venekeelset originaali kui B. Alveri tõlget (Puškin 1990).

Eestikeelse *Vaskratsaniku* sajandipikkune ajalugu võimaldab jälgida, kuidas varieerus, teises ja muutus eesti kultuuriväljas selle aja jooksul suhtumine "võõrasse" teksti. Poemi esimeste tõlgete ilmumine n-õ Puškini-välises kontekstis (ajalehed, kres-tomaatiad, tõlkija enda luuleraamat), seejärel uue tõlke ilmumine Puškini loomingu kontekstis (alates 1936. a Puškini luulekogumikust *Valik luulet*) ja lõpuks iseseisva väljaandena — kõik need tõlketee ümberasetumised tähistavad ka muutumisi tema tõlgendamisvõimalustes.

Kirjandusteose retseptiooni uurimise ja tõlke hindamise seisukohalt on oluline kindlaks teha tõlke konkreetne allikas, teose redaktsioon, mille järgi tõlge on tehtud. Selles mõttes on A. Puškini *Vaskratsanik* keeruline teos. Poeemil on mitu redaktsiooni, mis erinevad üksteisest nii autori enda kui tsensuuri muudatuste poolest. Nii näiteks sisaldas enamik selle teose redaktsioone alates 19. sajandist kuni käesoleva sajandi keskpaigani niisugust "tekstiparandust": autor ise oli Vaskratsaniku kohta korduvalt kasutanud väljendit *кумир*, mis oli asendatud sõnaga *гигант*. Esimene eestikeelne tõlge oli tehtud nimelt sellise väljaande järgi. Kui aga hilisemates tõlgetes *кумир* tõlkimata jäetakse, siis on juba tegemist tõlkija kontseptsiooniga. Eriti olulises osas *Vaskratsaniku* tõlgendamisel ja seejärel ka tõlkimisel on olnud fakt, et kuni 1948. a ilmusid kõik selle poemi venekeelsed väljaanded ilma tolle lõiguta, milles kirjeldatakse ühe peategelase — Jevgeni — unistusi. See mõjutas oluliselt kogu poemi idee mõistmist.

Teatavasti on *Vaskratsanik* mõistatuslikumaid teoseid Puškini loomingus. Selle tõlgendamine vene kirjandusloos on olnud keeruline ja vastuoluline tänapäevani. Ka Eestis on *Vaskratsaniku* retseptioon olnud eri aegadel erinev, kuid see ei kattu teose vastuvõtu ega interpretatsiooniloolikaga Venemaal.

Väga erineva tõlgenduse võimalused on teosesse kodeeritud autori enda poolt. Juri Lotman on kirjutanud: "Puškini mõtteline paradigma ei moodustu sõnadest, vaid sünkretistlikest sõnalis-visuaalsetest mudelitest, mis loovad võimaluse niihästi erinevateks kui ka üksteist täiendavateks lugemisteks (M. Bohri liikumise mõttes, s.t teksti ühtemoodi adekvaatselt tõlgendavateks ja samal ajal üksteist välistavateks). Kusjuures Puškini struktuuri ühe sõlmpunkti interpreteering määrab automaatselt ära kogu vasta-va tähenduste rea konkretiseeringu. Seetõttu on mõttetu vaidlus ühe või teise eraldi vaadeldud "Vaskratsaniku" kujundi sümboolse tähenduse üle." (Lotman 1988: 127.)

A. Ospovat ja R. Timentšik, *Vaskratsaniku* autorile ja lugejatele pühendatud raamatu autorid, toovad ära filosoof B. Engelgardti mõtte: Puškin annab oma poemis lugejatele käitumismudeli, mis koosneb pööretest, ringkäikudest, tagasipöördumistest (Ospovat, Timentšik 1987: 142). Lugeja juhindub konflikti lõpetatuse ja avatuse üheaegselt tunnetamisest. Poeemi peamist ideelist

vastasseisu — Peetri ja Jevgeni konflikti — on tõlgendatud mitmeti: riik—isiksus, ajalooline paratamatus—üksikinimese saatus, despotism—revolutsioon, suur—väike, tugev—nõrk, linn—väike inimene jne.

Eesti kultuurikontekstis on *Vaskratsaniku* põhikonflikti võimalikud teisendused sõltuvalt ajastust väljendunud mitmeti. Mõned tõlgendamisvõimalused on aga jäänud hoopis kasutamata.

*

Esmakordselt pöördui meil *Vaskratsaniku* poole eelmise sajandi lõpul. Tol ajal võis eesti lugeja poeemiga tutvuda kõigepealt originaalis — vene kirjanduse koolikursuse raames, hiljem aga juba Jakob Tamme tõlke kaudu. Ajastule oli iseloomulik, et eraldi levis poeemi proloog “Вступление”, mida trükiti tihti venekeelsetes kooli lugemisraamatutes kui iseseisvat teksti pealkirjade all “Петербург” või “Основание Петербурга”. Sellel oli oma eesmärk: Puškini poeemi “Proloog” pidi kasvatama mittevene rahvastes austust Venemaa ja tema valitsejate vastu. Ka 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse eestikeelsed koolilugemikud esitasid poeemi selle osa iseseisva tekstina (nt M. Kampmanni *Kooli lugemisraamatu* väljaanded: Kampmann 1907: 211–212; 1911: 222–223; 1913: 281–282; 1915: 321–322). Levinuim oli J. Tamme tõlge, kuid ilmus teisigi, spetsiaalselt “Proloogist” tehtud eestindusi. Ka emakeelsetes kooli lugemisraamatutes seostati *Vaskratsaniku* proloogi eelkõige Venemaa teemaga. Venestusaegsete kooliraamatute koostajailt oodati poliitilist lojaalsust, ja muu hulgas said selle väljenduseks ka sobivad katkendid Puškini poemidest *Vaskratsanik* ja *Poltaava*. Tolleaegses eesti ajakirjanduses avaldati palju materjali Venemaa, tema ajaloo, geograafia ja kultuuri kohta. Ja siingi ilmus *Vaskratsaniku* proloog mitu korda iseseisva tekstina pealkirjade all “Peetri linn”, “Peterburg”, “Pealinna esimene aastasada”, “Pealinna teine aastasada”. Nii näiteks esitas ajalehe *Sakala* lisa “Proloogi” tõlke Peterburi 200. aastapäevale pühendatud pikema kirjutise sees. Artikli autor soovitas eestlastel meeles pidada, et Peterburg on ka “eestlaste kõige suurem linn” ja Peeter I “eesti rahva suur heategija, kes ka meid, eestlasi, vägeva vene kotka tiibade varjule võttis, nii, et meie pü-

ha kodumaa pind kasupüüdjate alt pääsis ja rahvas jälle inimesteks tagasi tunnistati (Rull 1903: 127). Oma mõtetele Peeter I-st leiab A. Rull veel kinnituse Puškini luuletusest "Stantsid".

Niisugune oli tolele ajale iseloomulik kontekst, mille "sisse" tõlgiti "Proloog" ning mis pidi väljendama väljaandjate lojaalsust Venemaale, Vene võimule, Vene tsaarile. Samasuguses kontekstis ilmus ka *Vaskratsaniku* esimene terviktõlge. Ajaleht *Meelejahutaja*, kus see J. Tamme tõlge 1887. a ilmus, pakkus oma lugejatele tol aastal ajaloolist järjejuttu "Jermakist, Siberimaa äravõtjast", pikemat kirjutist "Veneriigi rahvad ja alamad", Karamzini järgi tõlgitud kirjutist "Isamaa armastusest ja rahvuslikust uhkusest".

J. Tamm lisab Puškini *Vaskratsaniku* tõlkele värsistatud eessõna, milles pöördub eesti lugejate poole, selgitades, et teda ajendas poemi tõlkima eelkõige vaimustumine Peetri üritusest. Aken, "kust voolas valgust vene rahval", on J. Tamme jaoks ka "Eesti aknaks". Venemaale oli Peterburg "aknaks Euroopasse", eesti rahvale tähendab ta valgust Idast. Just Peterburist paistab eestlaste jaoks vabadusepäike:

*Sealt paistis vabaduse päike
Mu rahva silma säravalt,
Sealt helde keisri armu äike
Meid hüüdis üles udu alt;
Nüüd sellest aknast välja vaatab
Nii Vene kui ka Eesti vaim.
Kiirg ühine meil õnne saadab;
sest ühine ka meie aim.*

"Helde keiser," viitab J. Tamm, on Aleksander I. Seega siis valgus eesti rahvale, millest kirjutab J. Tamm, on seotud nii Peeter I tegevusega kui ka tsaariga, kelle valitsemisajal poemi tegevus toimub. Juba omapoolses sissejuhatuses püüab tõlkija anda lugejale võtit teose mõistmiseks. Märkimisväärne on seegi, et J. Tamm kasutab siin *Vaskratsaniku* värsimõõtu, mis aitab kaasa tema ja Puškini tekstide ühitamisele. J. Tamme "Sissejuhatuses" tõlkele väljendub peale teatud poliitiliste eelistuste ka 19. sajandi lõpule omane didaktilisusekalduvus: harida ja õpetada kirjanduse kaudu oma lugejat, näidata talle kätte teose väärtus ja idee — ainu-

võimalik ja ainuõige. J. Tamme “Sissejuhatuse” paatos on sarnane “Eessõnaga”, mis saatis 1888. a Derptis (Tartus) ilmunud *Poltaava* ja *Vaskratsaniku* koolidele mõeldud venekeelset ühisväljaannet ning kus samuti rõhutati Puškini loodud “unikaalset Peeter I kuju” (Puškin 1888). Sarnaselt *Vaskratsanikule* oli eelmise sajandi lõpul reglementeeritud ka *Poltaava* vastuvõtt. Tõlkega samas ajalehenumbris ilmus J. Jõgeveri pikem artikkel “Suur Põhjasõda ja Poltaava lahing”, milles Jõgever rõhutas Poltaava võidu ajaloolist tähtsust Venemaa jaoks. Põhjasõja tulemusena, väidab J. Jõgever, kustutati Rootsi riik “ajaloo käsuladadelt” (Jõgever 1886: 209).

Puškini poemide tõlkeid ümbritsevad tekstid õpetasid eesti lugejat ajalugu nägema läbi Venemaa prisma, seostasid Eesti ajaloolise saatuse lahutamatu Venemaaga. Poemide tõlked muutusid selliste ajaloolis-poliitiliste seisukohtade illustratsiooniks. J. Tamme kontseptsiooni mõistmiseks on oluline selgitada, kuidas tõlkija annab edasi autoripoolse suhte Peterburi linna, kuidas on eestikeelses tekstis vahendatud Puškini suhtumine konfliktiosalisesse — Peetrisse ja Jevgenisse, kuidas on säilitatud nende kahe poemi kõlava hääle tasakaal, ehk — parafraaseerides filosoof G. Fedotovit — mil määral on tõlkes väljenduse leidnud Puškini sümpaatiat jagunemine impeeriumi ja vabaduse vahel. (Vt Fedotov 1990: 356.)

J. Tamme tõlkes ilmneb täiesti selge tendents. See Peetri kuu, mille Puškin loob poemi “Proloogis” (tsaar-ehitaja, Venemaa võimsuse kehastus) kujundab ka poemi põhiosas tõlkija suhtumise Vaskratsanikku kui Peetri monumenti. Juba “Proloogis” teeb J. Tamm omapoolseid lisandusi ja kordab Peeter I puhul epiteeti “suur”. Ta rõhutab igati Peetri rajatud linna suursugusust, tema ilu (“Sa suure Peetri särav töö” — *Петра творенье*). Hoolikalt on tõlkes edasi antud anafoor “armastan”, mis väljendab Puškini suhtumist Peetri rajatud linna. Edaspidi, originaaltekstis saab Peeter I kujust kohutav mälestussammas, “uhke puuslik” (*горделивый истукан, державец полумира, грозный царь*), ent otsekui järgides omaaegseid Nikolai I ja poeet V. Žukovski tehtud tsensuuriparandusi, püüab J. Tamm neile Puškini kujunditele eesti keeles neutraalsemaid vasteid leida. *О мощный властительин судьбы* ‘võimsa saatuse käskija’ muutub “julgeks riigijuhtijaks”; puudub ekvivalent väljendile *державец полумира* ‘poole maailma valitseja’.

tõlkija on selle asendanud "hiiglasega"; eestikeelset vastet ei ole leidnud *перед горделивым истуканом* 'uhkeldava puusliku ees'; *грозный царь* 'julm tsaar' on tõlgitud "tsaar ähvardas". Seega ei anna J. Tamme tõlge edasi Peeter I kuju vastuolulisust. Mis aga puutub Jevgeni kujusse, siis siin püüab tõlkija originaali võimalikult täpselt järgida, ta annab edasi autoripoolse iseloomustuse kangelase sotsiaalsele seisundile, vihjed tema päritolule, Jevgeni hullumise teema. Samal ajal on tõlkest välja jäänud autori lähedus oma tegelasega. Tõlkija kasutab Jevgeni puhul kõige sagedamini nimevarianti Eugen või neutraalset väljendit "jutu tegelane". Nagu Jevgenist saab tõlkes Eugen, saab ka Parašast Mari — "magus Mari" —, mis stilistiliselt täiesti vastab originaalis kasutatud vene nimele. Võttes arvesse, et *Vaskratsanikuga* lahutamatu seotud lõpetamata teoses "Jezeriski" armub Puškini kangelane "liivlannasse", võib järeldada, et J. Tamme valitud nimi Mari ei olnud eriti kaugel Puškini loomingulistest kavatsustest. Tõlkest puuduvad Puškini suhtumist Jevgenisse annavad edasi väljendid nagu: *наш герой* 'meie kangelane', *бедный* 'vaene', *Евгений мой* 'minu Jevgeni', *но бедный, бедный мой Евгений* 'mu vaene, vaene Jevgeni', *бедняк* 'vaeseke', *безумец бедный* 'vaene arutu', *безумца моего* 'mu hullu'. Tõlke järjekindel autori ja kangelase eraldamine tuleneb tõlkijapoolsest poeemi üldtõlgendusest.

Samal ajal iseloomustab J. Tamme tõlget täpsus reaalide edasiandmisel. Peale omapoolse sissejuhatuse on tõlkija lisanud tekstile — kõrvuti Puškini kommentaaridega — ka oma kommentaarid. Ta on püüdnud eesti keeles igati edasi anda poeemis kujutatud ajastute atmosfääri, mis kõneleb sellest, et tõlkijale oli esmatähtis rõhutada *Vaskratsanikus* kirjeldatud sündmuste ajaloolisust, juhtida lugejat teose ajaloolis-konkreetssele vastuvõtule.

Nii *Vaskratsaniku* esimene tõlge kui ka teose lugemine originaalis annab tunnistust sellest, et 19. sajandi lõpus–20. sajandi alguses seostus poeem lugejate jaoks eelkõige Venemaa ajaloo teemaga. See oli poeem Peetrist, tema üritusest, Peterburist. Poeemi konflikti mõisteti kui Vene ajaloo konflikti. Venemaa-teema kaudu seostus teos omakorda eesti rahva ajaloolise saatusega. Seejuures ei realiseerunud põhimõtteliselt võimalik "suure"—"väikese" konflikti ülekandmine suhtele Venemaa—Eesti. Eesti rahva saatust vaadeldi "Peetri ürituse" raames ja see sundis eesti lugejat

asuma Peetri poolele. Huvitav, et 20. sajandi alguses ei kajastunud eesti kirjasõnas Puškini poeemi “uus avastamine” vene sümbolistide poolt, nende loodud Peterburi-müüt. On alust arvata, et selleks ajaks, eriti 1910. aastaiks, hakkab muutuma eestlaste suhtumine Venemaasse, mis saab üha enam “omast” “võõraks”. Omariikluse puudumine aga võis olla üheks põhjuseks, miks neil aastatel ei aktualiseerunud konflikt riik—inimene.

*

Uus etapp *Vaskratsaniku* retseptsioonis saabub 1930. aastail, kui ilmub esimene eestikeelne valikkogu A. Puškini luulest (1936), mis sisaldab ka *Vaskratsaniku* uut, B. Alveri tõlget. Võrreldes eelmise sajandi lõpuga oli nii poliitiline kui kirjanduslik situatsioon nüüd sootuks teisenenud. Omariikluse saavutanud Eestis oli tekkinud uus suhtumine Venemaasse ja vene kultuuri. Üldine Euroopa-orientatsioon tähendas ka lähenemist vene kirjandusele läbi Lääne kultuuri prisma. Vene kirjandust ei vaadelda enam kui omaette eksisteerivat eneseküllast isoleeritud nähtust, temast saab eestlaste jaoks maailmakultuuri loomulik osa, vene kirjani-ke teosed lülituvad Euroopa kirjanduslikku traditsiooni. Et vene keelt koolides enam üldiselt ei õpetata, muutub vene kirjandus eesti lugejate jaoks kättesaadavaks eelkõige tõlgete vahendusel. Eesti intelligentsi vanema ja noorema põlvkonna kirjandusliku hariduse erinevusele tähelepanu juhtides on B. Kangro “Arbujate”-raamatus märkinud: “Tulijad kuulusid nüüd täiesti eesti koolis õppinud põlvkonda. . . Neil polnud mälestusi “vanast tsaariajast”. Nad ei osanud osa saada Puškini tsitaatidest, millega vana kooli mehed armastasid välja tulla hommikusel ööl. — Olime eesti oma lapsed. Ilma Puškinita.” (Kangro 1981: 144.)

Vaskratsaniku tõlge ilmus Puškini surma-aastapäeva eel. Puškini looming muutus Eestis uuesti aktuaalseks. Seekordne pöördumine Puškini teoste poole ei olnud enam väljastpoolt peale surutud, vaid tulenes eesti kirjanduse enese sisemistest vajadus-
test. Vene poeet saab üheks “võtmeautoriks”, kehastades seda uut esteetilist ideaali, mille poole eesti luule neil aastail liigub — “distsiplineeritud” klassikalist vormi, sisu ja vormi harmooniat, “suurt lihtsust”. Eriti viljakas oli arbujate kontakt Puškini luu-

lega (vt Pärli 1987: 67–70). On tähelepanuväärne, et esimese eestikeelse Puškini luulevalimiku koostajaks ja põhitõlkijaks oli arbujuatele lähedal seisev kriitik ja tõlkija Ants Oras ning *Valik luulet* kujunes hiljem arbujuatena tuntuks saanud poeetide (Paul Viiding, Heiti Talvik, Betti Alver) esimeseks ühisesinemiseks. Seoses surma-aastapäevaga (1937), mida Eestis ulatuslikult tähistati, elavnes huvi Puškini eluloo, tema isiksuse vastu. Vene poeedi traagilise saatuse teema leidis oma koha tolle aja vaidlustes “võimu ja vaimu” üle, diskussioonides “eluläheduse” ja “puhta kunsti” üle räägiti ka Puškini luulest.

Puškini elu ja loomingu käsitlemine eesti ajakirjanduses oli vaba nendest äärmustest, mida vene kriitikas väljendasid ühelt poolt nõukogude ja teiselt poolt emigrantidest autorid. Nõukogude ametliku kirjanduskriitika käsitluses saab Puškinist revolutsionäär, emigrantlikus religioosnes-filosoofilises kirjanduses aga tehakse temast peamiselt religioosne, monarhistlike vaadetege poeet. Mõlemal juhul on tegemist rõhutatult ideoloogilise lähenemisega. Huvitav on jälgida vastukaja vene emigrandist filosoofi I. Iljini 1937. a alguses Tallinnas peetud loengule. Kuigi Eesti ajalehed loengut otseselt ei refereeri, võib retsensioonidele tuginedes väita, et Iljin astus üles kõnega “Puškini prohvetlik kutsumus” (*Пророческое призвание Пушкина*) (Iljin 1990), millega ta vahetult enne seda oli esinenud Riias. *Päevaleht* kirjutab loengu puhul: “Puškini kõikehaarav vaim ei ole kõigile tervena haaratav, vaid kumbki leer vaenlasi (nõukogude kriitikud ja emigrandid — Ü. P.) valib tema rikkalikust vaimust vaid mõned terad, ning järeldeb nendest, et Puškin oli meie, mitte teie.” Arvustuse autor hindab vene filosoofi esinemist kui “usulist teenistust” (*Päevaleht*, 1937).

Retsensent A. Kirikal, kes avaldas oma kirjutise pealkirja all “Imelik loeng Puškini kohta”, viitas omakorda, et Iljini esinemine kutsus publiku seas esile rahulolematust, “seda enam, et osalesid isikud, kes vene ajalugu olid õppinud Peterburi ja Moskva vabameelsete professorite juures”. Loengu üldist paatost hindas A. Kirikal kui “subjektiivsesse müstikasse juurduvat äärmise vene natsionalismi propageerimist” (Kirikal 1937).

Nii nagu kogu Puškini loomingu interpretatsioon Eestis 1930. aastatel oli vaba ühemõttelistest hinnangutest, polnud ka

Vaskratsaniku retseptioon kuidagi reglementeeritud ja poemi erinevad tõlgendused olid võimalikud.

Vaskratsaniku tõlkimine Betti Alveri poolt ei olnud juhuslik, vaid tulenes huvist Puškini vastu, mis saatis poetessi juba tema esimeste kirjanduslike katsetuste aastail. B. Alveri varasemas luules, millele on iseloomulik juba loodud poeetiliste tähenduste ja tekstide kasutamine, kuulus eriline koht nii vormilistele kui sisulistele tsitaatidele Puškinist. Ühtlasi võib ka *Vaskratsaniku* tõlkest leida varjatud tsitaate B. Alveri teostest. Puškini poemi tõlgenduses tervikuna väljenduvad samuti tõlkija enese eelistused, mis seovad teose 20. sajandi modernistliku kirjanduskogemusega ja lähendavad B. Alveri tõlget poemi interpretatsioonile vene modernismis. Tõlke üheks tunnusjooneks on poetessi originaalloomingust Puškini teosesse ülekandunud ironia, distants autori ja kangelaste vahel. See puudutab eelkõige Jevgeni-liini: juba poemi alguses kasutab tõlkija Jevgeni kohta väljendit "me sangar", mis tihti kordub B. Alveri enese poemides ja millel on ironiline varjund. Eriti madaldab tõlkija Jevgeni kuju ja kaugeneb seetõttu Puškini-poolsest autori-kangelase suhtest Jevgeni hullumist kirjeldavas stseenis. Nagu J. Tamm oma tõlkes, ei anna ka B. Alver edasi Puškini kaastunnet Jevgeni vastu. Vene poetess Anna Ahmatova on tabavalt täheldanud: "“Kaukasuse vangi” kangelastes tundsid end vaimustunud ära kõik Puškini kaasaegsed, aga kes nõustub end ära tundma “Vaskratsaniku” Jevgenis?" (Ahmatova 1989: 91.) B. Alveri puhul viib tema kui tõlkija eemaldumine Jevgenist kaugenemisele Puškini kui autori positsioonist. Huvitav on selles mõttes ka B. Alveri teos *Poem valgest varesest* (1931), mis on inspireeritud Puškini *Jevgeni Oneginist*. Puškini teose intonatsioonilisest rikkusest omandas B. Alver eelkõige ironia, mis laieneb *Valges varese*s kogu tekstile, ka autoripoolsetele kõrvalepõigetele. Tundub, et see *Oneginist* omandatud mängulisus ja ironia on teatud määral mõjutanud teisigi B. Alveri teoseid, sealhulgas *Vaskratsaniku* tõlget.

Eelöeldust võib järeldada, et mõlemas eestikeelses tõlkes ilmnev tendents muuta autori suhtumist Jevgenisse tuleneb erinevatest põhjustest: J. Tamm lähtub poemi Peetri-kesksest kontseptsioonist, B. Alveri puhul on määrav tema enese loomingu väljakujunenud autoripositsioon.

Pärast *Vaskratsaniku* tõlkimist kirjutas poetess poemi *Pähklikoor* (Alver 1962: 18–27), milles esmakordselt ilmneb autori lähedus oma kangelastele. Tundub, et mitte juhuslikult ei sisalda see teos hulgaliselt reminitsentse hiljuti tõlgitud Puškini poeemist (kangelase armastatu surm, seejärel kangelase enese surm, jõgi, mis armastajaid lahutab, jne). *Pähklikoore* salapärane ja müstiline koloriit on aga omakorda tunnetatav B. Alveri Puškini-tõlkes.

B. Alveri tõlkes sünnib konkreetse ajaloolise mälestusmärgi asemel väga ebamäärane Vaskratsaniku kuju. Tõlkes puudub üldse Vaskratsaniku nimetus (v.a pealkiri), tõlkija nimetab teda kord “pronksratsul pronksist hiiglaseks”, kord “vaskseks kohutavaks tsaariks”. Kulminatsioonihetkel aga saab sellest “pronksist lõust” ja “koletis”. Tulemuseks on kurjust kehastav, saatanlikku, hukutavat alget kätkev üldistatud kuju, mida vaid tinglikult on võimalik seostada Peeter I kui ajaloolise isikuga või konkreetse ratsamonumendiga. Siit ka tõlkija vähene tähelepanu saatuseteemale kui ajaloolisele paratamatusele, mida poemis symboliseerib Falconet’ loodud Peeter I mälestussammas. B. Alver ei ole järjekindel olnud ka Puškini teksti ruumilise ülesehituse taasloomisel. Eriti puudutab see üht poemi ideelise struktuuri jaoks tähtsat episoodi, kus Vaskratsanik ja Jevgeni ootamatult võrdsustuvad stiihia ees kui kaks ratsanikku — Jevgeni lõvil (*к мрамору прикован*) ja vaskne tsaar ratsul. Mõlemad seisavad silmitsi mässu tõstnud Neevaga. Poeemi konfliktis osalevast kolmest jõust (Tomaševski järgi — Jevgeni, Peeter, torm) annab B. Alver kõige värvikamalt ja dünaamilisemalt edasi just tormi teema. Selles tõlkes varjutab mässav stiihia Peetri ja Jevgeni konflikti.

B. Alveri *Vaskratsaniku* tõlgendus astus omakorda dialoogi nende materjalidega, mis ümbritsesid poemi eestikeelses trükisõnas, eelkõige aga Ants Orase saatesõnaga Puškini tõlkeramatule *Valik luulet*, kus B. Alveri tõlge esmakordselt ilmus (Oras 1936). *Vaskratsanikku* eesti lugejale tutvustades lähtub A. Oras paljuski vene sümbolisti Dmitri Merežkovski interpretatsioonist, kus poemi põhikonflikt on taandatud “suure” ja “väikese” igavesele vastuolule. *Vaskratsanikus* on A. Orase jaoks väljendunud “põhiline vastuolu maailma heroiliste ja hoolimatute käsutajate ning nende väikeste jõuetute ohvrite vahel”. A. Oras näeb poemis neid

lähtekohti, millest hiljem saab alguse vene revolutsioonilise suunitlusega kirjandus. Samas ei nõustu ta täielikult D. Merežkovski tõlgendusega Peetri kujule ega tolle ideega paganluse—kristluse konfliktist.

Orase seisukohad on teatud määral vastandlikud Heiti Talviku omadega, mis on esitatud viimase ülevaates Puškini elust ja loomingust (Talvik 1935). H. Talvik väitis küll, et "Puškin on suur just oma lihtsuses", kuid lähenes tema loomingule siiski oma kirjanduslike sümpaatiate — Baudelaire'i ja Bloki luule kaudu. Sellest annab tunnistust ka luuletuste valik, mille H. Talvik tõlkis kogumikule *Valik luulet.* Puškini biograafia koostamisel on H. Talvik oluliseks pidanud vene kirjandusteadlase P. Sakulini käsitlust. Sakulinit järgib ta ka *Vaskratsanikust* kirjutades. H. Talvik näeb poemis Puškini ajaloolisloofia tuuma, mis seisneb selles, et: "Rahvaste saatust uutesse rööbastesse juhtiv riiklik looming ei või alati arvestada üksikisiku huve; iga suurteos nõuab ohvreid. Poeem on surematuks monumendiks Peterburi rajajale."

Seoses Puškini surma-aastapäevaga avaldati eesti ajakirjanduses mitmesuguseid ülevaateid poeedi elust ja loominguteest. On tähelepanuväärne, et 1930. aastate lõpu kriitikas ei kujunenud ühest või domineerivat lähenemist poemile. *Vaskratsaniku* enese poliifoonilisus peegeldus ka tema tõlgendustes. Vene ajalooa seotud kollisioon *Vaskratsanikus* väljus ajaloolis-konkreetsetest raamidest, poemi loeti kui filosoofilist teost ajaloo seaduspärasustest, üksikisiku saatusest ajaloolistes kataklüsmides, inimtahte ja loodusstiihia kokkupõrkest.

*

Nõukogude ajal muutus järsult kogu vene kirjanduse retseptsioon Eestis. Vabaduse puudumine ühiskonnas väljendus ka võimu taotluses determineerida ilukirjandusliku lektüüri koosseisu ja kirjandusteoste mõistmist lugejate poolt. Puškini loomingut hakati käsitlema veelgi ofitsioossemalt kui tsaariajal. Luuletused, mida omal ajal kasutas ära Tsaari-Venemaa ametlik poliitika, muutusid jälle aktuaalseks, nad pandi teenima Venemaa ülistamist Nõukogude Liidu näol. Et uutes oludes kaasnes venestamisega sovetiseerimine, siis näeme ametliku ideoloogia teenistuses kõrvuti

selliste luuletustega nagu "Venemaa laimajatele" ja "Stantsid" nn revolutsioonilisi — "Tšaadajevile", "Küla", "Läkitus Siberisse". Puškini juubel 1949. a langes traagiliselt kokku repressioonide kõrgajaga Eestis. 1949. a ilmus B. Alveri *Vaskratsaniku* tõlge eraldi väljaandes koos poemiga *Poltaava*; samal aastal ilmus see veel uues Puškini luuleraamatus *Luulevalimik*. Tagasipöördumine Peetri-teemaliste teoste poole vastas täiesti ajastu üldisele atmosfäärile. (Väärrib tähelepanu, et 1948. a oli ilmunud eesti tõlkes Aleksei Tolstoi romaan *Peeter I.*)

Betti Alveri tõlge avaldati peaaegu muutmata kujul. Teisenevad oli vaid peategelase nimi — Eugenist sai Jevgeni. 1949. a valikogus sattus *Vaskratsanik* konteksti, mis oluliselt erines A. Orase valimikust. *Vaskratsanik* oli ka ainus tõlge, mis 1936. a kogumikust uude väljaandesse võeti. Nõukogude-aegne Puškini luulekogu erines 1936. a kogumikust nii tekstide valiku kui üldise suunitluse poolest. Siit ei leia me enam ei "Koraani jäljendusi" ega piibliainelisi luuletusi nn Kamennostrovski tsüklist. A. Oras seadis omal ajal eesmärgiks tutvustada Puškinit eesti lugejale kogu tema loomingu temaatilises, žanrilises ja vormilises mitmekesisuses, ent 1949. a kogumikus sai määravaks temaatiline valik, mis muu hulgas lähtus krestomaatilistest tekstidest. Mõnigi varem A. Orase poolt tõlgitud luuletus avaldati uues väljaandes kas B. Alveri või A. Sanga uues tõlkes.

Rohkem aga kui Puškini teoste uus kontekst hakkas *Vaskratsaniku* retseptiooni mõjutama selle poemi uus tõlgendus tolleaegsetes Puškini loomingule pühendatud töödes ja kooliõpikutetes. 1949. a ilmusid eraldi raamatutena esimesed eestikeelsed ülevaated Puškini elust ja loomingust: V. Veressajevi *Puškin* (Veressajev 1949), D. Blagoi *Puškin: Suur vene rahvuspoet* (Blagoi 1949). Anti välja ka Heinrich Tobiase kompilatsioon *A. S. Puškini elu ja looming* (Tobias 1949). Kõik nimetatud autorid rõhutasid Peeter I teema erilist tähendust Puškini loomingus, *Vaskratsanikku* hakati uuesti lugema selle teema võtmes. Vulgaarsotsioloogilistes tõlgendustes hakkas Peeter I kuju teenima kaasaegse suurriikliku šovinismi ideid, Jevgeni aga, "vaene töötaja", nagu teda nimetab D. Blagoi, saab revolutsiooni-idee kandjaks. Poem tervekuna kuulutab prohvetlikult ette Oktoobrirevolutsiooni. Puškin ise kui poet kehastab D. Blagoi järgi revolutsioonilisust,

mida ta peab “vene rahva tähelepanuväärseimaks iseloomujooneks”. Samas ei puudu sellistes kirjutistes ka Peetri kaju kaheksituse tunnistamine. Tobias vastandab Peeter I kui “ülesehitaja” “ajaloolisele seiklejale” Karl XII-le, samas aga osutab ta, et Vene isevalitsejas on ka “omavolilist mõisnikku”, kes tallab “töömehe Jevgeni” oma vaskratsu jalge alla. Puškini poeem ei lasknud end kuidagi üheste ideoloogiliste stampide kaudu avada ja seetõttu ei suutnud ka toleaegsed kriitikud hoiduda endale vastu rääkimast. V. Veressajev kirjutab *Vaskratsaniku* puhul muu hulgas õigusest suurte riiklike eesmärkide teostamisel jätta arvestamata üksikisiku huvid. Väliselt meenutab see H. Talviku öeldut, kuid konkreetses ajaloolises situatsioonis kõlas Veressajevi väide kui õigustus 20. sajandi revolutsiooniliste ümberkorralduste käigus toodud ohvritele.

Nõukogude ajastu algusaastaile on iseloomulik seegi, et uuesti hakatakse koolilugemikes iseseisva tekstina avaldama “Sissejuhatust” poeemile. (Sööt, Väinaste 1946: 129–132; 1949: 129–132.) Näeme jälle tagasipöördumist tsaariaegsete normide juurde. Uutes oludes ja uues kirjanduslikus kontekstis võis lugeja *Vaskratsanikku* retsipeerida just nii, nagu seda talle peale suruti, aga võimalik ka, et lugeja teadvuses tekkis konflikt, mille tingis vastuolu talle pealesunnitud üldlevitatava interpretatsiooni ja teose teksti vahel.

Tähtsaks etapiks eestikeelse *Vaskratsaniku* retseptiooniloos sai 1968. aasta, kui avaldati B. Alveri tõlke uus redaktsioon (Puškin 1968). Sellele oli eelnenud B. Alveri tõlgitud *Jevgeni Onegini* väljaandmine 1964. a. Tõlkija oli pöördunud tagasi oma 1930. aastate huvide juurde, millest võib-olla annab tunnistust seegi, et neil aastail tegi ta ümber oma varasemaid luuletusi.

Võib arvata, et *Jevgeni Onegini* avaldamine eesti keeles kujundas ka *Vaskratsaniku* uue variandi vastuvõttu lugejate poolt. B. Alveri *Jevgeni Onegini* tõlge tähendas lugejale uut vahetut kontakti Puškini loominguga — värssromaan saab ruttu populaarseks ja muutub peagi krestomaatiliseks teoseks, asendades selles rollis poeeme. Eestlastel tekib stereotüüp Puškinist kui eelkõige *Jevgeni Onegini* autorist. *Vaskratsaniku* tõlke uus redaktsioon pakkus esmakordselt eesti lugejale võimaluse tutvuda teose täieliku tekstiga. Oli taastatud Jevgeni unistustele pühendatud katkend, mis

väga selgelt avab teoses kõrvuti ajaloolise, “aastasadades” mõõdetava ajaga (Peeter I ja Aleksander I valitsusaeg) teise ajalise dimensiooni, mis on mõõdetud kangelase elueaga:

*Jah, abiellun. Kuigi mul
küll pole hõlpu kuskil kohas,
ma rühin-rühman kõigest väest.
Noor tervis on mul omast käest.
Eks lihtsa pesakese ikka
Parašale ma pakun vist.
Küll pärast lühemat või pikka
peost-suhu äraelamist
kord parem koht ka mulle koidab.
Meid kodus aga hoiab-toidab
Paraša siis mu laste seas. . .
Me jääme kõrvu elulauda
niikaua, kuni viivad hauda
meid lapselapsed raugaeas. . .*

Siit võimalik uus lähenemine ajaloole tervikuna. “Ajalugu on põlvkonnad lihtsaid, “mitteajaloolisi” isiksusi, on ahel, milles esivanemate kalmud, üksteise käest kinni hoidvad elavad ja laste hällid moodustavad ühtse surematu ringi” (Lotman 1988: 175).

Originaalteksti lõplik redaktsioon, mille alusel B. Alver eestikeelset tõlget täiendab, sunnib teda kogu teose senist kontseptsiooni üle vaatama. Jevgeni teema saab suurema sügavuse, kaob iroonia kangelase suhtes. Adekvaatsemalt on edasi antud autori suhtumine kangelasesse: eestikeelse vaste on leidnud varem tõlkimata jäänud väljendid *бедный* — “vaene”, *наш бедный безумец* — “me vaene hull”. Intonatsiooni muutumist võib märgata ka “Proloogi” Peetri-eelses osas, kui esialgne “loid soomlane” on asendatud väljendiga “kurb soomlane”. Kuid originaalis korduv *кумир* “Vaskratsaniku” kohta jääbki eestikeelses tõlkes kajastamata, nii nagu ei nimetata ka uues redaktsioonis Peetri monumenti Vaskratsanikuks. Tihti on kohendatud tõlke stiili, ent need parandused ei puuduta lauseehituslikku tasandit. Muutmata on jäänud ka tõlke tsesuurisüsteem, mis sageli ei vasta Puškini tsesuuri kasutamise

semantilisele ja temaatilisele eripärale. J. Tamm näiteks osutab erilist tähelepanu pausile järgnenud fraasi algusele ja püüdis võimalust mööda edasi anda selle erilist kaalu ja tähendust, ent B. Alver käib selle võttega vabamalt ringi ja tema tõlkes kaotab tsesuur osa originaali tähenduslikust informatiivsusest. B. Alveri tõlkes puudub ka originaalile omane visuaalne täpsus. Samas annab eestikeelne tekst suurepäraselt edasi poeemi stroofika ja jambi rütmidünaamika.

1960. aastatel muutub ka teose vastuvõttu mõjutav kirjanduskriitiline kontekst. Eesti keeles ilmuvad uued Puškini loomingut käsitlevad tööd. Üheks selliseks oli vahetult enne *Vaskratsaniku* uut redaktsiooni ilmunud L. Grossmani raamat *Puškin. Vaskratsaniku* tõlgendus selles raamatus jätkab B. Belinski kriitilistest töedest alguse saanud traditsiooni. Omalt poolt aga rõhutab L. Grossman igati Jevgeni nõrkust ja piiratust ega näe temas — üksikus, rahvast eraldatud mässajas — jõudu, mis võiks ajaloo protsessi mõjustada. Autor on ühemõtteliselt “tugeva”, s.o Peeter I kui “suure reformaatori” ja ajaloolise arengu kandja poolel (Grossman 1966: 378–379).

Oluliseks tähiseks *Vaskratsaniku* retseptsooniloos sai 1986. a eesti keeles ilmunud J. Lotmani monograafia *Aleksander Segejevitsš Puškin*. Nagu paljud teisedki, lähtub sellegi raamatu autor Belinski hinnangutest, tõlgendades neid oma kontseptsiooni kohaselt. J. Lotman leiab Belinski töödes kinnitust oma ideele Puškini sügavast humanismist, mis täiendab poeedi mõtet “omavahel vaenujalal olevate ühiskondlike jõudude vältimatust ja ajalooliselt õigustatud leppimatust võitlusest”. *Vaskratsanikus*, kirjutab autor, “saab Peeter I reformitegevuse ajaloolisest halastamatusest ränk etteheide tervele reformiüritusele” (Lotman 1986: 176). Monograafias on põhjalikult käsitletud Puškini kodukontseptsiooni, mis annab poemi mõtestamiseks uue vaatenurga.

*

Võib öelda, et 1980. aastatel on loodud suurepärased tingimused Puškini loomingu, sealhulgas *Vaskratsaniku* lugemiseks ja tõlgendamiseks. Lugejate tugevasti langenud huvi Puškini vastu ei ole aga võimaldanud neil täielikult realiseeruda. Seoses Eesti vaba-

dusvõitlusega on eranditult eitavaks kujunenud suhtumine Peeter I rolli ja Põhjasõja tulemustesse eestlaste ajaloos, mis ei saa mõjutamata jätta ka suhtumist Puškini poeemi. Vastupidiselt J. Tammele, kes vaatas Eesti saatust "Peetri ürituse" raames, võib kaasaegne lugeja end tõenäoliselt identifitseerida kangelasega poeemi "Proloogist", keda Puškin nimetab *убогий чухонец* (eesti keelde võib see ka sõimusõnana kasutatav väljend olla tõlgitud kui *soomlane, ingerlane, vadjalane*, ent ka *eestlane*), kelle eluruumi Peeter I uue pealinna rajab. Seega võib konflikt uuesti kanduda "Sissejuhatusse", kuid juba sootuks teise hinnanguga kui J. Tammel. Vaatamata teose jaoks ebasoodsale atmosfäärile toimub 1990. aastal *Vaskratsaniku* retseptiooni jaoks siiski tähelepanuväärne sündmus: ilmub väljaanne, mis sisaldab tõlkega paralleelselt ka originaali teksti. See väljaanne annab lugejale võimaluse osa saada kahe teksti vahel tekkivast dialoogist. (Sellesse tekstidevahelisse dialoogi lülitub ka kunstnik V. Staniševski, pakkudes omapoolse nägemuse poemist. Väljaanne on koostatud nii, et kunstniku hääl hakkab kohati prevaleerima Puškini ja Alveri üle.) Ehk võib seda raamatut pidada sümboolseks märgiks tolle vene kirjandusklassikasse eelarvamusteta suhtumise taastumisest, mis iseloomustab 1930. aastaid.

Käesoleva ülevaate üheks eesmärgiks on juhtida tähelepanu üldisemale probleemile, mis on seotud poliitika tungimisega kirjandusteksti ontoloogiasse. Kunstiteos võib poliitilise surve tõttu "sulguda" ühte tõlgendusvõimalusse ja kaotada võime vahetuks dialoogiks lugejaga. Sellise surve alt vabanedes aga realiseeruvad ka teised tähendusvõimalused. *Vaskratsaniku* retseptioon Eestis annab tunnistust sellest, kuidas selle teksti mõistmises vahelduvad reglementeerituse ja avatuse perioodid sõltuvad ühiskonna poliitilisest seisundist, eelkõige aga sellest, kas Venemaa on Eesti jaoks võimukeskuseks või mitte. Poliitika sekkumine kunstilise teksti ontoloogiasse on probleem, mis eesti kultuuri seisukohalt on eriti tähtis saksa ja vene kirjanduse retseptiooni käsitlemisel.

Kirjandus

Alver, B. 1962. *Mõrane peegel: Kuus poemi*. ("Loomingu" Raamatukogu 47.) Tallinn

- A h m a t o v a 1989 = Ахматова А., *О Пушкине: Статьи и заметки*. Изд. 3-е, испр. и дополн. Москва
- B l a g o i, D. D. 1949. *Puškin: Suur vene rahvuspoet*. Tallinn
- G r o s s m a n, L. 1966. *Puškin*. Tallinn
- I l j i n 1990 = Ильин И. А., Пророческое призвание Пушкина. — *Пушкин в русской философской критике*. Москва
- J a k o b s o n, C. R. 1890. *Kooli Lugemise raamat*. II jagu. Tartu
- J a k o b s o n, C. R. 1898. *Kooli Lugemise raamat*. II jagu. Teine tr. Jurjev
- J a k o b s o n, C. R. 1907. *Kooli Lugemiseraamat*. 4. jagu. Tartu
- J ö g e v e r, J. 1886. Suur Põhja sõda ja Poltaava lahing. — *Oma Maa*, nr 7
- K a m p m a n n, M. 1907. *Kooli lugemiseraamat: Teine jagu*. Tallinn
- K a m p m a n n, M. 1911. *Kooli lugemiseraamat*. Teine jagu. 2. täiend. tr. Tallinn
- K a m p m a n n, M. 1913. *Kooli lugemiseraamat*. Teine jagu. 3. täiend. ja parand. tr. Tallinn
- K a m p m a n n, M. 1915. *Kooli lugemiseraamat*. Kolmas jagu. 4. parand. ja täiend. tr. Tallinn
- K a n g r o, B. 1981. *Arbujad*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv
- K i r i k a l, A. 1937. Imelik loeng. — *Päevaleht*, 16. II
- Laulud ja ilulugemised noortele*. 1911. Pärnu
- L o t m a n, J. 1986. *Aleksander Sergejevitš Puškin*. Tallinn
- L o t m a n 1988 = Лотман Ю. М. *В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь*. Москва
- M i k o, František 1987. *Analyza Literárneho diela*. Bratislava
- O r a s, A. 1936. Sissejuhatus. — A. Puškin, *Valik luulet: Lüürika-Eepika*. Tartu
- O s p o v a t, T i m e n t š i k 1987 = Осповат А. Л., Тименчик Р. Д., *Печальну повесть сохранить... Об авторе и читателях "Медного всадника"*. 2-е изд. перераб. и доп. Москва
- P u š k i n, A. 1887. *Vask-Ratsanik*. (Peterburi uudisjutt.) Vene keelest ümberpannud Jakob Tamm. — *Meelejahutaja*, nr 31
- P u š k i n 1888 = Пушкин А. С., "Полтава" и "Медный всадник". Дерпт
- P u š k i n, A. 1936. *Valik luulet*. Tallinn
- P u š k i n, A. 1948. *Kaks poemi*. Tallinn
- P u š k i n, A. 1949. *Luulevalimik*. Tallinn
- P u š k i n, A. 1968. *Luulet ja poeme*. Tallinn
- P u š k i n, A. 1972. *Luuletused ja poemid*. Tallinn
- P u š k i n, A. 1990. *Vaskratsanik*. Медный всадник. Tallinn

Aleksander Puškini Vaskratsanik Eestis

Pärli 1987 = Пярли Ю., А. С. Пушкин и “арбуяд”. — Таллин, № 1

Rull, A. 1903. *Peterburi ajalugu*. (Sakala lisa, nr 23, 26)

Sööt, B., Väinaste, J. 1946. *Kirjanduslooline lugemik. VIII kl.* Tallinn

Sööt, B., Väinaste, J. 1949. *Kirjanduslooline lugemik. VIII–IX kl.* Tallinn

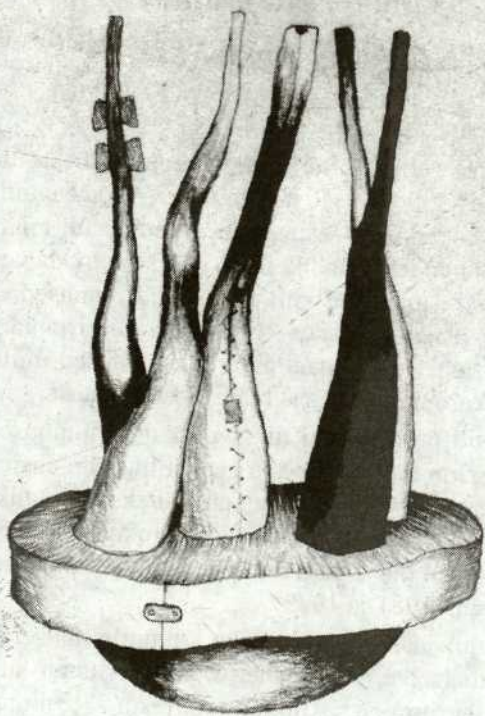
Tamm, J. 1914. *Lugulaulud*. Tartu

Tobias, H. 1949. *A. S. Puškini elu ja looming*. Tallinn

Univer, M. 1904. *Koolilaste laulud. Kuues kooliaasta*. Pärnu

Veressajev, V. 1949. *Puškin*. Tallinn

ÜLLE PÄRLI (sünd. 1952), lõpetas Tartu ülikooli vene filoloogia osakonna 1977, filoloogiakandidaat vene kirjanduse alal. Oli aastail 1983–1997 õppejõud vene kirjanduse kateedris, praegu semiootikaosakonna dotsent. *Akadeemias* on ilmunud saatesõna Boris Groysi teosele “Stalinstiil” (nr 5, 1998, lk 1107–1110).

ILMAR MALIN. (1990)

KULTUURILINE NARTSISSISM. "ISEKAS KULTUUR"

Heiner Mühlmann

Tõlkinud Mari Tarvas

Kultuure tuntakse sellistest tunnustest nagu "tule kasutamine", "riiete kandmine", "tööriistade tarvitamine", "kodustatud loomade pidamine" või "arvude kasutamine". Seda laadi tunnused on väga üldised. Et nad ilmnevad kõikjal, võiks proovida nende abil defineerida, mis on üleüldse kultuur. Muud tunnused esinevad ainult teatud kindlates kohtades. Nad sobivad eristama üht kultuuri teisest. Rahvasuus tekivad nii eristustunnused, mille alusel kõneldakse makaroni-, konna- ja hapukapsasööjatest.

Toiduretseptid on hõlpsasti tuntavad kultuuritunnused. Osal toiduretseptidest on bioloogiline ja geneetiline dimensioon. Piima kasutamine toiduvalmistamisel on näiteks võimalik üksnes tingimusel, et mingi kultuuripopulatsiooni liikmed suudavad seedida laktoosi, mis ei ole sugugi nii kõigi inimeste puhul (Cavalli-Sforza, Feldmann, 1981 ja 1989).

Reeglite kujul saab väljendada ka kultuuritunnuseid, ja mitte üksnes toiduretsepte. See paneb kõrvu kikitama jälgija, kes tunneb huvi algoritmiliste struktuuride vastu. Kultuuritunnust "tule kasutamine" saab kirjeldada ka vastavate kasutamishendite kaudu, riiete kandmist tootmisjuhendite, riietumiseeskirjade ja

Einleitung. Kultureller Narzismus, "the selfish culture". — Heiner Mühlmann. *Die Natur der Kulturen: Entwurf einer kulturellen Theorie*. Wien, New York: Springer, 1996. 152 S.

Avaldatakse autori loal.

moodide kaudu. Arvude kasutamist saab kirjeldada matemaatilise liitmise kujutamisenä.

Kultuuriliste eristustunnuste hulka kuuluvad religioonid, mida on loomulikult võimalik kujutada samuti reeglistikuna. Balkanil elavad katoliiklased, kreeka-õigeusu kiriku liikmed ja moslemid, Põhja-Iirimaal protestandid ja katoliiklased. Peale eristamisvõime ja piiritlemise pakuvad religioonid kultuuri liikmeile veel muudki. Nad võimaldavad inimestel uskuda omaenese valitud seisundisse universumis. Sellisel viisil sugeneb metafüüsikal põhinev enesekindlus. Inimesed jõuavad veendumusele, et neil on looduses eriline koht ning otsene ligipääs jumalatele.

Paljudes eksootilistes kultuurides toimub lähenemine demoonidele, vaimudele ja jumalatele transsi tekitava rituaali kaudu, kusjuures efekti võivad tugevdada narkootikumid. Filipiinide Luzoni saare kolbakütid tungivad pärast neile vaeva teinud muret mõnele teisele suguharu liikmele kallale, "võtavad" tema pea ja viskavad selle ägeda, raevuafektist tulvil liigutusega endast kaugele eemale. Pärast seda arvavad nad end olevat jumalatega rahujalal (Rosaldo 1984).

Kõrgkultuuride jumalad on sõjajumalad. Nad on oma inimrühva välja valinud ja jumalad juhivad väljavalitute väed võidule. Võitjad ei ole mitte sõdurid ja väejuhid. Võidavad jumalad. Homeroose eepostes sekkuvad jumalad lahinguisse. Assüürlaste ja babüloomlaste jumalad olid verejanulised sõjaisandad. Roomlastel tähendas *imperium* küll ka vägede ülemjuhatus, ent esmaseks ja tegelikult tähenduseks oli karismaatiline võim, mille kingivad jumalad ja mis annab võime juhtida vägesid võidule (Mommsen 1887).

Lääne kultuuri osalised uskusid kaua aega, et Maa, millel nad elavad, on universumi keskpunkt. Nad uskusid seda, sest nende arvates poleks Jumal lubanud, et tema näo järgi loodud olen did elaksid kusagil universumi serva peal. Kopernikus tegi oma kaasaegseile selgeks, kuidas on lood tegelikult. Antropoloogid kõnelevad tänapäeval solvangust (*Kränkung*) Kopernikuse poolt. Selle mõiste tõi kasutusele Sigmund Freud. Oma teostes *Die Zukunft einer Illusion* (Ühe illusiooni tulevik, 1927) ja *Zur Gewinn-*

nung des Feuers (Tule saamisest, 1932) kõneleb ta nartsislikest solvamistest, mida indiviidile tekitavad kultuur ja loodus. Näiteks üritab Freudi järgi indiviid tasakaalustada solvumist, mis talle langeb osaks looduse halastamatuse tõttu, looduse mütoloogilise kulturiseerimisega, et säilitada oma nartsislikku seisundit. Kui me nii, nagu seda teevad antropoloogid, Freudi mõiste üle kanname Kopernikuse pöördele, siis on selle all mõistetav valu, mida tajutakse, kui ollakse sunnitud tundma, et elatakse provintslikul planeedil tähtsusetus päikesesüsteemis mingis mitte eriti suures galaktikas, mis on osa galaktikapilvest, mis omakorda on ainult üks osa tohutu suurest galaktikapilvede hulgast.

Kopernikuse solvang ei jäänud ainsaks. Talle lisandusid teisedki. Inimesed pidid ka edaspidi tihti jätma oma vahetu kindla veendumuse, et nende positsioon on eriline. Ikka ja jälle tuli neil oma rolli looduse arengu raames uuesti määratleda. Seni on antropoloogid lugenud kokku kümme või kaksteist solvamist. Kopernikuse omale järgnes solvang Darwini poolt. Kõne all oli eriline koht elusolendite seas. Darwin õpetas, et meie põlvnemine taandub primaatide evolutsioonile ja et evolutsiooni edasiviivadeks jõududeks on mutatsioon ja selektsioon.

Geoloogilise solvamise kaudu saime teada, et meie Maa on palju vanem, kui seda arvasid usundite loomislood, ja et tema vanus ületab meie ajaloolise kujutlusvõime piirid. Stefan Jay Gould kõneleb "süvaaja" kogemusest (1987).

Freudi solvamine, mille tekitas psühhoanalüüs, lõi uue pildi inimese hingest.

Füüsikas tekitas solvangu aatomituuma lõhestamine ja koos sellega õuduspilt kõigi inimeste elu hävitamisest ühe relvaga. Einsteini loodud mateeria ja energia teoreetiline võrdsustamine on aatomipommi kaudu saanud materiaalse kultuuri osaks. Einsteini eri- ja üldrelatiivsusteooriat peeti kuni viimase ajani loodusteadusliku teooria musternäiteks. Füüsikud ei kahelnud selle kehtivuses. Ent ka relatiivsusteooriale võib tulla solvumise tund, sest Michelsoni ja Morley valguse kiiruse mõõtmise katsed aastast 1887, mis väidetavalt olevat tõestanud erirelatiivsusteooriat, ei olnud korrektselt tehtud. Kuuest tingimusest oli täidetud üksnes

kolm. 1920. aastatel seadis Michelsoni endine kaastööline Miller kahtluse alla selle, kas valgus levib ühetaoliselt igas suunas. Tema katsed vastasid kõigile kuuetele tingimusele (Collins, Pinch 1993).

Kvantmehaanika muutis reaalsuseks üliväikeste osakeste valdkonna meie kujutlusvõimes. Ka see on solvang. Ruum ja aeg libisevad otsekui käest. Astrofüüsika väitis, et universum paisub. Kui me ühineme selle oletusega ja küsime, kuhu ja millises suunas ta siis paisub, peame teatud pettumusega tõdema, et nendel küsimustel pole enam mõtet.

Järgmine solvamine taandub ökoloogiale. See tõi tööstusajastu tootvale inimesele kaasa pettumusliku tunnetuse, et Maa ei ole piiramatult kasutatav toorainete hankimiseks ja jäätmete kõrvaldamiseks.

Tehisintellekti solvang annab võimaluse oletada, et masinad võivad mõelda, ja et kui nad kord on õppinud vabalt mööda Maa pealispinda liikuma, siis saavad neil olema ka tunded.

Eriti valusad solvanguid johtuvad geneetikast. See on kõigepealt suureks pettumuseks kõigile poliitikaga tegelevatele inimestele, kes püüdevad sotsiaalse õigluse poole. Nende jaoks on inimeste võrdsus filosoofiline veendumus, millel on nende poliitilisele tegutsemisele aksiomaatiline tähendus. Neile räägivad vastu geneetikud, väites, et inimesed on bioloogilise pärilikkuse tõttu ebavõrdsed. Peale selle tehakse liiga nende religioonide järgijatele, mis tahavad püsida mingi loomismüüdi juures, sundides neid leppima tõi-gaga, et geenitehnoloogia abil on võimalik elusolendite genotüüpi muuta.

Eksisteerib veel üks valuline kogemus, mida võiks nimetada solvamiseks "filosoofilise geneetika" poolt. Selle puhul on tegemist ärritusega, mis puhkeb siis, kui me ratsionaalsete ja fenotüüpiliste indiviididena, kes oma tunnetustegevuses kasutavad sümboleid, õpime sel moel, nagu õpivad geneetilised süsteemid. Informaatikute ja bioloogide interdistsiplinaarsed uurimused on loonud tunnetusvahendi, mida nimetatakse "geneetiliseks algoritmiks". See toimib järgmiselt: hästi läbimõeldud arvutiprogrammi asemel tekitatakse puhtjuhuslikult moodustatud binaarsete

arvude jaded. Nende pikkus on samasugune nagu kontrollitud programmil, mis on kirjutatud täpselt defineeritud ülesande lahendamiseks. Selleks ülesandeks võiks olla näiteks arvude sorteerimine. Juhuslikele jadadele antakse nüüd programmülesanne "sorteerida 16 arvu". Jadad, mis jõuavad ülesande lahendamisele kõige lähemale, näiteks sporaadiliselt jaotatud juhuslike tabamuste kaudu, sorteeritakse välja. Neiks võib olla näiteks jadade koguhulgast 10% kõige edukamaid. Need jaded võivad paljuneda, kusjuures edutud peavad "surema". Valitud pseudoprogramme paljundatakse sugulisel teel. See toimub, lihtsustatult kõneldes, seeläbi, et jadasid lihtsalt ei kahekordistata, vaid kombineeritakse ikka pool ühest ja pool teisest ükskõik millisest edukast ahelast. Sealjuures rakendatakse kombinatsioonivormi, mida geneetikas nimetatakse *crossing over* (ristamiseks). Et paljuneda on lubatud üksnes kümnel protsendil jadadest, siis kombineeritakse kõik edukad jaded uuesti kümnekordselt ümber, et taastada populatsiooni esialgset suurust. Siis antakse neile lahendada sama ülesanne, mis juba oli antud esimesele põlvkonnale: sorteerida 16 arvu. Seejärel kombineeritakse vastavalt eespool kirjeldatud menetlusele korduvalt kümnet protsenti kõige edukamaid. Sensatsiooniks selle meetodi puhul on see, et need pseudoprogrammid paranevad põlvkond-põlvkonnalt ja võivad viimaks võtta endale esmaklassiliste programmeerijate kirjutatud programmide funktsiooni.

1962. aastal esitasid kaks informaatikut ühes publikatsioonis algoritmi, mida nad nimetasid kõige paremaks võimalikuks. See sorteeris 16 arvu 65 tehtega. 1965. a avaldas teine programmeerija sorteerimisalgoritmi, mis jõudis tulemuseni 63 tehtega. 1969. a sündis programm, mis vajas üksnes 62 tehet. Viimaks oli olemas vaid 60-tehteline programm (Knuth 1973). Geneetilise algoritmi abil loodud sorteerimisprogramm vajas selleks tööks 65 tehet. See oli ikkagi hea tulemus (Levy 1993).

Kui me võtame selle edu teadmiseks, teadvustub meile äkki järgmine asjaolu: geneetiline iseorganiseerumine võib sigitada süsteemi, mis on samaväärne ratsionaalse indiviidi loodud süsteemiga. Ja veel üks äratundmine tabab meid sama hoobiga: mõtlev fenotüüpiline indiviid, meie näite puhul programmeerija,

lahendab ülesande sümbolitega manipuleerides. Sümbolid kehivad ajaväliselt. Nende tähendus on alati suunatud üksnes ühele osalisele aspektile muutuvate loomulike objektide ajalises voolus. Tähendus aga, kui ta kord juba olemas on, ei allu enam ajalisele muutumisele. Tekib platooniline olemuste reaalsus või usulises keeles väljendatuna õpetus igavikust. Geneetiline õppimissüsteem seevastu läheneb oma sihile surma abil, sest taktisammuks, mille abil geneetiliselt evolveeruvad süsteemid edasi liiguvad, on sammumine ühest põlvkonnast järgmisse.

Geneetiline õppimissüsteem õpib surma abil. Individuaalne, ratsionaalne õppimissüsteem õpib sümbolite abil. Sümbolid abstraherivad esemete ajalikku tähendust, millele nad on suunatud. Nende tähendus loob aega ületava reaalsuse. Sümbolite instrumentariumiga tähistavad inimesed ka iseennast. Sel moel saavutavad nad kujutluse iseendast, mis ei allu muutumisele ajas. Sümboliline unistus igavikust suhtub melanhooliaga kaduvikku. Inimesed kardavad surma, sest sümbolite kasutamine võimaldab ettenägemist. Surmahirm toob kaasa püüdluse igavikumüütide abil surmast üle olla. Igavikumüüdid on sümbolisüsteemid, mida laiendatakse kogu universumile. Samuti toimivad nad põhjendusena metafüüsilisele eneseülendamisele ja usule erandlikku seisundisse universumis, ning on sääraseks tundemärgiks, mida võib leida kõigist kultuuridest ja mis viib solvangukonfliktideni.

Ent kas need solvangud toovad kultuuridele kaasa humanistliku progressi? Mingi üksiku kultuuri liikmete metafüüsiliselt põhjendatud eneseülendamine teeb võimalikuks agressiivsed aktsioonid teiste kultuuride vastu. Väljavalitud peavad ristisõdu religioonide nimel, mida peetakse ainuõigeks. Kultuurid, mis on sõjaliselt tugevamad ja peavad ennast igas mõttes paremaks, koloniseerivad teisi kultuure. Kõik kultuurid ekspluateerivad hoolimatult loodust. See kõik käib ühe kindla teadvusseisundi kohta, mida alles meie päevil aegamööda asendab uus teadvus.

Ristisõjad, pühad sõjad, natsionalistlik agressioon, kolonialism, looduse hävitamine on kultuurilised käitumisvormid, mida tänapäeval ratsionaalsed filosoofilis-eetilised indiviidid ei tunnusta. Samas märkab ratsionaalne indiviid vastumeelselt, et ta ei saa

oma eetilisel põhjendatud vaba tahte otsustega mõjutada kollektiivset tegutsejat, kes põhjustab sõda ja rõhumist. Need kultuurilised populatsioonid, mis sõdu peavad, näikse olevat põkkamise teel tekkinud makrostruktuurid, mis elavad oma elu. Midagi kultuurilise hüpersubjekti taolist näib arendavat agressiivset ja ülivõimsat dünaamikat. Teiselt poolt on olemas usk, et individuaalne ratsionaalsus saab argumentide kommunikatsiooni kaudu mõjutada kollektiivseid toiminguid. Me peame endalt küsima, kas see usk pole mitte enese ülehindamine, üks neist kultuurilistest eneseülendamistest, mille varjatud mehhanism üksnes võimendab "kultuuri" hüpersubjekti agressiivset jõudu.

Filosoofia on vaimne distsipliin, kus pakutakse probleemide lahendamiseks üleajalisi sümboteid nagu Tõde, Headus, Ilu. Need sümbolid on individuaalse ratsionaalsuse tooted. Sealjuures ei kõnele filosoofia mitte kunagi sõjast. Kui me korraks eristame "tugeva" filosoofia "nõrgast" ja mõistame "tugeva" filosoofia all üksnes seda, mis jääb üle, kui sellest maha arvata kõik sofistide ja retoorikute mõtted, mida Sokrates Platoni dialoogides ei tunnustanud, siis hõlmab "nõrk" filosoofia kõike seda, mida filosoofid ka juhuslikult on öelnud, näiteks Aristotelese retoorikateooria ja Aristotelese "tõenäosusteooria". "Nõrk" filosoofia oleks pealekauba ka see, mida on väljendanud "filosoofideks" nimetatavad teadlased, kuigi nad kas ei tegelnud mõistuslike mõistete deduktsiooni kitsama meetodiga üldse või tegid seda harva. Nende hulka kuulusid entsüklopedistid.

Kuidas siis esineb "tugev" filosoofia modernismi lävel ja enne Nietzschet? Mida ta ütleb sõja kohta? Preisimaal kujunes XVIII ja XIX sajandil ohvitseridest koosneva staabiga sõjavägi, mida kõigis maailma sõjaväeakadeemias peetakse tänini eeskujuks. Selle juures olid tegevad kaks filosoofi, kes mõlemad oma esteetikaalaste kirjutistega avaldasid kujundavat mõju moodsale kultuurile: Kant ja Hegel. Nad olid suure sõjateoreetiku Carl Philipp Gottfried von Clausewitzi kaasaegsed. Preisi kuningriigist sai XIX sajandil alguse Saksa Impeerium, imperialistliku kultuuripoliitikaga riik, mille eesotsas seisis Preisi militaarsüsteem.

Kant käsitleb oma teoses "Igavesest rahust" ja oma "Kommete metafüüsikas" sõjateemat märksõna all "rahvaste õigus". Ta sooviks on utopiline rahvusvaheline õiguslik alluvus, mis reguleeriks riikide kooselu ja takistaks sõda. Ajalooliste sõdade saatuslikust mõjust ja konkreetsest dünaamikast ei kõnelda. Nagu ka vägivallast, mida tuleb rakendada selleks, et panna maksma mingit õigust riikide vahel. Hegeli ajaloo filosoofiasse ilmub õiglase sõja ideoloogia, mida peetakse "vaimu" või "headuse" eest. Mõeldakse oma kultuuri sõdu võõraste kultuuride vastu. Hegeli järgi võitlesid kreeklased "vaimu" eest pärslaste vastu ("Vaimu fenomenoloogia"). Ristiriütlid võitlesid "headuse" eest moslemite vastu. See filosoofia ei kõnele kunagi sõja reaalsusest, ka ristiriütlike puhul vältimatust brutaalsusest ega kreeklaste sõjalise edu strateegilistest ja taktikalistest põhjustest: nad leiutasid faalanksi, mis oli masin hekatombide ("sadaohvrite") tekitamiseks. See strateegiline uuendus toimus kreeka identiteedi püsijäämiseks ning see võimaldas Läänele Kreeka prototüübist lähtuva kultuuri arengu sajandeil pärast Pärsia sõdu.

See filosoofia ei kõnele oma kultuuri agressiivsest, rõhuvast ja koloniseerivast välisest küljest. Sestap võiks tulla mõttele kasutada sõjast vaikimist filosoofia uue definitsioonina. Selle järgi oleks filosoofia mingi täpselt defineeritud kommunikatiivne valdkond sõdu pidavates kultuurides, mille sümbolisüsteemi on sääraselt manipuleeritud, et ta ei saa viidata sõjale. Peale selle võiks küsida, kas on mõeldav, et sõda pidava süsteemi sees võimendavad teineteist vastastikku sõda ja pimestatus sõja suhtes. Et minna veelgi kaugemale, võiks koostada Euroopa riikide epidemioloogilised kaardid ja kanda sinna, kui tugevalt on eri riike mõjutanud autonoomse filosoofia kultuur ja millisel määral on need rahvad sõja, sõjakuritegude ja genotsiidi alal silma paistnud.

Filosoofia isoleerimisega materiaalse reaalsuse ajalisest kulgemisest on seotud ka see tähendus, mille sõna "kultuur" on omandanud modernismiajastul. Sellega tähistatakse nimelt üksnes mingit samuti isoleeritud osa oma kultuurist, mille tähtsaimaks omaduseks on peajoonetes filosoofia, esteetika ja vaimuteaduste poolt vormitud autonoomia. Selles autonoomses valdkonnas viljeldak-

se XVIII sajandi lõpu idealistliku humanismi ajast peale vagatsevat kujutlust inimesest, keda on kujundanud filosoofia eetilised ideaalid ja autonoomse kunsti esteetilised ideaalid. Ka modernismi viimastes faasides, postmodernismis ja mitmesugustes uutes kunstisuundades on jäädud kujutluse juurde, nagu kunstnik oleks autonoomne ja saaks oma loomevõime kaudu vahetult aru seostest, mis on kultuurile olulised. Sedagi hoiakut iseloomustab metafüüsiline enesekindlus ja intrakultuuriline eneseülendus. Nende omadustega on ta edaspidiste solvangute võimalikuks adressaadiks.

*

Püstitagem tees: kultuur on elusolend. Ta on nii-öelda loom, metsik elajas, kelle käitumine on vaba inimeste vahetust mõjust. Ent kui siiski oleks mõeldav ja soovitatav sellele metsloomale kasutoova mõju avaldamine ratsionaalse inimese poolt, siis vastaks see mõjutamine kodustamisaktile. Me peaksime kultuuri taltsutama. Et aga kultuur oleme teatud moel meie ise, siis peaksime taltsutama iseennast. Me peaksime inimeselt nõudma enda kodustamist. Kujutada kultuuri ja koos sellega meid endid kõigi meie sisimate ja armastatud muusika, kirjanduse, filosoofia, headuse, tõe ja ilu kultuuriväärtustega millegi sellisena, mida tuleb alles kodustada, on peaaegu võrdne solvamisega. Kas tooks see solvang kaasa humanistliku progressi?

Kodustamine oli minevikus üks oluline samm inimeseks saamise pikal teel. Antropoloogide ja eelajaloolaste vastava teooria kohaselt leiutasid kodustamise hiliskiviaja naised. Naised, kes olid peale sünnitamist kaotanud oma lapse, leidsid metsast mahajäetud hundikutsikaid. Neid liigutas loomapoegade abitus ja ilu. Nad polnud teistsugused kui tänapäeva inimesed. Ikka ja jälle kütkestasid neid noored koerad ja kassid. Naised võtsid väiksed hundid sülle ja tegid neile pai. Hundid lakkusid nende käsi. Et naistel oli ainult mõni päev tagasi surnud lapse sünnituse järel veel piima rindades, imetasid nad mahajäetud hundikutsikaid erakordses heldusehoos. Nõnda pidi see toimuma: inimnaised pidid ise imetama hundikutsikaid ja nad üles kasvatama, sest hundi ko-

dustamise tulemusena tekkinud koer oli esimene koduloom. Ei olnud veel piimaandjaid nagu kitsed ja veised. Ja polnud veel pott-sepaketra, et teha vedelike säilitamiseks ja suu juurde viimiseks anumaid.

Seega pidid need olema naised, kes oma erilise füsioloogilise kalduvuse tõttu hoolitseda järglaste eest avastasid kodustamise. Nad märkasid, et õpetamise ja aretamise kaudu saab loomi muuta. Nad leidsid, et hunte nagu kõiki koerlasi saab ulatuslikult kujundada. Kui koerlaste kutsikad kohtavad inimest kriitilisel õpiajal — see käib ka tänapäeva huntide kohta —, siis jäävad nad tema juurde. Seda tegid ka näljasurmast päästetud ja metsast leitud hundikutsikad hilisel kiviajal. Nad kiindusid nagu truud koerad.

Kodustamise teine ja olulisem osa on aretus. Sellega leiame end keset geneetikat: inimese teostatud selektsiooniefekti tulemusena kombineeriti paljunevate loomade geene põlvest põlve ümber teisiti, kui see oleks toimunud vabas looduses. Seeläbi astuti teisele evolutsioonirajale. Nüüdsest peale olid suurimad võimalused oma geene järgmisse põlve edasi kanda nendel loomad, kes suutsid inimesega kõige paremini koos elada.

Kodustamise leiutamine oli kultuuri evolutsioonile olulisem kui aurumasina leiutamine. Hiliskiviaja naised olid esimesed in-senerid. Öeldakse, et tänulikkusest erakordse sotsiaalhoolduse akti eest inimese poolt läkitasid hundid hiljem Kapitooliumi emahundi. See pidi üles kasvatama samuti võssa jäetud ja näljasurma ohus Romuluse ja Remuse, et nõnda garanteerida kultuurirevolutsiooni olulises faasis Rooma linna rajamine. Sest kõik asjaosalised olid teadlikud, et Roomast peab saama tsivilisatsiooni häll.

Hominiseerumisprotsess toimus üksnes teatud staadiumini geneetilises valdkonnas. Seejärel leidis hominiseeruv evolutsiooni-protsess aset ainuüksi kultuurivallas. Esimesed olulised hominiseerumissammud olid järgmised: käte vabanemine edasilikumise funktsioonist — see oli geneetiline saavutus. Seejärel käte vabanemise kultuuriline tulemus: paremakäelisus ja tööriistade kasutamine. Edasi: keele kui kahekordselt artikuleeritud süsteemi

teke, mida võimaldas teatud geneetiliselt tingitud kõrisõlme kuju muutus. Lisanduvad tule kasutamine, külv ja lõikus, kodustamine. Kaht viimast tehnikat võib nimetada ka "taimede ja loomade kodustamiseks". Mõlemad mõjutavad teiste elusolendite geneetilisi süsteeme. Nende edukus põhineb geneetiliste süsteemide vastuvõtlikkusel välismõjudele. See tähendab, et kõik geneetilised süsteemid on õppimisvõimelised, mis teeb võimalikuks kodustamise.

Hominiseerumise järgmised faasid tähendavad pidevaid edusamme inimese adapteerumisvõimes: nad kergendavad ellujäämist ja paljunemist. Nende toimet levib inimene üle kogu Maa. Inimese edukas levik kogu maakeral tõi lõpuks kaasa ülerahvastuse ja hominiseerumisprotsessi väärastumise. Sellal kui põhjapoolkeral progress tekitas suhtelise stabiilsuse, on lõunapoolkera laialdastel aladel paljunemiskvoot suurem kui selleks vajalikud toidu- ja veeressursid. Tekivad populatsioonid, mis elavad eikellegimaal animaalsuse ja hominiidsuse vahel. Nendel aladel pole **hominiseerumine** tagatud. **Humaniseerumise** ja kõigi inimeste humanistliku solidaarsuse üleskutsed, nagu neid on kuulda Lääne kultuuride poolt, varjutavad probleemi vastavalt tuntud kultuurilise enese ülehindamise mudelile: filosoofiline usk humaansuse väärtusse võimaldab lihtsalt üle vaadata homiinsuse probleemist. Ülesaamine meie kultuuri humanistlikust enese ülehindamisest oleks selle kohaselt eeldus, et tunda ära hominiseerumisraskusi maailma mitmetes osades. See ületamine vastaks progressile oma kultuuri hominiseerumisprotsessis. Me vihjasi sellele, et oma kultuuri hominiseerumine nõuab enesetalustamist ja uut kodustamistehnikat. Kodustamistehnika tähendab geneetiliste süsteemide muutmist. Võime ära tunda Kolmandas Maailmas ohustatud inimlikkust (*Hominität*) on seega seoses juba ammu vajaliku järgmise hominiseerumissammuga oma kultuuris ja selleks sammuks oleks enesekodustamine, mis tähendab geneetilise süsteemi mõjutamist.

Need kaalutlused, kus enda hominiseerimise järgmine samm seostatakse mujal maailmas ilmnevate inimlikkusprobleemide äratundmisvõimega, vastandavad teatud moel humanismi ja inim-

likkuse mõisteid. Humanism asub koguni ühele astmele religioosse enese ülehindamise ja kultuuride eneseülendamisega. Tegelikult põhineb uus humanismimõiste vastandina itaalia renessanssi skeptilisele humanismile filosoofilisel vagapildil inimesest, mis on tunnistuseks metafüüsiliselt tuletatud üldisest inimloomusest. See inimese kui liigi põhiolemus on olemas kõigil inimestel, arvavad filosoofid. Nad on osa inimolendist kui liigist, nii nagu ristirüütlite vaenlased olid alati olnud osa kristlusest, sest olemas sai ja olla vaid üksainus tõde. Kõik ristirüütlite vaenlased olid juba igavesest ajast olnud kristlased ja neid tuli üksnes vabastada. Kui me oleme veendunud, et Kolmanda Maailma inimesed on osa humanistlikust väärtussüsteemist ainuüksi seetõttu, et nad on inimesed, siis vaatame mööda asjaolust, et paljudel neist pole inimlikkuse mõttes selleks üldse võimalust pärast seda, kui meie kultuuri koloniseerimistegevuse tulemusena on hävitatud nende enda kultuurid. Samuti takistab filosoofiline humanism meid tundmast huvi meie enda kultuuri militaristliku olemuse vastu.

Kui siis järelikult peab kodustama kultuuri ja kui kodustamine on alati geneetilise süsteemi mõjutamine, mis on siis kultuuril pistmist geneetikaga?

On olemas kolm geneetilise süsteemi varianti, mis genereerivad ja kontrollivad kultuuri. Kultuur on otsekui objekt, mida kirjeldatakse kolmemõõtmelises geneetiliste faaside ruumis.

Esimeseks kultuuriliselt oluliseks geneetika versiooniks on tuntud DNA geneetika. Me võiksime seda nimetada "lihagegeneetikaks". See õnnistab meid kas kaasasündinud ilu või inetusega, kaasasündinud punase pea või mustade lokkis juustega. Geneetiliselt tingitud ja kultuuri jaoks olulised omadused on näiteks kõnelemist võimaldav kõrisõlm, vaba parem käsi, agressiivne käitumine, stressikäitumine.

Teist liiki kultuuri genereerivad geneetilisi süsteeme võiks nimetada "formaalseks geneetikaks". Üks tähtsamaid kultuuri bioloogilise fenomeni definitsioone kõlab: "Kultuur on ainus valdkond, kus saab parandada ontogeneetiliselt saadud tunnuseid." Sellal kui tegelikus geneetikas on tegemist fülogeneetiliselt omandatud tunnuste, seega geneetiliselt õpitu parandamisega, antakse

kultuuris edasi ontogeneetilisel õpitud tunnuseid. Ontogeneetiline õppimine on see, mida me kõik tunneme koolist ja ülikoolist. Kui näiteks emane šimpans märkab, et soolases merevees pestud kartulid on eriti hea maitsega, siis on tegemist individuaalse õppimise juhtumiga. Kui ta õpetab kartulite soolavees pesemist oma poegadele, siis on tegemist kultuurifenomeniga. Sest kultuuriliseks muutub individuaalne ja ontogeneetilisel teel õpitud tunnus alles siis, kui ta on pärandatud järgmisele põlvkonnale.

Pärandamisvõime on seega tunnuse kultuurilise olulisuse tingimus. Seega on kultuur formaalselt analoogiline DNA-geneetikaga. Sellest tuleneb järeldus tunnetusvahendi kohta, mille abil kirjeldatakse kultuuri revolutsiooni. Need on samasugused iteratiivsed võrrandid

$$x_{n+1} = f(x_n),$$

mida kasutatakse ka populatsioonigeneetikas. x tähistab geneetilise või kultuurilise tunnuse esinemiste arvu teatud populatsioonis. x_{n+1} on see arv järgmises põlvkonnas pärast pärandamise ajavahemikku.

Kolmas kultuurides kohatav geneetiliste süsteemide vorm on tehnilik ja seega juba kodustatud: tegemist on geneetilise algoritmiga, mis juba mõnda aega lahendab inimese eest hea kodulooma kombel optimeerimisprobleeme. Geneetiline algoritm tekitab ja optimeerib reegleid. Kultuuri kirjeldatavus tähendab kultuuriliste tunnuste kirjeldatavust ja kultuurilised tunnused on reeglistikud.

Kultuurireeglistike kujutatavus geneetiliste algoritmide kaudu moodustab kultuurigeneetika kolmanda valdkonna. Kultuurigeneetikana on see valdkond kultuurilise kodustamise võimalikuks objektiks: loomulikud reeglistikud ilmuvad nende algoritmilise kujutatavuse kaudu kujutamisruumis ja nihkuvad seega manipuleeriva sekkumise lähedusse.

Järgneva uurimuse meetodiliseks eesmärgiks on kujutada kultuuri tagasivaatena üksnes geneetilistele kujundavatele jõududele. Sealjuures jäetakse täielikult tähele panemata filosoofilised ja vaimuteaduslikud "lõplikult kindlad asjad". Minge säärase vaimuteadusliku lõplikult kindla asja näiteks on mõiste "mõte" (*Sinn*).

Mark A. Bedau Reed College'ist Portlandis on toonud tehiskultuuri valdkonnast pärineva "funktsionalismi" mõiste 1992. a diskussiooni geneetilise algoritmi ja tehiselu üle. Ta väljendab mõtet, et elu ei sõltu mitte niivõrd materiaalsest substraadist, näiteks süsinikukeemiast, kui nende tüüpiliste protsesside vormist ja iseloomust, milles ta teostub. Elu tegelikeks tunnusteks olevat individuaalsel tasandil infotöötlus (*information processing*), metaboliseerimine (*metabolization*), eesmärgipärane tegevus (*purposeful activity*) ning põlvkondade järgnevuse tasandil enese taastootmine (*self-reproduction*) ja adaptiivne evolutsioon (*adaptive evolution*). Kui me seega kirjeldame kultuuri "metslooma" ja kodustamise metafooride abil, siis ühineme funktsionalistliku vaateviisiga. Me kirjeldame kultuuri elusolendina, kuigi pole tegemist süsinikukeemia bioloogilise organismiga. Me käsitleme kultuuritunnuste ülekandmist molekulaarbioloogilise geneetika süsteemina ja seame tehiselueksperimendid, näiteks geneetilised algoritmid samale tasemele organismide isesisivuse ja enesereproduktiooniga ning käsitleme viimaks mõlemaid nagu kultuuriliste süsteemide sigitamist ja ülekandmist.

KULTUUR JA TSIVILISATSIOON

"Kultuuriline tunnus", "eristustunnus", "kultuuriline eneseülen-damine", "kultuuriline solvang", "inimlikkus—humanism", "bioloogiline funktsionalism = kultuur elusolendina": neis mõistetes ilmneb defineerimiskeerukus, mis tekib alati, kui kultuurifenome-niga tegeldakse teaduslikult. Kultuurantropoloogia, eriti kui ta on anglosaksi päritolu, kipub kultuurimõiste abil andma nime kõigi-le tunnustele, mis ei ole bioloogilise sigimise tulemused. See on kõik alates tule kasutamisest kuni ÜRO 1948. a inimõiguste dekla-ratsioonini ja Louvre'i ning Moodsa Kunsti Muuseumi maalikol-lektsioonideni. Enamasti tegeleb kultuurantropoloog mitte-Lääne kultuuridega, mis on tema kultuurist lihtsamad, ning jääb nii ena-masti väljaspool seisvaks vaatlejaks, kelle hoiak on deskriptiivne ja kelle teadasaamishuvi keelab tal iga manipuleeriva sekkumise kirjeldatavasse kultuuri. Sootuks teistsugused on selle vaatleja

huvid, kes kirjeldab oma kultuuri seest sedasama kultuuri mõne kriitilise faasi ajal, mis kuulub mingisse mõistatuslikku kaasaega ning valmistub esile tooma veelgi mõistatuslikumat järgmist faasi. See vaatleja tunneb huvi eelkõige traditsioonide vastu, mis püüavad manipuleerida kultuuriseisunditega, eesmärgiks tulevase arenguid tervendavalt mõjutada.

Siin on võimalik "kultuuri ja tsivilisatsiooni" eristamine nii, nagu seda on mõjutamise eesmärgil pidevalt tehtud. XIX sajandil kuulutasid paljudes Hollandi ja Belgiaga võrdsetes riikides elavad sakslased, et nad on oletatava ühise kultuuri põhjal üks rahvus. Seda trotsliku otsustavusega nõutavat "saksa kultuuri" eristati diskrimineerivalt Prantsusmaa "pelgast tsivilisatsioonist". Saksa rahvuse eesvõitlejad ammutasid oma kultuurilisest veendumusest, et eksisteerib "saksa olemus" (*deutsches Wesen*), midagi sarnast tolle kultuurilise eneseülendamise ja kultuurilise nartsissimiga, mida on siinses sissejuhatuses juba korduvalt mainitud ja mis paljudel juhtudel on juba võimaldanud kangelastegusid. Saksa kultuuri deklareerimisega ühines Preisi militaarpoliitika ja tekitas niiviisi Saksa Impeeriumi (*Deutsches Reich*).

Sellal kui anglosaksid Toynbee kombel nimetavad sõnaga "tsivilisatsioon" ainult üht kultuuri variantidest, saadakse Euroopa kontinendil antagonistlikust vastandusest kultuur—tsivilisatsioon tänaseni hästi aru. See jääb vahendiks, mille abil saab kirjeldada parajasti toimuvaid arenguid. Sealjuures on täheldatav, et vahel antakse sõnale "tsivilisatsioon" halvustav tähendus ja sõna "kultuur" esitatakse eufemistlikult — nagu seda tegid sakslased XIX sajandil —, mõni teine kord jälle vastandatakse tsivilisatsioon kasutoova kontrollina metsikult vahvale kultuurile. Nii lõppes üks ajalehes *Le Monde* (märts 1995) saksakeelse raamatu *Selbstbewusste Nation* (Iseteadev rahvus) ilmumisele pühendatud artikkel tõdemisega (tsitaat vastavalt mõttele): "Jälle kord saavutab Saksamaal kultuur võidu tsivilisatsiooni üle." See artikkel rääkis peamiselt Botho Straussist ja tema esseest "Anschwellender Bocksgesang" (Paisuv sokulaul). Botho Strauss ja teised saksa autorid lootsid traditsiooniliselt kultuurilt rahvuslikku eneseteadvust ja abi võõrdunud olukorras inimesele. *Le Monde*'i toimetaja

seevastu annab mõista, et kultuuri ülendamine tsivilisatsioonist kõrgemaks võiks viia tüüpilisele saksa eksiteele.

Bazon Brock Wuppertali ülikoolist kasutas Saksamaa üle saavutatud võidu 50. aastapäeva ajal oma essee mõistetepaari "kultuur—tsivilisatsioon" selleks, et nõuda kultuurilt tsiviliseerumist. Essee ilmus saksa nädalajakirjas *Der Spiegel* (1995). Kultuuri nõutava tsiviliseerumisega tuleb takistada nn "multikulturaalseid" süsteeme mõjumast emantsipatsioonivastaselt, näiteks kui mõni etnilis-religioosne kultuur ohustab õigusriiki sakraalõigusel põhinevate nõudmistega. Samuti peab takistama natsionalistlikel rühmitustel kehtestada kultuuriliselt põhjendatud diskrimineerimispoliitikat.

Tsivilisatsiooni mõiste selline kasutamine tugineb poliitilise mõtte progressile, mis Euroopa ja Ameerika ajaloos valmistas inimõiguste alusel ette õigusriigi ja läänelikud põhiseadused. Üks neid ajaloolisi samme, mille abil see vabastav areng toimus, oli konstitutsionalismi põhimõte, mis muutis ülearuseks dünastiate päriliku suveräänsuse, kusjuures pärilik suveräänsus on üheks geneetilise transmissiooni variatsiooniks. Teoreetiliselt formuleeris selle suveäänsusmõiste, mis polnud enam sakraal-ega pärusõiguslik, XVI sajandi lõpus Jean Bodin raamatus *De maiestate*. Bodin pärines itaalia ja prantsuse humanistliku õigustraditsiooni koolkonnast. Tema õpetajaiks olid humanistid ja retoorikud.

Tsivilisatsiooni teiseks vältimatuks komponendiks on võimude lahususe põhimõte. Seda nõudis selgesõnaliselt esimesena Charles de Montesquieu XVIII sajandi esimesel poolel oma raamatus *L'esprit des lois**. Montesquieu õpetajad olid Rousseau, Montaigne, Machiavelli, Salutati, Bruni, Cicero ja Aristoteles. Seadusandliku, kohtu- ja täidesaatva võimu lahutamise põhimõtte eelkäijaks oli retoorika staatuseõpetus, mis eksisteeris juba antiikajal Roomas ja Kreekas.

*Vt Charles de Montesquieu, "Seadustest, mis kujundavad poliitilist vabadust seoses konstitutsiooniga." — *Akadeemia*, 1990, nr 3, lk 565–586. *Toim.*

Võimude lahusus on ratsionaalse küberneetilise teooria leiutis, mille sihiks on summutada kultuurilist iseorganiseerumist valdkonnas, kus valitseb destruktiivse ja tagasiside moodsa isearendumise oht. Sotsiaalsel võimul on kaks looduslikku allikat: privileegide püüandamine ja organismi võime lihaste jõu ning tööriistade ja sotsiaalse organisatsiooni abil vägivaldselt tegutseda. Kui see vägivald toimib mõnes tegevusüksuses reegleid loovalt, neid tõlgendavalt ja rakendavalt, siis võimendab ta iseennast, hävitades sellega võimustusüsteemi hädavaajaliku passiivse osa ja võttes endalt põhialuse ning toitumisvõimaluse.

Võimude lahusus ja konstitutsionalism on ratsionaalseteks juhtimistehnikateks, mis said võimalikuks "metslooma kultuuri" tähelepaneliku vaatlemise tulemusena. Nad mõjutavad kultuuri-agregaatid, mis koosneb kolmest geneetilise struktuuriga põhielemendist. Need on: 1) kultuuriline eneseülevõtmine sakraalõigusliku legitimatsiooni ja natsionalismi kujul; 2) kultuuriliste tunnuste püüandamine privileegide pärimisõiguse kujul; 3) spontaanse, afektiivselt juhitud vägivaldse tugevnemine privileegitud kastide poolt teostatava poliitilise võimu kujul.

Ei saa jätta märkamata, et tsivilisatsiooni leevendav tegevus on kõigil kolmel juhul geneetilise tagasiside summutamine. Privileegide püüandamine on musternäide kultuuriliste tunnuste "formaalselt geneetilisest ülevõtmisest". Sealjuures on tegemist hierarhilise süsteemi kõige kõrgema astme tunnustega. Neile on antud tugev kultuuriline jõuvali. See formaalgeneetiline ülevõtmine toimub simultaanselt ja samas taktis mingi sõdurite klassi agressiivse käitumise molekulaargeneetilise ülevõtmisega sõjalise vapruste selekteerival surveel. Selline sõjameeste perekonnades esinev lahutamatu side privileegide pärlikkuse ja omaduste molekulaargeneetilise püüandamise vahel seletab tagasisidelist võimendumist, mis toimib üksnes kultuuriliselt juhitud võimustusüsteemides.

Kolmas vältimatu element on privileegide püüandamise sakraalõiguslik legitimatsioon. Siin toimib sakraalõiguslike ja ontoloogiliste veendumuste võimendamise. Seda geneetilise mõju vormi on nimetatud "mentaalseks instinktiivseks käitumiseks".

Sotsiaalse seisundi (nagu suveräänsuse) sakraalõiguslik põhjendus tuletab põhjendava staatuse igavesest jumalikust printsiibist. Põhjenduse ajaväline ja igavesti olev loomus suubub sel moel tekitatud kultuurilisse seisundisse. Seda tugevdatakse järgmisele põlvele üleandmisega: hiljem sündinu sünnib positsiooni, mis deklareerib ennast ajavälisena. Juba olemasolevasse noetiliselt ruumi tulemise efekt tugevdab subjektiivset veendumust, et kultuuriline seisund on ülejaline ja igavene. Vastsündinud indiviid peab Platoni koobast, oma kodupaika, universumiks, sest ta pole koopa ehitamist kogenud. Vastsündinu tuleb seisundisse, kus tema üle võlvub noetiline ruum otsekui kuppel.

Bazon Brock velmas mõistest "utoopia" neologismi "ukroonia". Sõna *topos* ('koht') asendub sõnaga *kronos* ('aeg'). "Ukroonia" on mitteaeg, lahkulöömine ajavoolust, mille kütkes on kõik igavikulegitimatsioonid ja kõik ontoloogilised mõisted. Alles "ukroonia" loomine võimaldab mõtlemist utoopiast, sest utoopia tegelikuks eelduseks on vabanemine ajavoolust, mitte ruumiliste seoste katkestamine.

Filosoofiliste ja metafüüsiliste printsiipide kultuuriline parandamine on "ukrooniline". Need printsiibid kuulutavad ise ennast ajaüleseks ja hiljem sündinud leiavad nad eest juba eksisteeriva noetilise maailmana. "Ukroonia" ja tunnuste parandamine tekitavad kultuurilise individuaalse käitumise (*behavior*'i), mida iseloomustab nartsislik kinnihoidmine seisundist, milles individuaalse ja geneetilise inertsuse püüe saavutavad ühtsuse. Nimetades seda "mentaalseks instinktiivseks käitumiseks", rõhutama võimendamist, mida vaimu muutumatu hoiak kogeb *selfish gene*'i ('iseka geeni') geneetilise invariantsustaotluse kaudu. Me seisame silmitsi vaimse geneetikahirmu ja geneetilise vaimupõlguse paradoksse ühteitmisega.

Kui seega kultuur on geneetiliselt kirjeldatav süsteem, siis pakuvad kultuurist eristatava tsivilisatsiooni puhul huvi peamiselt need valdkonnad, millele geneetiliselt võimendatud tagasisidelised efektid võivad mõjuda pehmendavalt.

See viib meid kultuurist eristatava tsivilisatsiooni teise aspekti, tehnilise tööriista ratsionaalse leiutamise juurde. Mingi tööriista

või masina aktsepteerimine ja kvantitatiivne levik on kultuurilise iseorganiseerumise tingimused. Nii on turukomponent, mis tänapäeval kaasneb iga tehnilise tootega, kulturoloogia küsimus. Füüsiline, keemiline või bioloogiline teooria aga, mis on viinud tööriista või masina kavandamiseni, on tsivilisatsiooni koostisosa. Nii oli XIX ja XX sajandi kultuurisõprade ja tsivilisatsioonivas-taste jaoks tehnika alati osa jõhkrast tsivilisatsioonist.

Kodustamise avastamine on üks õige suuri tsivilisatsiooni arengu samme. Kodustamise teoreetilist tuuma saab tagantjärele kirjeldada moodsa bioloogia mõistete abil: tegemist on kujundamise ja aretamisega, kusjuures aretamine tähendab geneetiliste õppimissüsteemidega manipuleerimist. Ka tsivilisatsiooni tehnilises vallas esineb järelikult mõjutamist geneetiliste süsteemide poolt. See toimus ajaloolise arengu alguses. Masin leiutati alles hiljem ja tema mõju polnud nii revolutsiooniline kui kodustamise mõju hiliskiviaja ühiskonnale. Tänapäeval astub tsivilisatsiooni geneetiline tehnika koos molekulaarbioloogiaga uude faasi.

Selles sissejuhatavas peatükis esitatud "kultuuri kui metslooma kodustamine" paneb oma lootuse erilistele kogemustele, mida tsiviliseeriv tegevus on geneetiliste süsteemide leevendamisel ajaloo vältel kogunud. See efekt on võrreldav leevendamisega, mis takistab iteratiivseil tagasisidesüsteemidel sattumast kaosesse. Geneetilised ülekandedünaamikad on vormilt iteratiivsed. [---] Loodetava leevendustegevuse puhul on tegemist kultuuri tsiviliseerumisega.

Kultuurilise evolutsiooni viie faasi teoorias peab seega iga faasi kirjelduse järel esitatama küsimus: kuhu suundub kultuur selles faasis siis, kui tema iseorganiseeruvad jõud jäävad mõjutamata? Kus on tsiviliseeriva leevendamise haardepunkt? Millist eesmärki võiks võimaliku leevenduseefekti abil järgida?

Kirjandus

Cavalli-Sforza, L. L., M. W. Feldmann 1981. *Cultural Transmission and Evolution: A Quantitative Approach*. Princeton: Princeton University Press

- Cavalli-Sforza, L. L., M. W. Feldmann 1989. Evolution of Lactose Absorption. — *Mathematical Evolutionary Theory*. Princeton: Princeton University Press
- Collins, H. M., T. Pinch 1993. *The Golem*. Cambridge
- Gould, Stefan Jay 1987. *Time's Arrow, Time's Cycle. Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time*. Harvard
- Knuth, D. 1973. *Sorting and Searching. The Art of Computer Programming*. Reading, Mass.
- Levy, S. 1993. *Künstliches Leben*. München
- Mommsen, Theodor 1887. *Römisches Staatsrecht*. Leipzig
- Rosaldo, R. 1984. Grief and a Headhunter's Rage. — *Text, Play and Story. The Construction and Reconstruction of Self and Society*. Ed. E. M. Bruner. Washington

HEINER MÜHLMANN on sündinud Regensburgis, õppinud arheoloogiat, kunstiajalugu ja filosoofiat Kölnis, Pariisis, Roomas ning Münchenis, promoveerunud 1968. a Müncheni ülikoolis ja habilitateerunud Wuppertalis tööga *Natura civitatis, belli pulchritudo*. Eelnev artikkel on sissejuhatus tema raamatule *Kultuuride loomus: Kultuurigeneetilise teooria visand*.

ILMAR MALIN. (1992)

EBATÄPNE AATOM

Keemiaüliõpilasena Göttingenis

Lauri Vaska

ÕPINGURAAMAT TEATAB...

Talvesemester 1948/1949, *Quantenmechanik*, puldis ei keegi teine kui Werner Heisenberg (1901–1976). Õigemini, ei puldis ega puldi taga; ei mallanud seista, liikus tahvli ees, kritseldas kriidiga võrrandi, kustutas lapiga maha, kirjutas uuesti, jalutas ühest seinäärest teise, mõtles (mida muud!), kustutas jälle ära. Mõtles!

Professor Heisenberg oli tollal 47-aastane, liivakarva juus-tega, veidi kohmetu, kuid muheda olemisega, ebapreisilik oma ülesastumises, ei õpetanud *ex cathedra*, ei tõstnud häält, ajas kuulajatega nagu omavahelist juttu. Nobeli preemia langes talle palju varem (1932), avastuse eest, millest ei saa mööda ega ümber. *Un-genauigkeitsrelation*'i — ebatäpsuse printsiibi ehk määramatuse relatsiooni¹ — avaldas ta 26-aastaselt!

Kvantmehaanika ei olnud mu kohustuslikus õppeplaanis. Kuulasin seda loengut vabatahtlikult nagu suurt hulka teisi. Mis ümberpandult — ja veidi uperpallitades: rikastasin õppejõudu, ise kasu saamata. Tõsi, Heisenbergile maksti paar marka minu pea pealt, kuid mina ei saanud tema tahvlile kritseldatud võrrandeist aru! Aru tuli pikkamööda, ja tänaseks on kõik arusaadav: mida

¹Üldistatult ja lihtsustatult: on võimatu samaaegselt täpselt teada, kus midagi on ja kui kiirelt ta liigub. — Elektroni kohta: antud ajahetkel on elektroni asukoht (x) ja impulss (p_x = mass · kiirus) määratavad üksnes teatava täpsusega Δx (ebatäpsus asendis) ja Δp_x (ebatäpsus impulsis): $\Delta p_x \cdot \Delta x \geq h/2\pi$ (h , Plancki konstant); s.t ei ole võimalik elektroni liikumistee täpne määramine aatomis.

teeksin ilma Heisenbergita?! Tema ja temataoliste najale on ju mu lugu suurelt jaolt rajatudki.

Kümmekond aastat hiljem kohtusin taas ebatäpsuse printsiibi loojaga, sedakorda küll n-ö astraalselt: avaldasin oma esimese iseseisva uurimuse ajakirjas, mille üheks peatoimetajaks oli Werner Heisenberg. Ei, tal polnud minu artikliga astraalsetki seost. Ja juhtus veel nõnda, et kuigi kõik oli korras mu töö eksperimentaalsete tulemustega, osutus nende tõlgendus “ebatäpsuks”, otsesõnu valeks!² Aga nagu need asjad vahel käivad, too valeinterpretatsioon süüitas ahela, millest sai peatselt mu keemikukarjääri pärisosa.³

Ja siis tuli mul endal määramatuse relatsiooni õpetada, ühel teisel maal ja teises keeles, esimese kursuse keemiaüliõpilastele, nüüd *Uncertainty Principle* nime all. Tegin seda loomulikult ebaheisenbergilikult, lugesin raamatust või konspektist maha, dotsseerivalt, et nii see on... Aastast aastasse, aga suurt mõnu see ei pakkunud. Teiste avastusi võib pähe õppida, kuid klassikalise tarkuse rutiinne esitamine muutub tüütavaks, ei ole see, mille otsa ise komistad.

Järeilmärkus: teatavasti on määramatuse relatsioon — õnneks või õnnetuseks — tunginud ka füüsikavälistesse distsipliinidesse, filosoofiasse (seda niikuinii), psühholoogiasse, isegi eetikas- se, teoloogiasse. Määramatusele on osutatud tõestamaks esitatud seisukohti, lahendamaks vaba tahte ja determinismi küsimust Heisenbergi abiga. Kuid füüsika käib oma rada. Hiljuti lugesin, et too printsiip ei olegi võib-olla universiaalselt kehtiv. Kui tõsi taga, rõõmustab tulemus ühte, kurvastab teist, nii et hakka jälle otsast peale!

Das Atom, 1948/1949, Professor Carl Friedrich Freiherr von Weizsäckeri (1912) loenguseeria kõigile teaduskondadele (*für Hörer aller Fakultäten*). — Ülivõrded vist ei sobi teaduslikke loen-

²Vaska, Lauri. Univalent Osmium: Osmium Complexes with Triphenylphosphine and Triphenylarsine. — *Zeitschrift für Naturforschung*, 1960, vol. 15b, S. 56.

³Vt Vaska, Lauri. Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}]₂: Esialgne aruanne ehk subjektiivseid hajapudemeid teaduse ääremailt. — *Akadeemia*, 1992, nr 7, lk 1475–1513.

guid iseloomustama, kuid Weizsäckeri puhul ei saa vähemalt üks kuulaja oma vaimustust vaos hoida. Kui ma oma õpetajatele-õppejõududele tagasi vaatan, ükskõik mis ajal või maal, siis aseptan ta kõhklemata — tagasihoidlikult öeldes — esimesse kitsasse ritta. — *Das Atom?* Aatomist endast, nn füüsilisest aatomist, ja ta rollist looduses ning loodusteadustes oli muidugi parajal määral juttu. Haarasid aga aegumatud küsimused “algusest” ja “lõpust”: kust tuleme, kuhu läheme jne. Mis ajas kaela õieli, aju ärevile: vaat, ta ei pajatagi teaduse saepuruhunnikust, milles me päeviti siblisime, räägib koguni Jumalast — mitte küll nimepidi — “ei võtnud ilma asjata suhu”. Just niisuguseks mõttelooks olime valmis, varavanad, sõjast räsitud põlvkond, nagu me olime.

Mälu ei luba seda lugu ümber jutustada ja pole tarviski: loengute sisu võib lugeda Weizsäckeri samateemalistest raamatutest. Kuid lugejale, kui ta kohal ei olnud, jääb teadmata-tunnetamata tolle talve elamus, mis sai osaks suure saalis istujatele, seina ääres seisjatele, ka uksetagustele kuulajatele. Saatuslik kordumatus, nii kui elava muusikalise ettekande puhul (mida ei korva ei heliülesvõte ega mis tahes tehniline jäädvustus). Millel aga ei puudu omadus kuulajas-vaatajas edasi heliseda, kas või pool sajandit, olugi et kahaneva tugevusega.

Weizsäckeri loengutele pani punkti kõneleja asjalik, kuid kõitev esitusviis; ta jutustas, andis aru, aga missuguse sisenduslikkusega! Ja peale selle ta isikupärane mõjuvõim, karisma, mis aga polnud ei jutlustav ega prohvetlikult poseeriv, kaugel sellest. — “Kandilised näojooned, tahtejõuline lõug, blondid juuksed, sirge kõrge laup ja mitte sugugi väga suured, aga nii elavad ning väljendusrikkad silmad,” iseloomustab üks ajakirjanik teda kunagises intervjuus.

Kolmekümne seitsme aastane lektor kandis ebatavalist tiitlit, *Honorarprofessor*, mis anti talle arvatavasti põhjusel, et ülikooli teoreetilise füüsika korralise professori, *ordinarius*'e koht oli täidetud (Heisenberg). Weizsäckerit peeti teadusilma imelapseks: 26-aastaselt lõi ta teooria, mis seletab tähtede energia tekkimist nende sisemuses toimivate termotuumaprotsessidega — sõltumata Hans Bethest (1906), kes samaaegselt vastava teooria esitas, mis kannab Bethe-Weizsäckeri tsükli nime. Ja veelgi varem, alles kahekümne kahese noorukina avaldas Weizsäcker artikli *relati-*

vistische Bremsstrahlung'ist, mis tänapäevalgi püsti seisvat. Juba varakult sai Weizsäcker tuntuks ka natuurfilosoofina, ja siirduski hiljem filosoofia õppetoolile Hamburgi ülikooli (1957).

Ma ei jätnud ühtegi loengut vahele. Ühel õhtul teatas kõneleja: tuleval nädalal jääb loeng ära, kuna "ma ei taha ei endalt ega teilt võtta võimalust kuulata Edith Picht-Axenfeldi klaverikontserti". Seda millegipärast meeldejäänud vahejuhtumit elustas hiljutine teade *Kultuurilehes*: toosama daam käis äsja Tallinnas musitseerimas! Mõnele on antud elada-luua läbi põlvkondade.

Weizsäckeri, Heisenbergi jt saksa füüsikute klassikalise muusika lembus ning harrastus oli tuntud, sellest on ikka kirjutatud, ka nende teaduslugudega ühenduses. Mängisid klaverit ja muid pille, käisid koos musitseerimas — *Hausmusik*. Nojaa — muusika ja füüsika! On koguni osutatud, et need on vaid sama nähtuse kaks külge. Et juba Pythagoras oma arvude kooskõlaga, Kepler oma taevastähtede harmooniaga ja Galileo, jah, ta oli (nii seisvat üri-kutes) ka pillimängija! Ja nõnda edasi kuni viuldaja Einsteinini välja, kes imetles muusikalisust loodusseadustes, ei pidanud aga õigeaks kvantmehaanikat, milles puuduvat harmoonia, korrapärasus; teisisõnu, too teooria ei vasta muusikale! — Oot-oot-nüüd — miks mitte seostada Schrödingeri kuulsat kvantmehaanika võrrandit tema kaasmaalase Schönbergi atonaalse noodiga?⁴ Ja füüsikalise kaose teooriat näiteks rokiga (s.t müraga)! *Etc.* Paraku selle "hüpoteesi" kiuste eelistasid meie tähelepanu osalised, uue füüsika suurkujud, klassikalist repertuaari.

Weizsäcker ei (ole) saanud Nobeli preemiat. Teadagi, kõigile ei jätku. Kuid Hans Bethele anti (1967, Bethe-Weizsäckeri tsükkel). Võib-olla oli mängus ka rahvusvaheline poliitika; Bethe lahkus Saksamaalt 1933 ning tõusis Ameerikas füüsikute eliiti. Ta on veel tänagi heas vormis: ühe raamatu (vesinikupommi saamisloost) arvustuse lõpetas 89-aastane teadlane niimoodi: "See raamat on täis põnevust. Ta ainuke viga on, et hoidis mind tegemast muud tööd"! (*Science*, 1995, vol. 269, 1455.)

⁴Erwin Schrödinger (1887–1961), austria füüsik, kvantmehaanika rajajaid (Nobeli preemia 1933). Arnold Schönberg (1874–1951), austria helilooja ja muusikateoreetik.

Nobeli-mehi minuaegses Göttingenis siiski jätkus. Peale Heisenbergi kõik vana kooli mehed. Õpinguraamatu 1947/48 talve- ja 1948 suvesemestri lehekülgedelt loeme, vastavalt, füüsika ajalugu ja väljavõtteid füüsika ajaloost, dotsendiks prof. Max von Laue (1879–1960). Pikk, kõhnavõitu, sirge seljaga vanahärra (tollal 69), läbinisti aristokraadi tüüp; hallid vuntsid, aegumatu hall ülikond, kuldkella kett vesti rinnaesisel. Rääkis monotoonsel häälel, ei rõhku siin ega seal. Polnud vajagi, oli oma aja enam-vähem ära elanud, Nobeli preemia sajandi algupoolel (1914; tahkete kehade röntgenstruktuurianalüüsi teoreetilised alused). Alles palju hiljem kuulsin, et Laue olevat olnud ainuke mainekaist saksa füüsikuist, kes natside vägivallale kohkumatult, tagasipõrkamatult vastu seisis. Ja äsja lugesin Einsteini suhtumisest Lauesse: *Gruss an Laue*, andis ta kaasa ühele teadlasele, kes aastal 1938 Ameerikast Saksamaale külla sõitis. Kui too küsis, et kas on ka muid läkitusi, kordas Einstein “lihtsalt, aga kohutavalt tasase, kuid paljuütleva ilmekusega: “Tervitus Lauele””.⁵

Ülejäänud kolm Nobeli laureaati, kes toona Göttingenis resideerisid, kandsid juba emeerituse tiitlit, kuid mälus on nad kõik omal kohal. Keemik Adolf Windaus (1876–1959) küll ainult kaudselt. Aga seal ta oli, kõigile teada, täiendamas Göttingeni mainet (Nobel 1928; bioaktiivsed ained, vitamiinide struktuur jms).

1944. aastal valis Rootsi Kuninglik Teaduste Akadeemia Nobeli keemiapreemia laureaadiks Otto Hahni (1879–1968). Hitleri keelu tõttu ta tol aastal Stockholmi ei jõudnud. Nüüd käis ära, mis oli sündmuseks Göttingenis ja saksa teadusringkondades üldiselt. Otto Hahn seisis päevauudistes ka sellepärast, et uraanituuma lõhustamine (koos Fritz Strassmanniga 1938) ülendas ta otsekui hiljuti suurte paukudega alanud aastomiajastu isaks. Vaatamata vanusele (70 lähedal) oli ta saksa teadust energiliselt taas üles ehitamas, tegutses Max Plancki Ühingu (Keiser Wilhelmi Ühingu järglane) presidendina ja muudes administratiivsetes funktsioonides. Ka Hahn kuulus natsivastaste teadlaste kilda; jällegi üks hilisem teave, mis toonase reatudengi kõrvu ei juhtunud ulatuma.

⁵Vt Everitt, C. W. F. A Physicist's Journey. — *Science*, 1996, vol. 272, p. 1273.

Professor Hahn tavatses õhtustada restoranis “Schwarzer Bär”. Istus-sõi üksinda (ta naine oli vist hiljuti surnud) oma *Stammtisch*’i man tagumise söögisaali tagumises nurgas. Seal me teda piidlesimegi, uudishimulikud tudengid, nagu olime. Ei v a a d a n u d, ainult ehk silmanurgast, niipalju taktitunnet jätkus. Ja üldse, keegi ei seganud teda, soliidne ülikoolilinn suhtus diskreetselt oma kuulsustesse.

Max Planck (1858–1947, Nobel 1918) oli siis juba 88 aastat vana. Seetõttu tekkis rõõmus ärevus, kui kuulutati välja vanahärra avalik loeng, millalgi mu esimese Göttingeni-semesteri aegu 1946/47. Ülikooli aula oli puupüsti täis, seisin rõdul vastu seinat. Ja nägin ees seisjate peade vahelt, kui veidi küürus füüsikaklassik ratastoolis sisse veeretati; tooli lükkas Plancki tütar, umbes kuue-seitsmekümne daam, nii sosistasid kõrvalseisjad. Vanahärra jäi istuma ratastooli, kõneles ühetasase häälega mikrofone, mis natuke põrises, ei saanud kõigest aru. Kõne teema oli teada: teaduse ja religiooni suhted. Ettekandele järgnes tugev käteplagin, saalitäis kuulajaid austas kuulsat teadlast püstitõusmisega. Planck suri samal aastal (4. X 1947) ning maeti Göttingeni surnuaiale. Ta hauakivisse raiuti Plancki konstandi arvuline suurus.

NIMED, NIMED, NIMED...

Name-dropping! võiks nüüd torgata ameeriklasest kolleeg. Külalaps torkaski, kui ma talle oma meenutusi Göttingenist pajatasin, et Planck, Heisenberg ja kõik... *Name-dropping?* Silveti sõnaraamatu järgi ‘nimedepoetamine’, tähtsate isikute nimedega kelkimine (nagu oleksid nimetatud isikud kõneleja lähedased sõbrad). Webster: harjumus püüda teistele oma tähtsusest muljet jätta, mainides läbimõeldult, kuid näiliselt juhuslikult oma kaaslastena prominentseid isikuid.

Ei pea paika. Ei ole siin näiliselt juhuslikku, ei nimedega kelkimist. Kõik on akuraatselt ning kireta kirja pandud. Ma ju ei kiidelnud, näiteks, et jõin “Schwarzer Bär’is” aatomiajastu isaga koos õlut. Kuigi, jah, ajaloo huvides, pretsiiselt võttes, juhtus nõndaviisi tõepoolest. Me ei istunud samas lauas, seda küll, tema tool ja *Stammtisch* paiknesid mitu meetrit eemal, ja mina koos oma kaaslastega hoopis seisin. Kuid õlut me rüüpasime, prof. Hahn

söögi kõrvale, mina tühja kõhu peale. Järelikult: me jõime koos, sama katuse all, samal ajaloo tunnil.

Nii et nimede pillamises mind süüdistada ei saa. Ma polnud ühtegi mainitud kuulsustest kõnetanudki, veel vähem nemad mind. Nimekad nimed jäid omaette, seisavad samas kus muiste. Ma üksnes nägin neid, mõnda kuulsin ka. Nemad mind ei näinud.

Hilisemal ajal olen kohanud veel paljusid Nobeli preemia laureaate. — Paul Flory (1910–1985) oli mu ülemuseks Melloni Instituudis. Saime hästi läbi... jaa, maitsesin tema kodus viskitki! Lähedaseks sõbraks ei saa teda siiski nimetada. Või Geoffrey Wilkinson (1921–1997), kellega olen suhelnud teaduslikul pinnal, aga tema oli pigem konkurent. Või Ernst Otto Fischer (1918), ei sõber ega vaenlane, mõnus kaaslane rahvusvahelistel konverentsidel, ka võõrustaja oma laboris Münchenis. Ja minu kabinetti astus kord Roald Hoffmann (1937), vestlesime tunni, riidu ei läinud. Ja nii edasi ja nii edasi.

Elukutse rutiin. Või ikkagi *name-dropping*? Noh, seda kunsti oskame ka. Kui soovite, lasen edasi. Peter Debye (1884–1966) pahvis suurt sigarit, ei hoolinud sildist *no smoking*, keegi ei julgenud keelata. Kuivetu Karl Ziegler (1898–1973) püüdis imponeerida tohutu *data*'ga, mitukümmend slaidi, et vaadake, kui palju tähtsat oleme teinud, jättis aga kuulajad külmaks. Sama juhtus Herbert Browniga (1912), kes mattis oma kunagise avastusekese suure virna detailide alla. Glenn Seaborg (1912), omapärase füsiognoomiaga, nagu ta oli/on, ei poseerinud kõikteadjana, ta saavutused rääkisid iseenda eest. Melvin Calvin (1911–1997) tundis huvi mu uurimuse vastu süsihappegaasi aktiveerimisest. Göttinglase Manfred Eigeni (1927) loengut kuulasin Iisraelis. Samal õhtul põrkasime kokku Haifa araabia linnaosas, vahetasime viisakusesõnu, unustasin aga küsimast: kas me äkki ei istunud samas auditooriumis, samal loengul, paarikümne aasta eest. Siilipeaga Henry Taube (1915) oli juba üldtuntud keemik, kui ma teda esimest korda nägin, Londonis, kus ta kunagi ammu pealoenguga esines. Hiljem jätkus mul häbematust tema — siis juba Nobeli-mehe — ühte grandiaavaldust kritiseerida, muidugi anonüümselt, nii kui tavaks (grandi sai ta sellegipoolest!). Et ma nüüd kaardi avan, on vaid tühine ülestunnitus, kõik on teada niikuinii, või tuleb välja varem-hiljem. Hiljuti kõneles meie ülikoolis prantslane

Jean-Marie Lehn (1939), juba uuema teaduse mees. Istusin teises reas, kuid suud küsimuseks ei avanud, keelel kipitas küll...

Ja lõpetuseks 20. sajandi keemiateaduse *magnificus* Linus Pauling (1901–1994), populaarses teadvuses C-vitamiini guru, teaduses aga tuleorniks paari põlvkonna keemikutele. Seal ta seisis, hõredad juukseniidid pealael lehvimas, tihedamad meeukohtadel. Kuulajate-vaatajate kõrvad kikkis, suud ammuli. Paulingu etteastet võiksin võrrelda vaid Weizsäckeri omaga. Ja nagu viimase puhul, nii ka siin: kõne sisulised detailid on kadunud ajahõlma, kuid sõnumi kaalu tunnen oma vaimses ristluus tänini. Olgugi et kahe mehe ettekandemaneeris oli suur vahe: von Weizsäcker oli rahu ise, ei moduleerinud häält üle normi; Pauling sädeles, lasi oma entusiasmi valla, aitas kätega kaasa.

Linus Pauling suri 19. VIII 1994. Veel viimasel eluaastal (93-aastaselt) vaidlustas ta ühe äsjase teadustöö tõlgenduse (mõlemad, nii originaalartikkel kui Paulingu vastulause, ilmusid ajakirjas *Science*). Ja tal oli õigus (võin kinnitada, sest see puudutas minu eriala)! Mis küll ei käi kõigi tema hüpoteeside kohta, mida ta oma pika elu jooksul esile tõi. Kuid kellel on alati õigus, sellel polegi palju ütelda. “Noored türklased”⁶ on teda aeg-ajalt materdanud kui vanamoelist teoretikut. Aeg andis arutust, geniuse säde jäi enamasti peale.

Nimed, nimed, aina nimed. Aga miks just nõndapalju tähelepanu Nobeli laureaatidele? Noh, nad paistavad silma oma särava karraga, kui lühidalt, aga ka natuke ülekohtuselt vastata. — Göttingeni-aegu ei tulnud mõttessegi kahelda toonaste laureaatide vaimses suveräänsuses. Tänapäev vaatan neile “alt üles”, ehkki ükskõiksemalt. Viimastel aasta(kümne)tel näikse aga preemia teaduslik väärtus puhuti kahanevat (rahaliselt küll vastupidi). Väidetavasti on tunnustuse eeltingimuseks endiselt “murranguline avastus”, kuid murrang ei ripu varnas. Sajandi esimesel poolel (ja varem) liikusid loodusteadused alles hoogsas arengutuhinas, nüüd nagu polekski enam midagi põrutavat päevalgele tuua.

⁶*Young Turk*, ‘üleannetu laps’ (Silvet); ‘isik, kes toetab (propageerib) muutusi kehtivas korras’ (Webster); inglise kõnekeeles: omateada tähtis, ennast täis noorur.

Ja nii võib juhtuda — või ongi juhtunud: kes on õnnistatud jäära kangekaelsusega, bonaparte'liku auahnusega, nomenklatuuri pugemiskunstiga, roostevabast terasest — veel parem: titaanist! — istmikulihastega *etc.*, see ajab aja jooksul kokku tohutu virna trükimusta lademeid, "margialbumeid". Teisisõnu: lapib siit-sealt, topib kinni augukesti, garneerib glasuuriga... Ja valmibki suuresti arvestatav kandidaat Nobelile. Seda kõike ei saavuta meie kangelane teadagi mitte *solo* — ta käe all kogub usinalt marke aspirantide-tehnikute armee, keda boss oskuslikult juhib: vitsakimbuke kõigile nähtaval kohal seinal, avatud päänikukarp laual. Auhinna saab aga ainuüksi glasuurur, toosama roostevabast titaanist...

Kas tobe liialdus või tabav metafoor? Pandagu ka tähele: osutan üksnes omaenda tsunftile ja siingi olen ettevaatlik: ei nime- ta nime(sid), räägin vaid hüpoteeilisest kangelasest, erandlikult nõnda siis *nomina sunt odiosa*.

Kui aga Nobelliga on tõesti nii sandisti, mis saab siis mu õil- sate nimede galeriist? Kas pöördub bumerangina tagasi, jookseb tühja? Mida me muidugi ei soovi. Seepärast rahunegem: täht- tähelt ei maksa seda karedavõitu hinnangut võtta. Sest äkki on mu puhangu taga professionaalne kadetus?

GEORGIA AUGUSTA

On aeg naasta mälestuste Göttingeni, Leine jõe orus Hainbergi jalal asuvasse hansalinna, mis esineb ürikutes esimest korda villa Gutingi kujul Otto Suure ajal (10. saj.). — Ülikool, mis nimetati kuningliku asutaja, Hannoveri valitseja auks Georgia Augustaks, avati suure pidulikkusega 17. IX 1737, mida loetakse ametlikuks asutamiseajaks.

Ülikooli peamine maine pärines teaduskonnast *Mathematisch-Naturwissenschaftliche Fakultät*. Rida kuulsaid matemaatikuid-füüsikuid-keemikuid annavad tunnistust meie *alma mater*'i kesk- sest rollist loodusteadustes, ja juba üsna algaegadest peale. Siin- kohal viitame mõnele suurkujule, kes ka siinkirjutajat on mingil moel riivanud. Avataktis meenutasime kaasaegseid, nüüd puudu- tame eeterlikumaid kohtumisi.

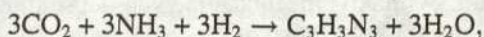
Vaevalt leidub teadusjüngrit või -huvilist, keda pole puudutanud, kui tahes eeterlikult, Carl Friedrich Gauss (1777–1855); ütleksime liialdamata: hiiglane matemaatika ning täppisteaduste arenguloos. Studeeris Göttingeni ülikoolis ja tegutses kuni surmani matemaatikaprofessorina (1807–1855). Märkimist väärib ka Gaussi noorem kolleeg, elektri ja magnetismi uurija Wilhelm Eduard Weber (1804–1891).

Seal nad seisid Geismartori lähedal, pronksi valatud, üks küll istus, küllap vanahärra Gauss. Kas ei hoidnud nad käes mingit eset, oma konstrueeritud telegraafiaparaati? Ei või pead anda. Oleks muidugi imelihtne järele uurida, kasvõi telefonitsi Göttingeni linnavalitsuselt küsida. Aga me ei tee seda. Meenutusel on omamoodi võlu, olgu ta vildak või ebatäpne, fakt jäägu omaette; ja peale selle: ka fakti ennast võib tõlgendada nii- või naamoodi.

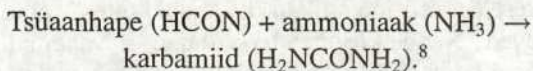
Eksimatumalt on meeles kujusid kattev oksüdeeritud vase roheline kiht (aluseline karbonaat, “ $\text{CuCO}_3 \cdot \text{Cu}(\text{OH})_2$ ”) ja mustvalge linnusitt Gaussi või Weberi õlal. — Jälle üks kasutu müra, võisin mõelda, kui päeviti loengule kiirustades mälestusmärgist mööda astusin. Nüüd aga, Göttingeni-aastatele tagasi mõeldes, nostalgitsen.

Kuulsate, teedrajavate keemikute etteotsa seame Friedrich Wöhleri (1800–1882), Göttingeni ülikooli professori, kes hommikuti hoolikalt pakkis paberisse oma väikeste laste värskesooja pasalasu ja viis sedamaid laboratooriumisse tudengitele analüüsimiseks (nii seisab mu ammu tehtud märkmeis loetu või kuuldu põhjal). Esmajoones on Wöhleri nimi keemia annaalides seotud karbamiidi (uurea, kusiaine, H_2NCONH_2) avastusega, mis pani aluse uuele teadusharule, orgaanilise keemia sünteesile. Wöhler leidis, et sünteetiline karbamiid on identne ainega, mille ta ekstraheeris koerakusest, s.o orgaanilisest keskkonnast.

Kui mõne aasta eest tuli ilmsiks uus keemiline reaktsioon, mis muundab kolm tavalist anorgaanilist molekuli orgaaniliseks ühendiks — 1,3,5-triasiiniks:

siis paistis olevat tegemist murrangulise leiutisega.⁷ Kuid pea-aegu igal uuel nähtusel on oma eelkäija, ja siinkohal meenutame Wöhlerit, kes põhimõtteliselt analoogilise reaktsiooni avastas, s.o “elutu” → “elav”:

Uriinist on võrsunud muudki põhjanevat teadusloos; ühe niisuguse avastuse autorlus kuulub jällegi göttinglasele. Adolf Friedrich Johann Butenandt (1903–1995) studeeris ja doktoreeris (1927) Georgia Augustas (Adolf Windausi juhendusel). Aastapaar hiljem isoleeris ta naissuguhormooni östrogeeni ja siis androsterooni, mehe sugunäärmeist erituva aine. Viimase ekstraheerimiseks kasutas ta 15 000(!) liitrit mehekust, millest sai 15 milligrammi(!) kristalset substantsi (naissoo uriini mahust ja eraldatud hormooni kogusest puudub mul teave). Butenandt panustas biokeemiat veel mitmeti. Nobeli keemiapreemia sai talle osaks aastal 1939, aga Hitler keelas tal seda vastu võtta, anti kätte alles 1949. Hilisematel aastatel tegutses ta Max Plancki Ühingu presidendina.

Ka vana Bunsen on seotud meie mälestuste linnaga, ja kuidas veel: Robert Wilhelm Bunsen (1811–1899) sündis, käis koolis, lõpetas ülikooli, saavutas doktorikraadi — üheksateistkümnendelt(!), — luges *Privatdozent*'ina kolm aastat keemiat — kõik oma kodulinnas Göttingenis. Pärast rännakuaastaid mitmes õppeja uurimisasutuses kutsuti *ordinarius*'eks Heidelbergi, kus ta õpilaste sekka kuulusid keemiliste elementide perioodilisusseaduse avastajad Dmitri Mendelejev ja Lothar Meyer. Professor ise aga ignoreeris toda põhilist seadust, ei maininud seda kordagi oma loengutes aastakümnete jooksul.

⁷Vt märkus 3.

⁸Selle Wöhleri avastuse “sünteesilisus” on siiski seotud küsimärgi alla, kuna lähteaine tsüaanhape pärines orgaanilisest keskkonnast (vt McKie, Douglas. Wöhler's ‘Synthetic’ Urea and the Rejection of Vitalism: A Chemical Legend. — *Nature*, 1944, vol. 153, p. 608).

Nii loeme teatmeteosest,⁹ samas ka too ebaloogilisena tunduv promotsiooniaegne vanus (19), millele eelnes ainult kaks(!) aastat studiumi pärast gümnaasiumi lõpetamist. Pidi vist olema tegemist tänapäevast erineva õppesüsteemiga või siis erakordse andega. Sellegipoolest sunnivad trükitud daatumid ettevaatusele: sekundaarsed, tertsiaarsed jne allikad, ka "nahkköites", pole tingimata usaldatavad. Nende kirjutajad-koostajad — vähemalt osa neist — kirjutavad silmagi pilgutamata üksteise pealt maha. Mis loomulikult ei tähenda "originaali" paikapidamatust. Kes teab, võib-olla sai Bunsen oma kraadi tõepoolest teismelisena? Tema doktoridiplomit me igatahes otsima ei lähe, ajaloo käiku see enam ei mõjusta.

Kui Bunsen oli oma kuulsuse keemikuna juba saavutanud, küsiti temalt: mida peaks üks noorsand õppima, et keemiataaduses läbi lüüa? Õpetlane vastas: õppigu matemaatikat, kreeka keelt ja ladina keelt! (Võimalik, et tsiteerin ebatäpselt, kuskilt loetu vilksatas mälus.)

Ütlesime algul: vana Bunsen — v a n a sellepärast, et iga kooljüts, kes keemiat nuusutanud, teab, peaks teadma ta nime juba ligi poolteist sajandit. Mitmete oluliste avastuste kõrval leiutas Göttingenist pärit keemik *Bunsenbrenner*'i, Bunseni lambi ehk gaasipõleti.

Üks kategooria Georgia Augustaga seotud teadlasi on vaid ajutiselt Göttingenis peatunud, kuid hiljem omale nime teinud — kes neid jõuaks üles lugeda! Meenutame neist mõnda, ja üks ikka samal "alateadlikul" eesmärgil: erendada Göttingeni aupaistet, millest tohiks — kui lubataks — ka minu peale nõrguke kiir langeda. Kiidelda võin üksnes tõsiasjaga, et olin seal — olgugi et osa kuulsuste puhul teisel ajavahemikul, kuid ikkagi samas linnas... samad tänavad, trotuaarid, instituudid, sama *Gänselesel* (tütarlaps hanedega, kaev Raekoja ees).

Robert Oppenheimer (1904–1967), n-ö aatomipommi isa, astus läbi doktoritööks, kirjutas lühikese, kuid tiheda dissertatsiooni. Veel napima olevat septsenud kvantmehaanika pioneere Paul Adrien Maurice Dirac (1902–1984, Nobel 1933) — poolteist lehe-

⁹Gillespie, C. C. (ed.). *Dictionary of Scientific Biography*, 1970, vol. II. New York: Charles Scribner's Sons, p. 586ff.

külge! Mis on mõistagi puhas legend, kuid ilus sellegipoolest. Ei ole aga kahjuks seotud Göttingeniga, kus inglane Dirac võis vaid lühemat või pikemat aega peatuda. Ja pole põhjust kahelda, et ta seda tegi, nt arutamaks kolleeg Heisenbergiga oma kuulsat võrrandit, mis täiesti etteaimamatult postuleeris antiaine (positroni) olemasolu, ja mille kohta autor kommenteerinud: võrrandi ilu (musikaalsus!) on tähtsam kui sobivus eksperimendiga! (Diraci ennustuse ajal oli antiaine katseliselt avastamata.) — Ühel fotol istuvad nad kõrvuti, Dirac ja Heisenberg, kohta pole küll märgitud.

Läbiastujatest saame kujuka pildi, nimetades isiksusi, kes on ainult ühe Georgia Augusta õpetlase, Max Borni (1882–1970) juhendusel studeerinud: Enrico Fermi, Vladimir Fok, Werner Heisenberg, Walter Heitler, Friedrich Hund, Pascual Jordan, Johann von Neumann, Robert Oppenheimer, Wolfgang Pauli, Edward Teller, Victor Weisskopf, Norbert Wiener, Eugene Wigner — meie sajandi *scientia* eliit. — Professor Born ise pidi 1933. aastal natside eest põgenema, nii nagu mitmed väljapaistvad teadlased Einsteiniga eesotsas. Born jätkas õppetööd Cambridge'i ja Edinburgh'i ülikoolis, kus jällegi tema juurest "läbi astuti". Pärast erruminekut naasis Göttingeni (1953), aasta hiljem austati Nobelliga.

Keemiasse puutuvalt väärivad esiletõstmist kaks Borni õpilast, kes on seda teadusharu põhjapanevalt sisustanud. — Kõigepealt Wolfgang Pauli (1900–1958, Nobel 1945), kes sai üldtuntuks Pauli printsiibi, mikrofüüsika keeluprintsiibi,¹⁰ autorina. Mis seletab aatomite elektronkatte struktuuri ja sellega ühtlasi keemiliste elementide perioodilisussüsteemi.

Teise nimi on Friedrich Hund (1896), ta on samuti oma nime elektronstruktuuri avastamisloosse müntinud. Esmalt üks väike näide Georgia Augusta rollist 1920. aastatel. Ameeriklane Robert Mulliken (1896–1986, Nobel 1966) külastas Göttingeni (1925), kus kohtus tollal privaatdotsendina tegutseva Hundiga. Sedamaid algas kahe noormehe sõprus ning koostöö, nuputasid koos välja Hundi—Mullikeni interpretatsiooni molekulide spektritest ja

¹⁰Aatomis ei saa olla kahte täpselt ühesuguses energiaolekus, s.t ühesuguste kvantarvudega elektroni.

panid aluse molekuloorbitaalide meetodile, ka praegusajal asendamatut tööriist füüsikalises keemias. Muuseas, samale teooriale tegi panuse Erich Hückel (1896–1980), kes doktoreeris Peter Debye juhendusel, loomulikult Georgia Augustas. Unustasime hollandlasest Nobeli-mehe Debye suure sigarisuitsu sisse (*vide supra*), ta seose Göttingeniga mainimata, kus ta professorina pool tosinat aastat tegutses. Neilt kahelt pärineb ka kuulus Debye-Hückeli (tugevate elektrolüütide) teooria (1923).

Friedrich Hund ei saanud Nobelit; ta sõber ja kolleeg Mulliken kurtis seda lünka juba omaenda auhinna vastuvõtmisel. Hilisemal ajal toimis Hund Georgia Augustas korralise professorina mitu aastat, pärast pikaajalist õppetegevust Leipzигis ja Jenas. Ta elab praegugi Göttingenis. Just nimelt elab: võtab toimekalt osa seminaridest, käib *Gaststätte*'s tudengitega vaidlemas. Nõnda jutustas kolleeg Ramesh Patel, kes 1994 ise Göttingenist läbi astus, oli juba kogenud läbiastuja, aastate eest töötas Nobeli-mehe Manfred Eigeni (*vide supra*) laboris. Täiesti iseseisvalt lõi Hund juhise, mis kannab ta nime: *Hunds Regel* (ingl. k *Hunds Rule*), eesti keeles tsipake imelikult, Hundi reegel.¹¹

Piisab juhumärkmeist Georgia Augusta prominentide kohta; järgnevalt mõnda konkreetsemat mu õpingutega seostuvast.

MATEMAATIKA EHK ÕHUVÄELANE GRAESER ET AL.

Talvesemester 1946/1947, matemaatika keemikutele ja bioloogidele. — No kes ei mäletaks: “ko-o-o-osinus” kõlab praegugi kõrvus! Ja lektori hüplev kõneviis, põristas erri, simuleeris võõrapärast hääldust. Dr Graeser oli sündinud hampelmann, mõnel teisel ajal ja teises kohas võinuks ta koomikuna karjääri teha. Nüüd tantsis tahvli ees, maalis võrrandeid suure kirjaga, hüüdis siis äkki “ko-o-o-osinus” ning muid sõnu omapärase rõhuga, veidralt, teatraalselt. Ise aga surmtõsine, nii nagu vääriline matemaatikule, kombeks koomikule. — Aastaid ehk nelikümmend, pealagi paljas, kandis lennuväe sinakashalli mundrit, pagunid ja muud tunnismärgid teadagi maas. Graeseri teenistus *Luftwaffe*'s

¹¹Ühesugust tüüpi orbitaalid täituvad esmalt ühesuguse spinnkvant-
arvuga elektronidega.

võis piirduda rehkendajana kuskil staabi laua taga, või tegi karjääri lahingulendurina *Messerschmitt*'i kokpitis, kes teab. Ei ole muidugi välistatud, et munder ei olnudki algselt tema oma, et oli kelleltki laenanud või mustal turul millegi vastu vahetanud — midagi pidi dotsendi ihu katma, eriti veel suure auditooriumi ees. — Oma minevikust ei andnud ta vähimatki märku, võttis oma rolli külmalt.

Meie, kuulajad, ei võtnud külmalt, püüdsime teha tasa kaotatud aastaid. Enamik tudengeid kuulus põlvkonda, kelle õpingud katkestas sõda või kes ei saanud õigel ajal alustada. Istusime tihedalt kõrvuti suures amfiteatrilikus saalis; ei olnud künarnuki-ruumi, vaevalt sai märkmeid teha. Loengu sisu läks suurelt jaolt kõrvust mööda. Mu tagapõhi matemaatikas polnud kiiduväärt, ja dotsent Graeser ei inspireerinud seda täiustama. Oleks ta jutustanud Georgia Augusta kuulsatest matemaatikutest, võib-olla võtnuks mu studium teise pöörde. Ma ei teadnud vist midagi sellest, et siinsamas Leine orus sündisid teooriad, mis panid aluse uuema aja matemaatilisele mõtlemisele. Annaalid jutustavad mainekate matemaatikute katkematust reast Gaussi aegadest peale. Kellest vähemalt neli tornitsevad üle aegade: Bernhard Riemann (1826–1866), Felix Klein (1849–1925), David Hilbert (1862–1943), Hermann Minkovski (1864–1909).

Hilberti legendaarsus ulatub tänapäeva välja. Mõtles seal-samas auditooriumi ees, arendas oma matemaatilisi mõlgutusi kõigile kuuldavalt-nähtavalt. Rohkem küll nähtavalt: ilmus loengule tavalise professori maneeris, lausus sissejuhatuses omad laused, siis jäi vait. Vaikus võis kesta 10–20 minutit. Seisis ja vaikis. — Niimoodi meenutavat Hilbertit üks tema õpilasi, Felix Bloch (1905–1983), kes on läinud teadusajalukku tuuma magnetresonantsi avastajana (1946, Nobel 1952). Jälle üks Göttingenist läbiastuja.

Riemanniga pörkasin kokku ka ise. Üheksa aastat pärast õhuväelase Graeseri *Übungsschein*'i kirjutasin "uurimuse" "Riemann's Epochal Work in Geometry" (1956). Tagapõhjaks: Texase Ülikoolis nõuti doktoreerimiseks kõrvalainet, milleks valisin matemaatika. Lõputöö teemaks seadis end nagu iseenesest ette kaagöttingenlane, kes sada aastat varem (1854) esitas oma kuulsa loengu "Über die Hypothesen, welche der Geometrie zu Grunde

liegen".¹² Viimasest püüdsingi oma esseekeses väikese kokkuvõtte teha, mis hästi ei õnnestunud. Õnnestus aga läbi saada, tänu juhendaja professor Craegi heatahtlikkusele või tema pealtnäha iseloomulikule ükskõiksusele.

Matemaatikaloo lõpetuseks meenutagem eesti soost matemaatikuid, kes tollal Göttingenis tegutsesid. Kaarel Kirde (1892–1953), meteoroloogia ja geofüüsika korraline professor eesti-aegses Tartu Ülikoolis ja rakendusmatemaatika professor Balti Ülikoolis (1946–1949); samaaegselt jagas oma teadmisi Göttingeni Eesti Gümnaasiumis. Edgar Krahn (1894–1961) doktoreeris Georgia Augustas ühel varasemal perioodil (1925), kõnesoleval ajal töötas Aerodünaamika Uurimisasutuses. Richard Härm (1909–1996), matemaatik ja astrofüüsik, Max Plancki Ühingu teadur ja hiljem uurimistööl Princetoni ülikoolis. Teda meenutan erilise soojusega; meie vanusevahet oli küll pool põlvkonda, kuid sellegipoolest olime sõbrad, ka pärastpoole Ameerikas. Muuseas: ka Krahn ja Härm õpetasid Göttingeni Eesti Gümnaasiumis. Doktorandina studeeris Göttingenis Antoni Kesküla (1901–1982), saavutas *dr. rer. nat.* kraadi majandusmatemaatikas (1949). Eesti üliõpilastest õppis matemaatikat Kalle Teel, alustas suvesemestril 1947.

FÜÜSIKA: TEOORIA JA PRAKTIKA

Talvesemestri 46/47 pika õppekavaga oleme vaevalt algust teinud. Nimekirjas esimesele, Graeseri rehkendusteadusele, järgneb õpinguraamatus kaks loengusarja füüsikas: elektriõpetus ja optika, prof. Pohl, ja soojusõpetus, prof. Pohl ja prof. Mollwo.

Õpetati valgust ja soojust, mis on tõsi, kiri ei valeta, kuid meeles on poolpime, kütmata loengusaal. Suure auditooriumi alumises (valgustatud) otsas tatsas vanahärra Pohl, ennesõjaaegne karusnahkne palitu seljas, lõi kätega sooja. Teinekord võttis mantli maha; küllap tegi nii enamjaolt, aga mantel ning kätega vehkimine meenub otsekohe, eredamalt. Ta noorem kolleeg prof. Mollwo, kes vanahärrat aeg-ajalt asendas ja kellega *Wärmelehre* käis

¹²Vt Riemann, Bernhard. *The Collected Works*, 1953. New York: Dover Publications Inc.

ka ametlikult kahasse, ilmub mälupilti ähmasema kontuuriga, ei palitut ega muud iseloomulikku.

Elektriõpetusest, nagu öeldud, mäletan, et elektrit ennast (valgustust) oli vajaka — kui mitte arvestada staatilise elektri säde-meid, mis küünarnukis särtsusid: istusime karedates üleriides, külg külje kõrval... Ka optika polnud kiita, tahvlile kirjutatu jõudis vaevaliselt hämarasse tagumisse ritta. Häiris ka varajane tund, talvise Göttingeni hommikud kippusid sombuse poole, ikka pilves, külma udust rõskust, mis mõjutas ka meeleolu.

Professor Pohli kohtasin uuesti järgmisel semestril: mehaanika, akustika, soojus. Jällegi tülikalt peaaegu et kukelaulu aegu. Egas ma igal hommikul loengule jõudnud, ei oskagi arvata, kui mitu maha magasin, tunduks, nagu enamiku.

Esimene suvi Göttingenis. Soojust oli nüüd piisavalt, ka akustikat parasjagu: konnad krooksusid mudases Leine orus, tirtsud siristasid... Mis koos tõdemusega, et inimene ei ole puust, ei soodustanud vaimutööd. Äraseletatult: füüsikast astusin enam-vähem mööda, juhtu ainult riivasin.

Iseasi oli praktiline füüsika. Kolm semestrit praktikumi professor Kopfermanni käe all läks korda.

ORIENTEERUMINE

Georgia Augusta asus linnas enam-vähem laiali, nagu vist enamik Mandri-Euroopa ülikoole. Üks instituut siin, teine seal, mõned kobaras koos. Ka teaduskondade jms administratiivsed kantseleid paiknesid hajali. Ei olnud nii, et astud ühestainsast paraaduksest sisse ja naeratavad neid ajavad kõik ühe ropsuga joonde. Kantseleisid valitsesid pigem ahtrad vanatüdrukud, juuksekrunn kuklas. Geograafilisele pluralismile lisandus õppekavade ja muu olulise teabe varjatus, peaaegu et salastatus. Uuele tudengile ei torgatud pihku infovihikut, kus kõik vajalik sees, nii nagu nt tänapäeva Ameerikas, täpsed nõuded iga semestri kohta, auditooriumi numbrid, kellaajad jne. Kaugel sellest. Kuulutustahvlitele instituutide esikutes ja -koridorides oli küll kinnitatud paksult ning tihedalt sedelikesi, aga hakka nüüd sellest rägastikust otsima. Pealegi teatasid sedelid peamiselt päevasündmusi, mis juhtub täna, mis

homme. Näiteks: *Die Vorlesung fällt aus*, ammuaegne korralise professori, *ordinarius*'e privileeg, et homme ma teie ette ei astu, mul on muud tähtsat päevakorras, uurimused... Ümberpandult: homme tuleb korstnapühkija, ülehomme pesunaine... Ja üldse, miks peaksin selle loenguga üleliia jändama, tudengid nagunii ei taipa mu lennukaid ütlemisi...

Eks ma fantaseeri natuke, käib rohkem varemate ja hilisemate aegade kohta, loetu-kuuldu põhjal. Pärast sõda olid õppejõud vastutulelikud, korstnapühkijad jõude kütuse nappuse tõttu, pesunaistel polnud seepi. Professor saabus loengule õigeaegselt, s.t veerandtunnise hilinemisega — akadeemiline veerand —, studentid koputasid sõrmenukiga pingilauale, tervituseks, saksa universiteedi komme. Ei sahanud taldu Tartu traditsiooni kohaselt, mida muide jätkasime Balti Ülikoolis. Võrdluseks: Ameerikas ei tehta ühte ega teist, õppejõu sisenedes vaibub jutuvada, ei muud; ja akadeemilist veerandit pole ka.

Lubatagu veel üks pisimärkus seebi kohta: et seep oli toona defitsiitkaup — seda arenenud sotsialismi terminit me muidugi ei tundnud —, ilmnes, s.t seebi vajakus koorus välja ehk tõusis õhku ja hõljus Georgia Augusta auditoriumis highaisuna pluss pesemata riiete tavapärase lehana.

Jätame loengusaali paksu õhu, koridorist käis tuul läbi. Ja seal ma seisin kuulutustahvli ees, kuid õppekavad ei hakanud silma. Korra-paar käisin dekanaadis aru pärimas, ei saanud targemaks. Juuksekrunniga sekretärinna ei avanud suud, ei vaadanud otsa, lõi ümmarguse templi mingile paberilipakale — *Mathematisch-Naturwissenschaftliche Fakultät* — ja oligi kõik.

No jaa, tuntud lugu, juba vanast Tartust. Et kulub semester või kaks, enne kui nuputad välja, mis on mis, kus, millal. Nii hull see muidugi polnud, tänu kaastudengeile, kes kasvõi ainult semestri olid akadeemiat nuusutanud ja nüüd suurejooneliselt rohelisele hakatisele uksi praotasid.

Kui me ühel kõledal novembrikuu varahommikul *anno* 1946, kesköö ja päikesetõusu vahel Göttingeni raudteejaamas rongilt maha astusime, majandusteadlane *in spe* Jaan Lampson ja episoodi meenutaja, ning mõneminutilise kõndimise järel välismaalastest tudengite residentsi nimega *Kaiserhof* jõudsime — kunagine

“keisrite” hotell —, adusime sedamaid, et oleme platseerunud omade man. Ei mäleta, kes avas ukse, oli see Kalju Kirde, Artur Klaar, Leo Meigo, Harry Tuberg, kuid sõbralik tervitus võhivõõrastele, nagu me tol hetkel olime, on meeles küll. Enne ikka koputasime, oli teada, et kolmanda korruse suur tuba on eesti tudengite päralt.

Mu esimeseks mentoriks sattus Kalju Kirde (1923), kes juba samal või järgneval päeval andis põgusa ülevaate, mis on lah-ti. Oli peatselt abiks orienteerumas füüsikas, tema peaalal, andis tulusaid näpunäiteid Kopfermanni praktikumi kohta jms. Mäletatavasti oli Kirde ainuke selle teadusharu esindaja toonases Göttingeni eesti üliõpilaskonnas; hiljem liitus temaga *stud. phys.* Rein Kilkson (1927).

Göttingeni alguspäevade meenutuste päevikus on kirjas ka Kalju poognatõmbed viiulil, nägemismälu kaudu ilmekad, ekspressiivsed, kõrvus kohati improviseerivad. Kuid need on teised lood. Nii kui seegi, et füüsik Kirde — nüüdseks juba ammu rahvusvahelise mainega literaat (vt nt *Vikerkaar*, 1994, nr 3, lk 70–77) — on jäänud truuks Göttingenile. Samasse kategooriasse kuulub Johannes Piiper (1924) — maailmakuulus füsioloog, elupõline Georgia Augusta õpetlane, Max Plancki Eksperimentaalmeditsiini Instituudi direktor, Tartu Ülikooli audoktor *etc.* Ja loomulikult ei saa ma jätta lisamata, et kunagi (1949/1950) tegutsesime koos, kõik kolm, organisatsiooni Eesti Üliõpilaskond Saksamaal juhatuse tuumikuna. Teadusvälised vahelood siia kahjuks ei mahu, käesolev memuaar taotleb “ranget teaduslikkust”.

Teaduse alla mahub aga mu teine ustav teenäitaja Harry Tuberg (1920?–?), Tallinna Tehnikaülikooli kasvandik, pool keemia stuudiumi Eestis paigale pannud, parajasti lõpetamise poole nihkumas. Nii et äsjane vanem kolleeg, ka ainuke “mürgisegajast” kaaslane Georgia Augusta eestlaste peres. (Mõni aasta hiljem õppis Göttingenis Endel Kärmas (1923–1987), pärastine biokeemia ja toiduteaduse professor Ameerikas.) Tuberg näitas kätte keemia-instituudid, iseloomustas õppejõudusid, andis head nõu. Käisime koos mõnel loengul, siis läksid meie õpinguteed lahku.

On kiusatus Harry Tubergist muudki pajatada. — Ühel ööl ärkasime, Lampson ja mina, suits tungis ninna, kuskil põles; elasime siis suure toa väikses kõrvaltoas, ust vahel ei olnud. Suures

toas põles tapeet, mingi lühiühendus, pole ime, "keisriaegsed" traadid. Tapeet põles seinal, mille ääres asus Tubergi voodi, vahetult vastu seinu. Minuti-paari pärast olime kõik jalul, mitte aga Tuberg. Ärkvel, seda muidugi, jäi aga voodisse lamama. Haaras kuskilt oma suurekahalise piibu, toppis tubakat täis, kõike seda nii rahulikult, aeglaselt, nagu poleks hädaohtu ega midagi. Pööras siis teise külje, seinu poole, ikka voodis, ja süütas piibu tapeedi leegist, mis mööda seinu üles ronis (ja millest saime peatselt jagu). Selgituseks: tuletikud olid defitsiit, peaaegu olematud. — Aga see teine lugu, kuidas Tuberg oma onu kaubalaeva korstnaisu viina vastu vahetas, jääb küll teiseks korraks või üldsegi avalikustamata.

VANA KOOLI MEES

*Sind Sie ein Dee Pee?*¹³ müristas professor von Wartenberg, kui läksin end meldima Anorgaanilise Keemia Instituuti esimese Göttingeni semestri (46/47) hakul. Ta peaaegu et karjus, oli halva kuulmisega, ja poolkurtidel on ju kombeks häält spontaanselt võimendada. "Karjus" võib-olla ka sellepärast, et ei sallinud *Dee Pee*'sid, nii oli kuulda; kolleeg Harry Tuberg oli juba hoiatanud, et passi peale. — Neetud *Ausländer*'id, trügivad püha saksa *Wissenschaft*'i solkima! Ja pealegi ei maksa õpperaha! Kurat võtaks okupatsioonivõimused ja nende poliitikat, nõuet *Dee Pee*'sid soosida! — Nõndaviisi võisin von Wartenbergi mõtteid lugeda, ent samahästi ka tõepärasusest mööda lasta.

Kohtusime Instituudi koridoris. Vanamehe üks käsi hoidis mingi keemilise lahusega kolbi, teisega suskas (vastumeelselt, nii mulle näis) allkirja mu meldimise paberile. See oli meie esimene ja viimane kohtumine n-ö näost näkku. "Nõnda-öelda" on just õige: mina vaatasin talle otsa, nägin aga ainult pooleldi profiili, tema pilk ei suvatsenud minu omaga trehvata. Kandis määrdunud valget kitlit, keemikukutsele omast garderoobi. Pikk, kühmus kuju, tusane nägu. Nägin teda hiljemgi mitu-mitu kor-

¹³"Dee Pee": saksapärase "DP" (*Displaced Person*, kodutu) hääldamine. Eksiilülilõpilasi Ida-Euroopast tunti selle nime all ka Saksa ühiskonnas.

da, kui ta koridoris või meie suures laboris liikus, nagu midagi otsides, ikka kemikaaliga klaasnõu käe otsas, sama plekiline ürp, sama resigneerunud olek, nina maas, mind ta ei näinud. Meie esmakohtumisel oli von Wartenberg Anorgaanilise Keemia Instituudi direktor, kuid õppetööst juba tagasi tõmbunud. Paari aasta pärast pani ameti maha, suunati vanuse tõttu erru, jäi aga Instituudi koosseisu emeeritusena, jätkas uurimistööd oma pisikeses isiklikus laboris, sealsamas suure saali kõrval.

Vana kooli professorite aeg on otsa saanud. Mõni relikvt veel tatsab siin-seal, tõuomane surnumatja saterkuub üll, piltlikult öeldes. Juurde neid enam ei tehta. Nüüdisajal on professori kohuseks tudengeile meeldida, pisike anekdoodike loengusse kiiluda, see hoiab kliendid (õppemaksimumaksjad) ärkvel. Ja vahel naerata, et olen ka inimene. Isegi range saksa *Wissenschaft*'i uuem põlvkond näikse olevat lõdvaks lasknud ehk "amerikaniseerunud", kui põgusate tähelepanekute järgi otsustada. — On muidugi hapunägusid (neid ikka tehakse), kes hoiavad naerumuskliid vaos, keekuvad oma teadususega. Räägin loomulikult oma piiratud vaateväljast. Ja ei ole võimatu, et liialdan, karikeerin kolleege ebaõiglaselt. Teaduse ortodoksia ise ei ole aga otsa saanud teps, võtkem teda kirstukandja tõsidusega või postmodernistliku künismiga. Kui oled juba sees, siis naljalt välja ei saa. Pole palju vahet, kas naeratad või hoiad mokad krimpsus.

Kas keegi mu Göttingeni õppejõududest naeratas? Peaaegu võimatu! Jumal hoidku sellise ilmapallatuse eest! Ei kuulunud professori käitumisviisi, nali või lõbusus ei käinud ametiga kokku. Kes naeraks usudogmade üle, kui oled ise kutsutud ja seatud neid kuulutama? Mitte teaduse nn dogmasid, vaid teadust kui dogmat, kui usku. Ja teadususkud olid, või nii mulle tundus. — No jaa, eks Heisenberg ju muhelnud vahetevahel ja Weizsäcker ei poseerinud teaduse ordumeistrina. Keegi teine-kolmas ehk kaotas hetkeks enesevalitsuse, muigas suunurgast, aga see oli ka kõik. Dotsent Graeser võinuks olla suur erand, kuid koomikule ei sobi ju omaenda huumorit omaenda naeruga ära rikkuda.

ANORGAANILINE KEEMIA

See teadusharu kujunes mu peaaineks Göttingeni ülikoolis. Kokku sai kuus semestrit, neist neli umbses, paksus pilves laboris. Millest pidi midagi külge jääma. Jäigi, rohkem kui muudest ettevõtmistest, kogemustest, ringivaatamistest. Loetelus on 19 anorgaanilise-analüütilise keemia loengusarja-praktikumi.¹⁴ Pole mõtet hakata neid lahterdama või ühekaupa iseloomustama. Olgugi et ühte loengut külastasin sagedamini kui teist ja kolmandale jõudsin vaid harva. Kogu osavõtu summa jäi kleenukeseks nagunii, v.a *Übungen*, praktikum, millest pajatame peatselt.

Orbitaalid ja hais

Omaette kommentaari nõuab aga keemiline side, viimane sissekanne keemia loengute nimistus mu õpinguraamatus. — Jutuks tuleb mõiste *orbital*, mida prof. Goubeau meile serveeris, küll tagasihoidlikult ning väikse muigega, millega tahtnuks nagu tunnistada, et ega mulgi see kõige klaarim ole. Et andke andeks, ei ole enam elektroniorbiit (*Elektronenbahn*), on orbitaal... füüsiku-

¹⁴Talvesemester 1946/1947. Kvalitatiivne analüüs, prof. Fehér; teooriad Ramani efekti rakenduseks, prof. Fehér; diskussioon keemilistel teemadel, prof. Goubeau ja prof. Fehér; koordinaatsioonikeemia, prof. Goubeau; eksperimentaalkeemia I: anorgaaniline keemia, prof. Goubeau. Suvesemester 1947. Erialane anorgaaniline keemia, I jagu, prof. Fehér; kvantitatiivne analüüs, prof. Fehér. Talvesemester 1947/1948. Anorgaanilise keemia harjutused, professorid v. Wartenberg, Goubeau, Fehér; halogeenide ühendid, prof. Goubeau; diskussioon keemilistel teemadel, prof. Goubeau ja prof. Fehér. Suvesemester 1948. Anorgaaniline tehnoloogia, prof. Goubeau; diskussioon keemilistel teemadel, prof. Goubeau ja prof. Fehér; anorgaanilise keemia harjutused, professorid Goubeau, Fehér, v. Wartenberg. Talvesemester 1948/1949. Anorgaanilise keemia harjutused, prof. Goubeau ja prof. Fehér; anorgaaniline tehnoloogia II, prof. Goubeau; diskussioon keemilistel teemadel, prof. Goubeau ja prof. Fehér. Suvesemester 1949. Anorgaanilise keemia harjutused, professorid Goubeau ja Fehér; diskussioon keemilistel teemadel, prof. Goubeau ja prof. Fehér; keemiline side, prof. Goubeau.

tele ammu kodune mõiste (elektroni lainefunktsioon), keemikud, pange tähele!

Ja tähele nad panid, kaasa arvatud siinkirjutaja, võttis aega mis võttis. *Die chemische Bindung*'ist sai *Chemical Bonding* ning minust endast sellele tähelepanu juhtija tervelt veerandsajandiks. Jutustasin orbitaalidest semestrist semestrisse, osaliselt küll elementaarsel ehk "jänesekõrvade"¹⁵ tasemel, kuid ei saanud mööda ka lainefunktsioonide matemaatikast, rühmateooriast jne. Ja kui tuju lubas, kuulutasin: orbitaale polegi olemas! — Mis ta nüüd jälle oma tugeva aktsendiga põristab? — võisin lugeda tudengite ammuli suist. Tegelikult tsiteerisin ühte mainekat teoreetikut (Charles Coulson?): "Kontseptsioon orbitaalidest on niivõrd ilus, et on lausa häbiväärne, et neid (orbitaale) ei eksisteeri!" Umbes nii. Mis on muidugi sulatõsi, ent kahjuks poliitiliselt ebakorrektned. Sest kui pole orbitaale, mis siis on? Elektron-orbiidi matsime maha, ja küllap õigusega. Kaob aga orbitaalide paradigma, kaob ka orbitaaliprofessori amet — ja nii lollisti ei tohi!... Hüperbooli mahenduseks: eelnevast hoolimata on olemas üks kõikehaarav lainefunktsioon, Ψ_T ... "on olemas"... — Ja olenemata küsimusest orbitaalide eksistentsist, ilma nendeta ikka läbi ei saa. Olgugi et tehakse suurepäraselt keemiat elektroni lainefunktsioonile tähelepanu pööramata. Ja selles kõige loovamas harus, ennustamatult-ootamatult, kuid väärtuslike tulemustega resulteerivas keemilises sünteesis ei ole orbitaalid üleüldsegi mängus! *Etc.*

Keemiline side kuulub teooria valdkonda, aga ka praktikas. Oleneb olukorrast, vaatenurgast: ühelt poolt kvantmehaanika abstraktsioonid, teiselt poolt katseandmed ehk laboratooriumi konkreetsed haisud.

Keemia ja hais — kes neid suudaks lahuta!? Suudab küll. On juba suudetud. Avad labori ukse, astud sisse pimesi, ei teagi, kus

¹⁵Orbitaalide (üle)lihtsustatud graafilised kujundid paberil sarnanevad mõnevõrra "jänesekõrvadega", *rabbit ears*, kellegi poolt münditud ja vähemalt ameerika keemikute seas kõigile arusaadavaks tsunftisiseks slängiks kujunenud. Eriti orgaanilises keemias tavatsetakse keemilisi reaktsioone piktograafiliselt illustreerida kui orbitaalide (jänesekõrvade) interaktsioone.

Ebatäpne aatom

oled — kas äkki buduaaris või lillepoes... Mis on muidugi pooleldi tõsi: orgaanilise keemia kõõgi tunned ikka ära — amiinid, aromaadid, kohati ka paksemat, näiteks merkaptaanid (skungihai-sulised väävelorgaanilised ühendid). Ei saa ju neid päriselt peita, isoleerida, kõigi moodsate seadmete kiuste, mõjukad tõmbekapid ja kõik. Ometi, võrreldes vana hea ajaga, sarnaneb tänane orgaanilise keemia labor pigem roosiaiaga, mis küll kergelt virtsaga väetatud. Ranged keskkonnakaitseseadused on oma töö teinud ja teevad edasi. Nõutakse kõikide katsete toimetamist suletud süsteemis, piiskagi ei tohi imbuda labori õhkkonda. Keelatud on lahitud anumad ükskõik mis lahusega või lenduva ainega. Ja teatud kemikaalid on koguni põlu all või sinna sattumas: benseen näiteks (väidetavasti kartsinogeenne), too praktiliselt-teoreetiliselt keskne molekul keemiateaduses.

Ei ole aga põhjust kurtmiseks. Uuem arengusuund keemikute hariduskäigus nagu ei vajakski enam kemikaale, vahetut kontakti mateeriaga. Isegi keemiline süntees olevat lülitatud arvuti kuvarile — kuhu mujale! Ei lõhna, maitset, kombatavat. Reaktsioon kulgeb pretsiisse kella täpsusega, ei võimalikku ohutu ega viltuminekut; ei kõrvalsaadusi. Ja katsetaja rõõmuks: ei musta kätetööd, tülikat filtreerimist jms, rääkimata tüütust katseklaasiküürimisest. Nõnda siis tuleb eksperimentaator (“uurija”) mängust välja puhaste kätega. Ka puhta ajuga, võidakse irooniliselt lisada. Mis oleks aga ebaviisakas norimine raalinduse ja ta ülem- ning alampreestrite kallal. Siiski, võõrdumine meeltega tajutavast ainst, otsesest kokkupuutest reaalsusega, suretab minu arvates keemilise intuitsiooni. Mis teiselt poolt vaadates ehk ongi oma aja ära elanud ja vajab asendamist arvuti “virtuaalse intuitsiooniga”. Kas natuke ülepakutult, ülearu virtuaalselt? Jaa, ehk rohkemgi kui natuke, aga olgu see öeldud.

Esimene ring

Taandume vanasse Göttingeni, kus raalindus — õnneks või õnnetuseks — alles mägede taga, kõik viis meelt aga tegusalt ärkvel, ergas haistmismeel kaasa arvatud. Mu tagasivaatav “keemiline side” Georgia Augustaga seostubki otsekohe olfaktoorse mälu. Anorgaanilise Keemia Instituut andis end ära juba kõrvaltänavas.

Andis teada, et liigid oma saatusele vastu. — Sisened hoonesse. Kõrge, ruumikas vestibüül, nii kui Viini Strausside tantsusaal, meenutuses kindlasti suurejoonelisem kui päris. Tõmbad hinge... ja sedamaid tunned oma tsunfti haaret, seda unikaalsest lõhna, keemia haisu, ühegi teise lehaga äravahetamatut. NB: see ei ole ühe või rohkema individuaalse kemikaali — või ka nende segu — spetsiifiline lõhn, seda või neid kohtame alles laboris, kuhu jõuame parajal ajal. Praegu viibime instituudi eeskojas. Ja siin valitseb too eriline hõng, mis immitseb põrandast, seinast, laest, sisustusest. See on puit, mis aastakümnete jooksul on neelanud laborist lekkinud lenduvad gaasid, talletanud, seganud, reageerinud iseenda koostisega, tselluloosiga, ligniiniga. Nii kui laagerdatud viina toime vanale vaadile. Ja valmib kroonika, ühe asutuse ajalugu, kuid salakirjas, ta keemiline kood on teada ainult puidust kroonikule. Meile jagab ta oma saadusi jaokaupa, võõrale haisu, gildisellile vaat et metafüüsilist äratundmist... Vestibüüli tagumises servas algab keerdtrepp (või täisnurksete käänakutega?) — jällegi nagu vanades Straussi filmides. Laiad, laiad astmed ja käepide mõistagi puust. Astud üles, saatuse koorem kuklal. Astmete lõpus, üleval koridoris, seisab professor von Wartenberg. *Sind Sie ein Dee Pee?* Toimub *initium puerum*.

Goubeau ja Fehér

Tutvume nüüd mu kahe mentoriga, kellele võlgnen suure jao sellest, mis mu keemia algharidusse puutub. Teatud ajavahemikel puutusime kokku peaaegu iga päev; pole siis ime, et nad tänaseni mu mälus ja mõttes nii kujukalt esinevad — professorid Goubeau ja Fehér. Kummalegi ei kuulunud maailmakuulsuse au. Ei leia neid teatmeteoseist, ei tea nende elulugu. Ka uurimistulemuste poolest ei oska neid õieti evalveerida. Võib-olla olid pottsepad, kindlasti mitte margikorjajad, seda tüüpi nad polnud. Oma panuse keemia arengusse on nad siiski andnud: viiteid Fehéri ja Goubeau artiklitele leiame ka rahvusvahelisest keemiakirjandusest.

Fehér oli rahvuselt ungarlane, võib-olla mõnevõrra saksastunud, kuid ta madjari päritolu oli üldiselt teada. Ja kui usaldada mälu kõikuvat ääremaad, siis kord-paar vahetasime koguni mõne sõna hõimusuhteist. Igatahes paistis ta mind kui eestlast mingil

määral soosivat, kuid võin ka eksida. Keskmisest suurema korpusega umbes neljakümne herra, lahke ja rõõmsameelse olemisega, tusedusele kalduv, suur pea hõredate juustega. Kõneles soravas saksa keeles, veidike kõrgendatud tooniga, mis võis ka ungari aktsenti märgistada. Viimase üle ei saanud ma veel otsustada ühte- ega teistpidi, omaenda *Deutsch* oli alles vedu võtmas. — Kas professor Fehér tegi vahel ka nalja? Ei, mitte nn tänapäevase professori maneeeri kohaselt, aga omajagu lõdvestavaid märkusi lasi ta lendu küll.

Veel vähem võis naljaheitmist oodata professor Goubeau süingevoitu krimpsus näost. Aga tal oli mõnikord kombeks nagu kogemata pisike huumorike loengusse torgata. Mis polnudki õieti huumor, sellest paistis ta ka ise aru saavat. Ütles omad sõnad, mõnules pisut, ei oodanud vastukaja. Nii nagu ühel talvise õhtu loengul. Külmal, kütmata saal, mis oli tavaks, aga tol õhtul oli ka elekter ära, mida ei juhtunud iga päev. Vaatamata sellele kogunes suurde auditoriumi täismaja. Kottpimedusest saadi üle "peeruvalgusega" — kolm Bunseni põletit all laual, ebareaalne varjude mäng seintel ja laes. Laua taga patseeris professor Goubeau, hõõrus käsi, näis nautivat erakordset seisundit, ilmselt rõõmustades kuulajaskonna arvukuse üle niisuguses olukorras. Ja lausus, ise muheldes, et noh, teadus peab edasi sammuma sellegipoolest. See oligi tema huumor.

Anorgaanilise keemia stuudium oli kõike muud kui ebareaalne. Reaalne oli ka mu ebakindlus oma võimetes ja eelkõige küsimuses: miks ikkagi keemia, see igavavõitu maadligi jalamarss ja mitte mõni lennukam õppeaine? Mu psüühilises kõhus istub too küsimus tänagi.

Üks teine noormees nõnda ei küsinud, nii mulle paistis. Ta näis hästi teadvat, mida tahab, mis on ta kutsumus. Kuulasime samu loenguid, istusime samas reas, paari käeulatuse kaugusel. Mees oli pime, mõlemad silmad ära. Ja nagu sellest polnuks küllalt, tal ei olnud labakäsi, mõlemad ülevalt poolt rannet ära lõigatud. Käsivarte roosaka nahaga tombuotsad ulatasid välja palitu narmendavaist käseist. Algul vaatasime, ei saanud ju tähele panemata jätta. Siis harjusime ära. Noormehel oli kaaslane, neiu, kes teda sisse ja välja talutas, tegi vist loenguist märkmeid. Mees ise vaid kuulas, rahuliku näoga, nagu poleks tema asigi.

Professor Goubeau — unustasime ta hetkeks hämarasse auditooriumi, nüüd toome päevavalgele. Esmapilgul hakkab silma ta füsiognoomia, mis — kui niiviisi tohib öelda — pole kõige paremini õnnestunud. Goubeau võis olla viiekümne ümber, alla keskmist kasvu, kandis kaherealist kulunud pintsakut, pigistavalt kokku nõõbitud. Ikka seesama sinakas pintsak, juba läikima lõõnud, kõik need aastad. Lühikesed mustad juuksed kuklas ja oimudel, pealagi peaaegu paljas, näonahk tumedavõitu, silmad mustjad, teravad. Ta saksa keele diktsiooni ei oska ma jällegi paika panna, *Hochdeutsch* see kindlasti polnud, oli eristatav enamjao teiste lektorite kõnepruugist. Kui nüüd veel lisaks ta prantsuse nimi, ei ole raske aimata, et mu mentor kujutas täielikku vastandit germaanipärasele tüübile (jäägu viimane igäühe määratleda); ka oma olekult — ei poseerinud kõiketeadjana jne. Kuid kõigele vaatamata ikkagi sakslane, saksa emakeelega, niipalju taipasin ta kõnest ja seda oli ka kuulda.

Philosophiae Naturalis

Oleme päral — kus mujal kui anorgaanilise keemia laboratooriumis, kuhu oleme juba mitu korda lubanud peatselt jõuda. Seal ma seisin, samal korrusel, kus tusane von Wartenberg nagu vastu tahtmist mu õpipoisiseisusse vastu võttis. Ja vaatan üle läve: suur saal tikitud laboratooriumilaudadega, laudade taga halli õhku hajuvad kujud nagu rehepeksjad sajanditaguses Mahtras.

Õpinguraamat teatab: *Anorganisch-chemische Übungen*, harjutused. Õieti ei olnud siin midagi harjutada, aina katsed ja uued katsed. Esmalt kvalitatiivne, siis kvantitatiivne analüüs, lõpuks süntees. Aga kuidas see tegelikult käis, mida te õigupoolest tegite, praktiliselt, küsib asjasse pühendamatu. Sama tahab teada — paradoksaalselt — nooreohtu keemiadoktor!

Die Analyse auf "nassem Wege", kui napilt, aga täpselt, olgugi et pisut kodeeritult vastata. Püüame ümber panna: käed märjad, ülekanult ka jalad —, kõik kümme sõrme ja viis meelt toimekalt mängus, ei musta ega valget (elektroonika) kasti. Metoodika, "märganalüüsi" nime all, pärines sajandi algusest ja veel kauge-malt. Klassikaline keemia kõige ehedamal kujul! (Minuealised ja nooremadki peaksid seda hästi mäletama ka Tartus...)

Klassika juurde käis loomulikult too juba siin-seal mainitud, kuid lähemalt määratlemata komponent: raskelt saastatud õhk. Esmajoones väävelvesinik ehk vesiniksulfiid, H_2S , värvu- seta (nähtamatu) mädamunalõhnaline erakordselt mürgine gaas, tollase anorgaanilise keemia praktikumi pärisosa, asendamatu reagent metallide identifitseerimisel ja eraldamisel. Kuigi enamik väävelvesinikuga seotud katseid toimus tõmbekapis (neid oli labori seina ääres vist küll ainult kaks-kolm), lekkis sealt parasjagu mürki suurde saali. Kui hakkas hinge matma, avasime aknad — või olid nad järjepanu avali.

Hilisemal ajal on väävelvesiniku mürgisus võetud tugeva luubi alla. Olevat tublisti kangema tappetoimega kui vingugaas, CO (süsinikoksiid). Mis neid kahte surmavat gaasi eristab, on haistmismeel: lõhnatu CO tuleb salaja, piltlikult kummikingades, H_2S seevastu otsekui rautatud saabastes või kõrgete kontsade plaginal kivipõrandat pidi. Järelikult: väävelvesinik kuulutab ohu imepisikeses annuses, õhus on ta äratuntav juba lahjenduses 1/100000. Nõnda elasime üle.

Üle elasime ka suitsutaolise, partiklitest koosneva õhkkonna, mis vahetevahel läbipaistmatuks uduks tihenes, siis pikkamööda hajus, jättis aga püsiva, hallika vine. Peamiseks süüdlaseks seame kõige põhilisema keemilise reaktsiooni: alus+hape→sool. Kohe seletame. Praktikumi oluliste reagentide hulka kuulusid ammoniaak, NH_3 , teravalt ninna torkav gaas (lahuses tuntud ka nuuskpiirituse nime all); ning soolhape, HCl (vesinikkloriid), samuti lõikava lõhnaga. Katsed nende reaktiividega — enamasti vesilahuses — toimusid laboratooriumilaul, ei olnud kombeks tõmbekappi kasutada, polnuks sinna mahtunudki. Ammoniaak ja soolhape reageerivad (ühinevad) teineteisega silmapilk, mil iganes nad kokku puutuvad. Ja sellest polnud pääsu, kolvid-keeduklaasid-anumad ühe ja teise lahusega samal laual kõrvuti. Reaktsiooni produkt on ammoniumkloriid, NH_4Cl (sool), mis reaktsioonisoojuse mõjul tõuseb õhku valge pilvena ja jääb tükiks ajaks hõljuma kolloidse auruna.

Ka meile juba tuttav vesiniksulfiid on hape, reageerib samuti ammoniaagiga (millest pole peaaegu kunagi puudust labori atmosfääris). Nüüd on tulemuseks ammoniumsulfiid ($(NH_4)_2S_X$ etc.), mis täiendavad pilvisust, kohati

kollaka varjundiga. Muudki allikad andsid üleüldisse tossu oma panuse: nt sadestuse kuumutamine — pürolüüs tiiglis — kaasneva suitsusambaga jne. Ei tohi ka unustada, et kõik need mainitud ja mainimata reagendid ja pilved ja tossud lisasid mädamunalõhnale oma spetsiifilise aroomi. Mis ühtekokku mitmekesistasid lehkade konglomeraati.

Küllalt haisudest. Põgusa ekskursiooniga Göttingeni ülikooli anorgaanilise keemia laboratooriumi aastatel 1946–1949 püüdsime iseloomustada-kommenteerida märganalüüsi välist külge ehk kõrvalsaadusi. Kirjeldasime seda keemia alghariduse tasandil ja küllap ka natuke dramatiseeritult. Asja sisemist tahku, s.t katseid ise, me siinkohal ei puuduta — igavavõitu, nagu nad olid, ei elamuslikku särtsu ega sädet, kuigi füüsilisest tulevärgist polnud puudu. Ja pealegi, kõik on raiutud raamatusse, olgugi et raamatud koguvad tolmu kuskil raamatukogu tagumisel riulil.

Nüüd on kohane küsida: kas oli sellest kõigest ka kasu? Miks ei olnud, ja veel missugust!

Anti piima! Ei ma tee nalja, ei keeruta: anti päris rõõska lehmapiima, pool liitrit päevas, sealsamas suitsuses laboris. Saime muide teada, et piima ei jagatud mitte mädamunakihvti neutraliseerimiseks, vaid põhjusel, et märganalüüs haaras ka sea-tina, pliid (Pb), mürgist metalli ja ta mürgiseid ühendeid. Et just lehmapiim pidi plii vastutoimena reageerima, on iseküsimus. Samuti ei tea, kes piima keemiatudengeile välja kauples, professorid või poliitikud. Päris tühine saavutus see igatahes ei olnud: tollal said piima vaid väikelapsed, toidukaardi alusel. Rõõsa piima sõber pole ma kunagi olnud, ei enne ega pärast, siis aga olin. Jõin oma normi ära, mõnuga, Jena klaasist peekrist.

Olgu selle ainelise hüvitusega, kuidas oli, vaimne kompensatsioon tegi kõik tossud tasa. Mis teadagi pole tollipulgaga mõõdetav ega margapuuga kaalutav. Aga ta kestab tänaseni. Julgeksin väita, et kes ei ole märganalüüsi omal nahal tunda saanud, ei olegi keemik. Noh, ega selle provotseeriva lausega midagi põrutavat öeldud ju ole. Ja vaevalt see kedagi häiriks või kellelegi korda läheks. Postmodernistlik keemik kehitaks õlgu, eemalseisjalt ei kuuleks mõminatki. Kui aga lisame, et meie keemiapraktikumile tuleks vaadata ka kui stuudiumile natuurfilosoofias, siis juba kergitatakse kulmu. Tõsi ju on, et natuur- ehk loodusfilosoofia pole

just — või hoopiski — see, millele viitame; ka saksakeelne *Naturphilosophie* ei sobi siia. Traditsiooniliselt tegeleb natuurfilosoofia spekulatiivselt loodud tervikliku looduskäsitusega, kuulub “puhta filosoofia” valdkonda, ja sellest hoiame eemale. Klassikalise keemia iseloomustuseks passiks aga võib-olla *philosophiae naturalis* ja veelgi paremini ta ingliskeelne vaste *natural philosophy*, mõiste, mis omistati 17. sajandi uuele eksperimentaalsele loodusteadusele (tegemaks vahet *moral philosophy*’ga), ja mis on selles keeles formaalselt püsinud üle aegade (nt ajakiri *Philosophical Transactions*, kus kõik teadused ninapidi koos, ilmub järjepidevalt tänaseni).

Nõnda siis viitame nähtusele, milles mõte ja tegu on enam-vähem samaväärsed, teooria ja eksperiment üks ja seesama “naaturfilosoofia”, vähemalt metafooriliselt, või olgu siis ainult meie praeguse meenutuse tarbeks. Jätame lahtiseks ka küsimuse, kas *natural philosophy* oli kõnesoleval ajal ikka veel päriselt elus või ainult ettekujutuses. Mingi eeterlik hingus oli igatahes jäänud. Konkreetselt kasvõi teaduse manuaalse tegemise näol: kõik need Arrheniused, Berzeliused, Bunsenid, Daltonid, Lavoisier’id, Liebigid, Wöhlerid *et al.* olid oma märja märgi maha jätnud.

Praktikumis

Uksed olid avatud hommikust õhtuni, 8–18, esmaspäevast reedeni. Astud sisse mis tahes kellaajal. Keegi ei küsinud ega kontrollinud. Õppekava oli (nüüd juba!) teada, teed, millal tahad. Tahtmist jätkus, küllap ka sellepärast, et ei olnud sundust. Ja sundimata tegevus võib olla isegi meelepärane.

Meid, välismaalasi, DP-sid, oli poole tosina ümber. Loomulikult hoidsime kokku või suhtlesime mingil moel. Kokku töötas laboris mõnikümmend tudengit. Ühtegi sakslast ei ole mees. Seda enam kaaslasi DP seisusest.

Kõigepealt mu truu sõber, lätlane Nikodems Bojars, kellega mu Göttingeni keemiastuudium suurelt jaolt kattus, samad loengud ja praktikumid, sõbrustasime ka kooliväliselt. Valgepäine poiss, juuksed tööhoos silmle tikkumas, kavalavõitu pilk puhastamata prilliklaaside taga; pikkuselt üle keskmise, kõhnuke (see kuulus ajajärgu juurde), energilise astumisega, kõnnakul ettepoole

kalduv; teadlasetüüp, aga toreда huumoriga, torkas ära, kus tarvis. Oli targem kui mina, täpsema ja kiirema taibuga, hea abimees.

Mu selja taga teisel laborilaual tegi katseid juuditar Poolast, elava loomuga jutukas neiu, lüheldane ja paksuke (poola DP-de toidunormid oli suuremad!). Lobisesime maast ja ilmast, tema oma perfektse saksa keelega, mina lonkasin kaasa. Mäletan ta ütlemist, soolaterakesega: olen kõige parem filosoof keemikute hulgas, ja kõige parem keemik filosoofide hulgas. Sama laua taga töötas üks teine poolatar, blond, ümmarguse näoga, vaikiva olekuga, väike ja kõhetu (isupuudus?). Kaugemal, labori teises otsas, kaks poola noormeest, üks pikk, kiitsakas ja tõsine, teine lühike, korpulentne ja lahkus ise (vist ikka pärilikkus ja mitte toidunormid!?). Millalgi hiljem liitus praktikumiga nooruke leedulanna, mustajuukseline, õrnroosa palega ja häbelikuvõitu, nagu paistis. Nõnda oli kogu idabalti ruum esindatud (3 baltlast, 4 poolakat). Võimalik, et praktikumis osales ka ukrainlasi, jugoslaavlasi jt ida-eurooplasi, kuid momendil ei tule meelde.

Labori juhendajaks oli *Oberassistent* dr N., kes aeg-ajalt ka küsitles, et kas ikka teame, mida teeme. Paar korda semestris katsus meid läbi professor ise, sealsamas laborilaua taga. Goubeau ilmus saali valges triigitud kitlis, astus ühe juurde, siis teise juurde. Aa, vana on täna käimas, sosistati ja eks ka närveldati. Ta astumiste geograafilise kood oli meile muidugi teadmata. Kord küsitles kahte kõrvuti töötavat katsetegijat järjestikku, teinekord võttis suuna ühe juurest diagonaalselt üle labori kellegi kolmanda poole. Vahel seisatas su juures, küsis, kuidas läheb, siirdus aga sedamaid edasi tole õige ohvri manu. Kui minu käes oli kord, lähenes ta kuidagi poolviltu selja tagant, tervitas sõbralikult, nagu tal tavaks, loomulikult nimepidi, päris käimasoleva eksperimendi kohta, kontrollis ka üldisemaid teadmisi, kõike sundimatult, ei pressinud peale. Arvan mäletavat, et märkmikku tal käes ei olnud, pani tudengi vastused kõrva taha. Eksamineerijana toimis ka professor Fehér; tema talitusviisist on meeles lahke abivalmidus, rääkis ise rohkem kui küsis.

Exitus

Oleme anorgaanilise keemia laborisse kauaks peatuma jäänud. Kuid vabandada pole põhjust, sest seal ju mu Göttingeni "teaduslik eksistents" suurelt jaolt platseerus. Nüüd on aeg välja astuda.

Aja jooksul astusid kõik välja. Von Wartenbergi puhul sobiks parafraasida legendaarset Ameerika armeekindralit Douglas MacArthurit: "Vanad professorid ei sure iial, nad lihtsalt haihtuvad." — Goubeau lahkus millalgi hiljem, siirdus Stuttgarti Tehnikaülikooli samale (direktori) ametkohale. Ka Fehér jättis Göttingeniga jumalaga, temast sai instituudidirektor Kölni ülikoolis. Ise astusin välja 1949. a hilissuvel.

Kümne aasta pärast oli taas juhus sisse, õieti läbi astuda. Mel-disin uuele direktorile prof. Glemserile, et sooviksin natuke ringi vaadata. Ta oli veidi kohmetunud mu äkilisest ilmumisest, et oleksite ette teatanud, oleksime... *etc.* Pajatas siis oma saavutustest uurimistöös, tahtnuks nagu oma direktoripositsiooni õigustada, et olen täiesti vääriline järglane Goubeau'le, kes oli ju kohe meie kõneaineks.

Käisin sama laborilaua man, kus kõik need katsed ning juhtumid aset leidsid. Nüüd oli õhk puhas, labor tühi, oli mingi vaheaeg või nädalalõpp. Suures loengusaalis, kus kunagi kolm gaasipõletit valgust jagasid, vaatas vastu suur teleekraan, mida kasutati eksperimentide näitlikuks selgituseks. Instituudi eeskojas, suures vestibüülis, lõi näkku olfaktoorne nostalgia.

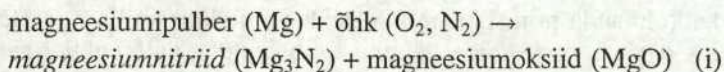
Samal aastal ja kuul — mais 1959 — külastasin ka prof. Goubeau'd Stuttgartis. Koputasin, ulatasin nimekaardi, vana võttis vastu kahe käega, mitte et ta mind mäletanuks, kus sellega, aga eks õpetajale tee ikka rõõmu, kui meeles peetakse, pealegi ootamatult. Järgnevalt tekkis meil põgus kirjavahetus, saatsime teineteisele publikatsioonide separaate. Kutsusin ta loengut pidama oma töökohta Melloni Instituuti; oligi tulemas, aga lõpuks millegipärast ei klappinud. Siis tuli aeg temalgi ära hajuda.

Tol viiekümne üheksanda kevadel käisin läbi pool Euroopat, ühenduses sõiduga koordinaatsioonikeemia konverentsile Londonis. "Pool Euroopat" tähendab siinkohal üksnes keemiainstituute ja nende lõhnasid! Mitte ainult Göttingenis, ka neis teistes. Ei saa ju lõpetada kordamata tsunfti ebaverbaalset salasõna, mis käib

üle keele- ja riigipiiride. Vana keemiku nina mõnuleb toda esoteerilist lehma meenutades — eriti puhtal kujul hõljub ta tühjas hoones, siis kui töö seisab, kui labori haisud ei sega (Euroopas nt puhkuse ajal). Eeskojas naksuvad põrandalauad, nagisevad trepiastmed, olud on veidi viltu, aga milline pidulik atmosfäär, *natural philosophy*! Nõnda mäletan visiite keemiainstituutidesse toonases “pooles Euroopas”: University College Londonis; Inorganic Chemical Laboratories Oxfordis, too vana labor, mitte see antiseptiline juurdeehitis; Pariisis Sorbonne (kus mind muide võõrustas eestlane dr B. Imelik) ja Ecole Nationale Supérieure de Chemie; Royal Institute of Technology Stockholmis; Firenzes Istituto di Chimica Fisica; Technische Hochschule Karlsruhes ja Stuttgartis. Müncheni Ülikoolis oli teisiti, uues hoones domineeris metall, klaas, plastmass — steriilne õhkkond, natuurfilosoofiast ei õrna haisugi. Samuti ka mõnes teises moodsamas instituudis, mida tookord külastasin.

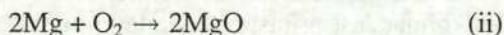
Aastakümnete jooksul olen nuusutanud üle saja keemia uurimisasutuse, eeskojast laborini, Jaapanist Iisraelini, viimasel ajal ka Eestis. Neid kõiki võib ilma pikemata lahterdada ülalmainitud kahte kategooriasse. Avad ukse ja kohe tead, kas plast või klassika.

Astusime välja juba tüki aja eest, kuid unustasime midagi maha. Mitte laborikitli, määrdunud ja happesöövitusaukudega, nagu ta oli; selle töömehe kaasa. Maha jäi ühe lihtsa, kuid ebatavalise ühendi süntees:

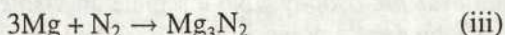
Kes oskab järele teha?

Kui süütad magneesiumipulbri, käib plahvatus, tekib välkvalgus, kaasneb tolmupilv:

Piltniku üldtuntud operatsioon, oleme kõik näinud, vanemad meist ilmsi, nooremad vähemalt must-valges filmis. Tõsi, fo-

tograafi käes toimub ainult reaktsioon (ii), sest hapnik (O_2) ühineb magneesiumiga võrratult kiiremini kui lämmastik (N_2), mis on ju stabiilne inertgaas. Georgia Augustas aga õpetas prof. Fehér meile ühe teistmoodi menetluse, mis produtseerib peamiselt ühendi lämmastikuga, magneesiumnitriidi:

Kordame: reaktsioon leiab aset õhus, s.o hapniku juuresolekul(i)! Mida moodsa haridusega keemik arvatavasti ei usu. Ja me ei hakka talle lähemalt seletama. Tänapäeva õpperaamatuis pole sellele sünteesile isegi viidet; tuleb tolmutada vanu köiteid raamatukogu tagumises nurgas kõige kõrgemal (ligipääsmatul) riiulil...

Vaat see oli alles klassikaline keemia, *philosophiae naturalis par excellence!*

NERNST—TAMMANN—EUCKEN—BOJARS

Kahe esimese nimi vaatas vastu kahelt marmortahvlilt Füüsikalise Keemia Instituudi peaukse kõrval. Ei jäänud märkamatuks, kui tõttasin professor Euckeni loengule või koos Nikodems Bojarsiga füüsikalise keemia laborisse. Aga erilist tähelepanu ei pööranud, samad tahvlid alati samas kohas. Nernst ja Tammann — hm? Ei läinud eriti korda.

Nüüd läheb. Walther Hermann Nernst (1854–1941), füüsikalise keemia pioneere, sellesama instituudi asutaja ja esimene direktor, Nobeli keemiapreemia (1920). Sõnastas termodünaamika kolmanda printsiibi, mis määrab termodünaamilises tasakaalus olevate süsteemide käitumise absoluutse nullpunkti ligidal: tasakaaluliste isotermiliste protsesside puhul on entroopia muutus absoluutse nullpunkti juures null.

Aa, entroopia! Mis ta kõik ära ei ole teinud! Ja lisaks veel negentroopia — mh isegi literaatide meeli vallanud, nõnda arvan mäletavat kuuldu-loetu põhjal. Mis muidugi ei puutu Nernsti, nii nagu ka hiljutine küsimus tolle nullpunkti kohta. Termodünaamika kolmandast printsiibist järeldub nimelt absoluutse nullpunkti põhimõtteline saavutamatus. Mõned “noored türklased” ehk “üleannetud lapsed” olevat aga absoluutsest nullist isegi juba allapoole trüginud või vähemalt üritanud toda nulli natuke raputada.

Ei lähe aga korda Nernstile, tema seisab omil jalul nii kui muiste. Too kolmas printsiip kukkus talle pähe ühe loengu ajal — mõtles, mõtles, siis ütles. Samas auditooriumis, kus minagi paar semestrit istusin, ligi pool sajandit pärast juhtumit. Nüüd on loengusaali seinal mälestustahvel, et just siin, sellel ja sellel päeval sündis Nernsti teoreem — eksprompt! (Nõnda jutustas kolleeg Ramesh Patel, kes 1994. a Göttingeni mail rändas; too tahvel võis juba minu ajal seinal seista, ei mäleta.)

Tammanni maine oli varjatud. Et tal aga kuulsa Nernsti kõrval oma plaat oli, pidi andma tunnistust samaväärsest panusest füüsikalise keemia arenguloos, vähemasti Georgia Augusta vaatenurgast. Tema eestipärane nimi äratas muidugi mõnevõrra huvi. Üks kui teine eesti tudengeist oli kuulnud, et ta on Eestist pärit; Göttingeni eesti soost õpetlased võisid teada rohkem. Kuid ühe rutiinse Füüsikalise Keemia Instituuti sisse- ja väljaastuja teadvusse eriti ei sattunud. Mõte kipitas mujal.

Täiesti ootamatult kerkis Tammann mu silmapiirile mõni aasta hiljem, aspirandina Texase Ülikoolis, füüsikalise keemia kursusel: ta nimi seisis õperaamatus, võimalik, et ka professori suus. — Ja siis lugesin temast 1961. a suvel, Melloni Instituudi raamatukogus, kus tavatsesin keskhommikuti värskelt saabunud teaduslikku kirjandust sirvida. On hästi meeles: ühes saksakeelses ajakirjas märgiti Gustav Tammanni sajandat sünnipäeva (sünd. 28. V 1861). Artiklis tõsteti mh esile ta järjekindlust, püsivust ning täpsust uurimistöodes. Ja lisati, et ta pärineb *Estland'* ist ja ta nimi tähendab saksa keeles *Eiche*'t, mis on kooskõlas ta tammise iseloomu ja vaimusitkusega. Umbes nii.¹⁶

¹⁶Teatmeteosest (ENE, 7. kd, Tallinn, 1975, lk 470) loeme: “Tammann, Gustav (1861–1938), eesti päritoluga baltisaksa keemik, füüsikalise-keemilise analüüsi rajajaid [---]. Lõpetas 1882 Tartu ülikooli, oli 1892–1902 professor Tartus, 1903–1930 Göttingenis.” Täiendavat teavet ja kommentaari leiab Rein Silberbergi 1982. a artiklist (Silberberg, Rein. Andmeid Eesti teaduse ajaloost. — *Mana*, 1982, nr 50, lk 86–87), milles ta retsenseerib raamatuid *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist* II (Tallinn 1976) ja III (Tallinn 1980): “Käesolevat aastat [1982] võib eesti teaduses pidada 100. juubeliaastaks: nimelt sada aastat tagasi lõpetas Tartu ülikooli üks rahvusvaheliselt kõige kuulsamaid eesti päritoluga teadlasi, füüsikalise-keemilise analüüsi pioneere ja ter-

Füüsikalise Keemia Instituut — astun üle läve, Nernstist ja Tammannist mööda. Sees ootab viimase järglane, Arnold Thomas Eucken (1884–1950), instituudi direktor alates 1930. aastast, mainekamaid füsiokeemikuid toleaegses teadusilmas. Et Eucken oleks mind instituudis oodanud, on muidugi sõnakõlks. Ta loenguile¹⁷ jõudsin enam-vähem õigel ajal, kui jõudsin, ikkagi varahommikune tund. Ja kui jõudsin, tuli pahatihti unega võidelda, nii et professori arvatavad-võimalikud viited oma kuulsaille eelkäijaile siinsamas hoones jäid mul tähele panemata.

Oma loenguid esitas Eucken nagu muuseas. Kõneles suurnurgast, vaatas enamasti kõrvale, tundus, et ei ole retseptioonist eriti huvitatud. Vahel siiski elustus: mäletan ta pikka, virgutavat diskurssi Avogadro arvust (N_A) ja selle saamisloost, rohkem vist Loschmidti arvu (N_L) nime all, nii kui sakslastel (toona) kombeks.

Professor Euckeni esinemismaneer oli igati kooskõlas ta vaieldamatu autoriteedipositsiooniga omal alal: jäägitu enesekindlus, pisut arrogantsuski, ironiseeris mõne nähtuse üle, samas nagu mingisugune kibestumise hõng juures. Oli ebasõbraliku mainega õppejõud, kardetud eksamineerija. Tollal üle kuuekümne (63), aga tugev (helepruunikas?) juuksekaht pealael, pikavõitu, hallis

mokeemia rajaja Gustav Tammann. Temale pühendatud artiklis selgitab U. Palm (II, lk. 174–185) muu hulgas ka Tammanni rahvuslikku päritolu, mille ümber on olnud vaidlusi. Nagu nähtub, oli ülemaailmse tunnustuse saavutanud teadlane isa poolt kindlasti eestlane. Tema esivanemad olid mitmeid põlvkondi talupojad Sürgavere ja hiljem Sangaste mõisas. G. Tammanni ema aga oli tõenäoliselt Tartus sündinud sakslane.” Silberberg pakub ka ühe huvitava lähiajaloolise seose: “Siin võin lisada, et mõne aja eest kohtasin ühel füüsikute konverentsil Havai ülikoolis Gustav Tammanni pojapoega, kes on Baseli ülikooli astronoomiaprofessoriks, erialadega supernoova plahvatused, universumi paisumine ja Hubble’i konstandi kindlaksmääramine. Noor Tammann on hästi teadlik oma eesti päritolust, huvitatud Eesti probleemidest ja rahvusvaheliselt tuntud eesti astronoomide tööst, nagu E. Öpik Põhja-lirimaal, R. Härm Princetoni, A. Toomre MIT-s, L. Kuhi Berkeley’s ja J. Einasto Tartus.”

¹⁷Suvesemester 1947. Sissejuhatus füüsikalisse keemiasse. II osa, prof. Eucken; füüsikalise keemia repetitoorium, dr. Wicke. Talvesemester 1947/1948. Sissejuhatus füüsikalisse keemiasse, prof. Eucken; väike füsiokeemiline praktikum, prof. Eucken.

ülikonnas, loomulikult vestiga ja peaaegu obligatoorse kuldkella-
ketiga rinnal. Mõni aasta hiljem võttis endalt elu.

Õnneks kirjutame praegu 1947/1948. Eucken on elus, mina ka, rääkimata mu truust sõbrast ja kolleegist Nikodems Bojar-
sist — oi-oi! mida oleksin teinud ilma temata! Nüüd kiirus-
tame, kahekesi, Nernsti—Tammanni—Euckeni Instituudi poole,
äsjane Kaiserhofi maisisupp kõhus loksumas, minul sant tunne,
ülesanded ju lahendamata, kogu krempel segasevõitu. Aga Ni-
ka teab, mis on mis, arvasin end lohutades. Füüsikalise keemia
praktikum algas täpselt 14.00, hiljaks jääda Euckeni laborisse oli
mõeldamatu.

Enne kui alustame katsetega, peame veel kord — palun vaban-
dust! — viitama haisufenomenile, keemias ei saa sellest üle ega
ümber. Füüsikalise Keemia Instituudis nimelt puudus üleüldine
keemiale omane lehk, valdas peaaegu normaalne *Wissenschaft*'i
õhkkond. Mis siiski erines pärisfüüsika eeterlikust hõredast at-
mosfäärist. Oma individuaalne hingus oli instituudil ikka küljes.

Katsed tehti kahasse, üks mõõtis, teine kirjutas üles, ja vastu-
pidi — Bojars ja mina. Üks aruanne, mõlema allkirjaga. Läks
korda, tänu lätlasele. Aga temagi keerutas omajagu. Meie ühistel
eksperimentidel oli see viga, et peaaegu kunagi ei saanud ettenäh-
tud tulemusi täpisealt; resultaadid polnud küll päris metsa poole,
kuid erinesid mõnevõrra normist. Ja omaette imekspandavalt:
kõrvalekalle oli alati umbes samaväärne, olenemata katse iseloo-
must: tegime teadust *mit konstanter Abweichung!* Ei pandud aga
pahaks.

Kui Eucken laborisse astus, vaibus jutukõmin, tõsis pinge.
Ega ma polnud ainuke, kes teda pelgas. Kuulu järgi kardeti ta
sarkasmi, kui ei osanud krapsti ja vanale meelepärast vastata.
Professori ilmumisaeg oli ainult ta enda teada. Neljatunnise töö-
perioodi jooksul käis korra läbi, vahel peatus mõneks minutiks,
teinekord nagu ei tahtnudki ära minna. Jutles assistentidega, as-
tus parketil rõhutatult aeglaselt, peatus ühe tudengi juures, küsis
midagi mokaotsast, teise võttis pihtide vahele. Et võttis pihtide
vahele, oli üldiseks jutuaineks; ei mäleta aga konkreetset juhtu-
mit, ei juhtunud nägema-kuulma, pärines arvatavasti professori
reputatsioonist, ta kombest mõnikord niiviisi käituda. Ei juhtu-
nud nägema-kuulma, s.t o l l e p ä e v a n i. Ja tollel päeval näis

kordumise tõenäolisus aina kasvavat. Õppejõu kohalolekut reetis katkematu *jawohl, Herr Professor, jawohl, Herr Professor...* assistentidelt, kes ta ümber askeldasid. Muuseas: kui ta enne poolt kuut ei olnud ilmunud, jäi üle kaks võimalust: äkki ei tulegi täna, või tuleb ja mitte kõige paremas tujus; riski ärahoidmiseks püüti siis katsega ruttu-ruttu valmis saada.

See aga juhtus ühel teisel, täiesti tavalisel päeval. Käsil oli katse nähtusest nimega eutektikum.¹⁸ Pidime määrama-mõõtma ühe binaarse süsteemi olekudiagrammi vms. Kasutasime mikroskoopi ja tosinat-paari erineva koostisega kapillaartoru, ritta seatud vastavalt koostisele aukudega karbis, igal torul oma auk. Kapillaartorud ise olid märgistamata, koostise kood augu kõrval karbis. Mis kõik polegi eriti oluline; oluline aga on: (a) et lükkasin koge-mata karbi ümber, märgistamata torud laborilual segamini, võta nüüd kinni, mis on mis! Lühidalt: eksperiment *kaputt!* Ja mis veel olulisem: (b) Eucken oli täna käimas. Isegi n-õ normaaloludes oleks mu äpardus tähelepanu äratanud. Nüüd aga tuli uksest ja aknast, tuli, mis tulema pidi, möödapääsmatult. Oleksin toona teadnud Murphy seadust,¹⁹ oleksin arvatavasti seda omaette ohates korranud.

Juba ta liikuski labori meiepoolse löigus, assistendid sabas: *jawohl, Herr Professor...* pöörab ehk ümber, läheb tagasi... Sammus siis täiesti iseenesestmõistetavalt, nagu ettemääratult ("nõnda kui on kirjutatud...") minu selja taha. Seisis, vaikis, tundsin kuklas ta hingeõhku. Noh, kurat, kui lõõb maha, siis ju täie õigusega! Mitte tingimata nonde pilla-palla kapillaartorude tõttu, mida aimasin teda üle mu õla silmitsevat, vaid küsimusega eutektikumi teooriast, minul õppimata ja momendil keeruline kui kreeka E. Mu enda pilk jäätus mikroskoobis, silme ees nõiatants, vererõhk kui kõrge, ootasin kuklalasku, surm siin või Siberis. Tema aga seisis ja vaikis. Terve igaviku.

¹⁸Eutektikum: kahe või enama aine kindla koostisega peenekristalliline segu (tahke e.), mille moodustab sellele segule iseloomulik temperatuuril tervikuna tahkuv samasuguse koostisega vedel lahus või sulam (vedel e.).

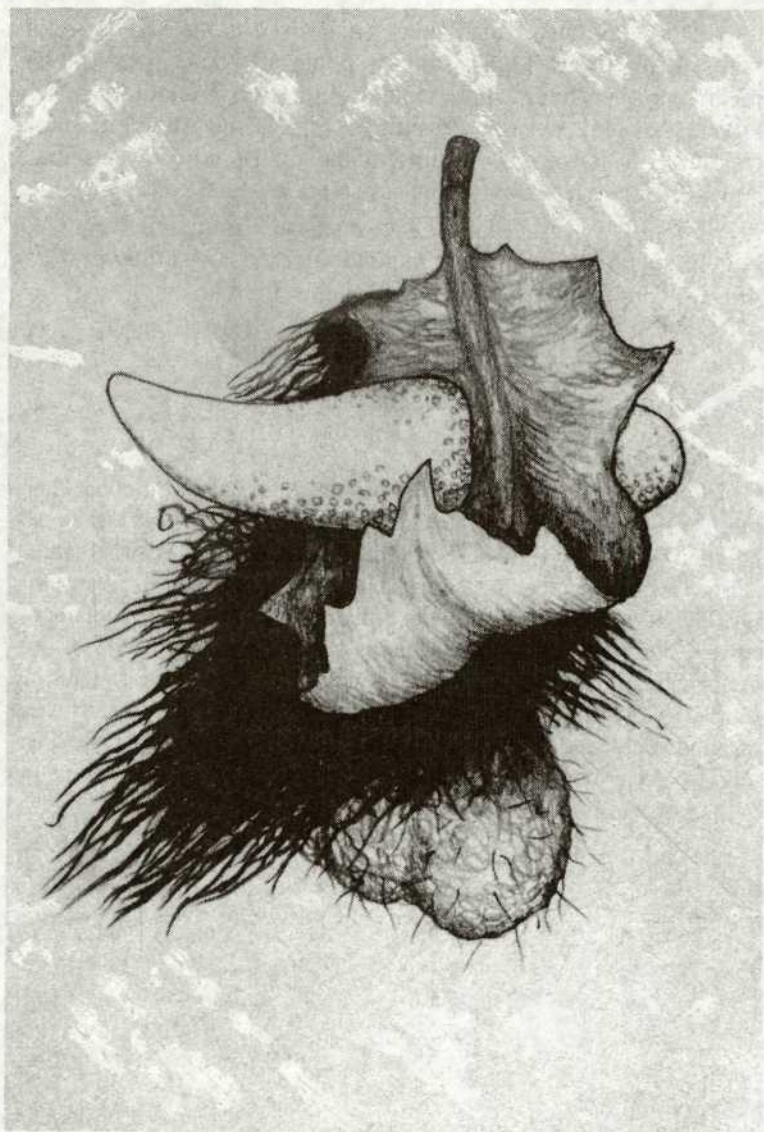
¹⁹Murphy seadus: See, mis võib untsu minna, untsu ka läheb.

Siis sai aeg täis. Vana hakkas endamisi arutama, alguses üsna vaikselt, järgnevalt ka assistentide poole pöördudes ja mõnevõrra kõvemini, rõhuga: no vaadake, siin istub noor tudeng, selg kõveras, ei ole tervislik, see pult on liiga kõrge, sunnib ülemäärä küüru, väsitab selja... peame madalamad puldid muretsema... *Jawohl, Herr Professor!* kõlas assistentide suust.

Võimalik, et mind päästis kaasmaalase Tammanni vaim. Või koguni ebatäpsus, mis saatis meie töö tulemusi — *mit konstanter Abweichung* — nagu Nikodems Bojars selle müntis.

1995–1996

LAURI VASKA (sünd. 1925) õppis keemiat Balti Ülikoolis Hamburgis (1946), Georgia Augustas Göttingenis (1946–1949) ja Texase Ülikoolis Austinis (1952–1956), mille lõpetas keemiadoktori kraadiga. Aastail 1956–1957 teaduslik uurija Northwesterni Ülikoolis Evanstonis ja 1957–1964 Melloni Instituudis Pittsburghis, 1964–1990 keemiaprofessor Clarksoni Ülikoolis Potsdamis (New York), aastast 1990 professor emeeritus. *Akadeemias* on ilmunud kirjutised “Kuidas leiutasin trans-[Ir(Cl)(CO){(C₆H₅)₃P}₂]: Esialgne aruanne ehk subjektiivseid hajapudemeid teaduse ääremailt” (1992, nr 7, lk 1475–1513) ja “Pisimärkus Max Plancki asjus” (1993, nr 11, lk 2453).

ILMAR MALIN. (1989)

EUROOPA ÕIGUSLIKUD JUURED JA TULEVANE KONSTITUTSIOON

Michael Stolleis

Tõlkinud Mari Tarvas

Kui sõita lennukiga Kirde-Euroopasse selleks, et kõnelda Tartus Euroopa tulevasesse konstitutsioonist, muutuvad harjumuspärased perspektiivid. Äkki saab selgeks, kui teistsugune peab Euroopa olema Eestist vaadates. Venemaa on lähedal — ja nii jääb see ka edaspidi. Soome asub otse ukse ees ja temaga tuntakse sugulust. Rootsi ja Taani, niisamuti kogu läänemaailm, on vaid mõne tunni lennutee kaugusel. Lennuaeg Frankfurti on 150 minutit. Eesti on Euroopa väga vana osa, ta on seotud Saksamaa, Rootsi, Soome ja Venemaa ajalooa — ja ühtaegu väga uus, harjumatu Euroopa.

Niisiis me küsime, mis on Euroopa, kus ta asub, mis hoiab tema tuuma koos ja milline ta tulevikus välja näeb. Ma piirdun sealjuures konstitutsioonialaloo küsimustega ja vähese konstitutsioonipoliitikaga. Ida-Euroopa fundamentaalsed muutused, Saksamaa ühinemine ja Maastrichti leping on loonud uued tingimused ja seetap tuleb ette Euroopa-eufooriat. Kõik räägivad Euroopast. Ka juristide seas on euroopaõigusel konjunktuur. Majandus, massimeedia, rahvuslikud ja rahvusvahelised haldusorganid, uurimis-institutsioonid, advokatuurid, ülikoolid ja muud institutsioonid

Michael Stolleis. *Europa — seine historischen Wurzeln und seine künftige Verfassung: Aulavortrag 16. Juni 1997.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997. 32 S.

Tõlge ilmub autori loal.

viivad seda edasi. Õigusajalugu, muidu pigem kontemplatiivne aine, ei taha siin ilmselt kõrvalseisjaks jääda. Ei teki mitte üksnes uus aine "Euroopa õigusajalugu". Nõutakse ka "eraõiguse euroopastumist" ja öeldakse, et õigusajalugu ei tohi pidada ennast pelgalt antikvaarselt ajalooliseks teaduseks, vaid peab aitama kaasa moodsa Euroopa eraõiguse loomisele. Praegu diskuteeritakse, kas see programm on tegelikult perspektiivikas.

Avalik-õiguslikus valdkonnas on praegu tekkimas, ükskõik kas seda rahvuslikust vaatevinklist soovitakse või mitte, Euroopa konstitutsiooniõigus ja haldusõigus. Euroopa ei ole küll riik (see on kindel), ent eksisteerivad institutsioonid (nõukogu, komisjon, parlament, kohus), mis on riigi institutsioonidega äravahetamiseni sarnased. Iga Euroopa Liidu liikmesmaa toob nende tegevusvälja kaasa ka oma rahvuslikud traditsioonid ja omaenese ajalooliselt kujunenud avaliku õiguse.

Hoolimata rahvaste erinevusest eksisteerivad ühise avaliku õiguse ajalooliselt võrsunud struktuurid. Neid rõhutades ei taha me rahvaste erinevusest mööda vaadata, ent võimaliku tulevase konstitutsiooni jaoks on olulised just ühisjooned. Ja need on, lihtsalt öeldes, ajalooliselt tingitud. Sest Euroopa pole mitte üksnes müüt sõnni rõõvitud neitsist, mitte üksnes kultuuriline osadus, võitluse ja saatuse kogukond, vaid omal kombel ka ajalooliselt kasvanud õiguslik kogukond.

Tema piire on defineeritud kultuuriliselt ja tihti militaarselt, ent alati ka õiguslikult. Tänapäeval saab nähtavaks Euroopa vanade piirjoonte suhtelisus. Saab selgeks, et sõjajärgsel ajal valitsenud üksmeel, et Euroopa on **läänepoolne** õhtumaa, mille idapiiri on määranud võimusuhted, oli samuti ajast tingitud ja niisamuti poliitilise surve all tekkinud nagu vanemad piiritlemiskatsed lõuna ja ida suunas: lõunapoolne, Vahemere-äärne antiaraabia liin, kagus antibütsantsi ja hiljem antitürgi nagu ka idapoolne antiaasia liin (hunnide, tatarlaste, mongolite ja ungarlaste vastu).

Harjumuspäraste eraldusjoonte kadumine kagus ja idas/kirdes nõuab uut orienteerumist. Lisanduvad Balti riigid (Eesti, Läti, Leedu, Soome ja Rootsi), samuti Poola, Ungari, Tšehhi ja Slovaki kui "assotsieerunud maad". Siin näib integratsiooniprobleem

olevat ületatav. Teistel juhtumitel, nagu Balkani, Rumeenia ja Bulgaaria puhul, ei tuleks Euroopa Liiduga poliitilise integreerumise küsimusele liiga kiiresti vastata, eriti mitte Türgi puhul ning samuti Nõukogude Liidu läänepoolsete järglasriikide keerulistel juhtudel (Valgevene, Venemaa, Ukraina). Et teatud kõhklemine konstitutsioonipoliitilise vastuse andmisega ei puuduta kultuurivahetust ja majanduslikku koostööd, on iseenesestmõistetav.

Kui rääkida poliitilisest integratsioonist, siis siin torkavad silma vastuolud: ühed maad soovivad liikmeks saada, teised, kes on juba liikmed, tunnevad, kuidas raskused kasvavad, ja loodavad pigem aega võita (Inglismaa). Majanduslik ja poliitiline integratsiooniprotsess on kiirenenud, suure majandusliidu tõmmet ei suuda ka seni neutraalsed riigid vältida või ei tahagi seda. Teisalt aeglustuvad koos Euroopa institutsioonide kaalukuse kasvamisega ka protseduurid. Arengut ei vii enam edasi kiire, tiivustatud tegusus, igal pool tulevad esile mured seoses vaesusega ühel pool ning majandusliku ülemvõimuga teisel pool.

Mitte keegi ei taha loovutada suveräänsuselementi. Mitte Euroopa riik ei pea tekkima, kuigi on võimatu mitte märgata, et tekkival poliitilisel moodustisel on pärisriikluse algmeid. Need institutsioonid ammutavad oma seadusjõu riigilepetest ja mitte Euroopa valimistest, kuigi needki on teel päris valimisteks saamise poole.

Mida aeglasem ja laialdasem on integratsiooniprotsess, mida enam tulevikus ühineb selliseid riike, kellel ei ole eriti kogemusi demokraatia, õigus- ja sotsiaalriigiga, seda suuremad on raskused. Kompromisside võrgustikku on lõpuks võimalik rakendada üksnes siis, kui see vastab ajaloolistele ja kollektiivpsühholoogilistele süvastruktuuridele. Nende täpne tundmine on eduka poliitika eelduseks. Ajalugu tundmata ei saada millestki aru ja tehakse rohkesti vigu.

Ei tuleks oletada, et inimesed tahavad elada bürokraatliku superstruktuuriga Euroopas. Nad otsivad pidet regionaalsetest, religioossetest ja etnilistest kooslustest. Nad otsivad pidet seal, kuhu nad end algselt kuuluvat tunnevad, nii-öelda pilguga hõlmatavalt kodumaalt, tuttava kiriku, murde ja keele, päritolu ja ajaloo

kogukonnast. Võib-olla lõpeb varsti klassikalise rahvusriigi aeg, ent see, mis jääb, on vajadus hõlmatavate struktuuride järele, mis pakuksid indiviidile midagi enam kui vaid bürokraatia teenuseid.

II

Küsimus on seega, kas on olemas poliitilis-juriidilise mõtlemise põhifiguure, mis on kogu pluralismist hoolimata Euroopa pärand. Kas eksisteerivad "Euroopa konstitutsiooniõiguse" ehituskivid?

See küsimus on kaasaja poliitilise otsustamisprotsessi jaoks vältimatu; sest kui tõepoolest taas elustuvad natsionalismid ja regionalismid, mida on peetud ületatuks, kui Suur-Venemaa, Balkani ja Baltikumi etnilisi, keelelisi ja religioosseid probleeme koos nende konstitutsioone puudutavate debattidega tuleb juhtida rahumeelsesesse transformeerumisprotsessi, siis on otsustava tähtsusega teha kindlaks see ühine vundament, mida vähemasti lähiajal muuta ei tuleks.

Eriti Ida-Euroopa maades ei ole tegemist vaid "kodanliku ühiskonna ja selle õiguse tagasitulekuga", nagu Läänes vahel arvatakse. Tagasitulek eeldab eelnevat olemasolu. Paljudes neist maadest aga pole olnud ei kodanlikku perioodi ega ka kodanlikku õigust. On selliseid, mis on aastasadade vältel õppinud tundma üksnes autokraatiat ja võõrvõimu. Selles kontekstis ei ole turumajandus tõhusa konstitutsiooniõigusliku raamistusega mõeldav. Investeeringud eeldavad minimaalset reeglipärasust ja kontrolli konstitutsiooni ja justitiasemel ning ühtlasi ka sõltumatusele, distantsile ja neutraalsusele treenitud juristide kogumit. Selle korrapoliitilise raami nurgapunktiks on vabad valimised, võimude lahusus, põhiõigused ning konstitutsioonilisus ja haldusõiguslikkus. Nende juurutamiseks tuleb enam-vähem omaks võtta Lääne mudelid, ja kohandada neid vastavalt igakordsele poliitilisele kultuurile. Seesjuures ei piisa sellest, kui piirdatakse 19. ja 20. sajandiga, seega nende kahe sajandiga, mis on esile toonud demokraatia, omavalituse, põhiõigused, õigus- ja sotsiaalriigi koos turumajandusega. Ükskõik kui suur ka on nende kahe sajandi mõju alates Prantsu-

se revolutsioonist euroopalikku tüüpi moodsa konstitutsioonilise riigi tekkele, samavõrd vähe saab loobuda selle ankurdamisest kaugematesse aegadesse. Igal nimetatud märksõnadest on Euroopa keskajas ja nn *Ancien Régime*'is oluliselt pikem eellugu. Kui me ei taju seda dimensiooni, ei ole meil mitte üksnes teadmistest puudu, vaid meil on ränk puudus ka poliitilisest juhtimisest.

Minu esimene tees on seega: poliitilise kultuuri ankurdamine ajaloos, tema järkjärguline imbumine alateadvusesse, aeglane harjumuste muutumine kirjutamata normatiivsetesse signaalidesse ühiskonna igapäevases funktsioneerimises ja praktiline riigieetika on kaugelt olulisemad kui konstitutsiooni- ja seaduseõigus. Riiki ei hoia koos mitte loogilised operatsioonid, vaid ennekõike peenetundeline varasemate kogemuste, ühiselt lahendatud konfliktide ja nende õiguseks muundumise kindlakstegemine.

Selles mõttes kõnelen ma tüüpilistest aluskogemustest "Euroopa" õigusloos vallas.

III

1. Ilmalik ühine õigus ja kirikuõigus

13. kuni 18. sajandil oli Euroopal põhimõtteliselt homogeenne õigusteaduslik kultuur, ent mitte homogeenet õiguskorraldust. Viimast iseloomustas pigem lõputu lokaalsete ja seisuslike õigusringkondade killustatus ja õigustekstide segasus ja rikutus. Rooma õigus, mida "retsipieeriti" enamikus Euroopa piirkondades, oli "üldine õigus" (*ius commune*), mis sai aegamööda praktikaks, ehkki selle kujundav mõjujõud ei peitunud mitte niivõrd positiivõiguslikus kehtivuses kui tema kaudses mõjus õiguselule. Juristid õppisid seda Bolognas ja Paduas, Prahas, Heidelbergis, Kölnis ja Viinis, Bourges'is Pariisis ja Orleans'is, hiljem Leidenis, Uppsalas, Krakovis ja mujal. Õpetatud maailm kõneles ladina keelt, rahvuslikke piire ega lubamisvaldaseid ei olnud. Õppetöö korraldus oli suures ulatuses sama. Juurdepääs haridusmaastikule oli vaba. Hariduse eesmärgid, meetodid, objektid ja skolaaride rännuelu olid ühtsed ja neil oli stiili määrav osa iseteadva juristide

seisuse tekkimises, mis alates 15. sajandist määras kõikjal linna-vürsti- ja kuningahalduse ja kohtute pildi.

Sama mõtte kehtib ka hõlmava õigusliku kompleksi *ius canonicum*'i kohta, mida Rooma maailmakirik arendas alates 12. sajandist paralleelselt Rooma (üldise) õigusega. Selle mõju ainulaadse lääne õigustraditsiooni tekkimisele on raske üle hinnata. Kirikuõigus põimus kontinendil sügavalt ilmaliku õigusega ja selle ühendav funktsioon oli "ladina Euroopas" vähemasti sama suur kui Rooma õigusel. Et tal enesel olid juured tugevasti Rooma õiguses, oli ta ka sobivaks vahendiks transportima Rooma õigust muidu sellest puutumata Inglise õiguskorraldusse.

Selle kirikuõigusliku ladina Euroopa "ühenduslikkuse" osas ei muutnud ka Lutheri ja Calvini reformatsioonid mitte midagi. Evangeelne kirikuõigus aktsepteeris alati samu aluseid ja jättis Rooma kirikuõiguse subsideerivalt kehtima. Selles artiklis silmaspeetud aspektist moodustavad kõikide kolme põhikonfessiooni kirikuõigused ühe terviku. See on saanud oluliseks faktoriks Euroopa identiteedi moodustumisel. Ta toimis "ladina Euroopale" nii tüüpilise kirikliku, s.t kogu avaliku elu teaduslikustumise ja õiguslikustumisena. Ilmalik ja kiriklik õigus ("utrumsque ius") andsid indiviidile kindlapiirilise õigusliku positsiooni ja selle tulemusena näisid talle iseenesestmõistetavusena kohtumenetlused koos kohtuniku otsustuse siduvusega.

Siin peitub minu arvates kõige olulisem eeldus hilisemale arenemisele õiguslikult juhitud riigikodanike ühiskonnaks — ja sellel ongi erinevus mitteladina Euroopast. Kui vaadata Venemaad, mida on kujundanud õigeusu kirik, saab selgeks, mida sellega mõeldakse. Vene religioossust on teadupärast tugevasti mõjutanud eremiitlus ja munklus oma eshatoloogilise perspektiiviga ning suuresti harimata papid. Erinevalt Läänest olid mungad ja kirik siin palju vähem antiikse pärimuse, teaduse ja kirjakultuuri, maaharimise ja ehituskultuuri kandjaks ja nad ei asunud sellele teaduslikult sisseviidud õiguslikustamise teele. Ilmalik ja vaimulik võim lahutusid Euroopas alates investuuritulist — millel oli ulatuslik mõju vaba mõtlemise levimisele —, sellal kui Idas allutati vaimulik võim autokraatiale.

2. Loodus- ja rahvaste õigus

Rooma õigus ja kirikuõigus ei arenenud mitte üksnes paralleelselt kehtivate õiguskompleksidena, vaid kasutasid mõlemad uusaja loodus- ja rahvaste õigust (*ius naturale, ius gentium europaeum*), mis ühelt poolt oli saatjaks rahvusriikide tekkimisele ja teiselt poolt andis õigusteoreetilise ühenduse väljaspool tülitsevaid konfessioone ning universaalse struktuuriga, kristlike juurtega sotsiaalfilosoofia. Loodusõigus ja rahvaste õigus suutsid korrastavalt mõjuda seal, kuhu Rooma õigus ja kirikuõigus ei küündinud, eriti varase uusaja ilmaliku kogukonna põhikorralduse vallas. Seal oli võimalik tõlgendada poliitilist korda "õiguskorrana" tema legitimeerimise eesmärgil ja viia ta tagasi tema loodusõiguslikele aluslausetele. Riigi välissuhteid sai kirjeldada normidena, mis ei kehtinud mitte üksnes Euroopas, vaid ka kristlastele ja paganatele ühtviisi (*ius belli ac pacis*). Sisemist korda sai kritiseerida, ühtlustada ja ratsionaliseerida loodusõiguslike etteantud andmete põhjal (*ius publicum universale*). Kerkiv absolutism kasutab sel moel loodusõigust "keskaegse" õigusliku mahajäämuse kõrvaldamiseks ja otse ülemuste ja alluvate vahelise valitsemissuhte sisseseadmiseks.

3. "Poliitika"

Paralleelselt loodusõigustraditsiooniga, mis kulgeb antiigist üle keskaegse skolastika, areneb aristotellik poliitika, selle tomistlikust omandamisest kuni uusaristotelismini 16. ja 17. sajandil. Aristotelese *Poliitika* kommenteerimise põhjal õpiti eristama häid ja halbu riigivorme, saadi teada "segatud" põhiolemuse eelistest, defineeriti head valitsemist ja riigi eesmärki "üldine heaolu", selgitati "riigi haigusi" ja nende ravimist. Aristotelese *Poliitika* oli 16. ja 17. sajandi riigiteoreetiline alusraamat, eriti kirjanduslikult juhtivas protestantlikus maailmas. Väljaandeid, kommentaare ja õpikuid on sadu ja neid võib leida peaaegu kõikidest Euroopa maadest.

Kui Aristotelese poliitikale lisada kogu antiikaja riigikirjandus, eriti Cicero ja Tacitus ning ühtlasi Rooma õiguse riigiõiguse-

alased fragmendid, siis ongi käes need küsimused, mis erutasid Euroopa poliitilis-juriidilist mõtlemist: kuidas tekib riik ja kuidas saab teda seadustada, mis on parim konstitutsioon, mis on suveräänsus ja kes on riigivõimu kandja, millistele seostele ta allub, kellele kuulub seadusandlik ja juhtimisõigus? Nende küsimuste ümber keerlev keskustelu ulatus üle riikide ja konfessioonide. Selle tulemus on osutunud keskseks kogu Euroopa teadvusele: ühine arusaamine teadusliku poliitika elementaarlausetest, seadusliku võimu õiguslikust alusest ning selle piiritlemisest kõrgemalseivate normide kaudu, kaasa arvatud (ülimalt vaieldav) õigus avaldada vastupanu ebaseaduslikele valitsejatele. See olemoodi iseenesestmõistetavaks muutunud võimalolijate õiguslik sidumine ei oleks ilma 18. ja 19. sajandi konstitutsiooniliikumisteta olnud üldse mõeldav. Ilma "respublica mixta" õpetuse ja ilma lause "rex regnat, sed non gubernat" sisseharjutamiseta alates 16. sajandist ei oleks aktsepteeritud valitsemise ja halduse lahutamist ja seega ka moodsat õpetust võimude lahususest. Ilma sajanditepikkuse kogukondliku omavalitsuse harjumuse ja ilma ühiskondliku lepingu põhiideeta ei oleks moodsat demokraatiat. Ilma Aristoteelse riigieesmärgi-õpetuse taustal arenenud "bonum commune" (üldise hüvangu) valemiga, ilma seeläbi vahendatud veendumusega, et valitsejad peavad aitama leski ja vaeslapsi, vaeseid ja kitsikusse aetuid, ei oleks loodud tänast euroopalikku sotsiaalriiki koos tema sunni ja hoolekande dialektikaga. Ülimuslikku sotsiaaleetikat teravdasid teoloogia, kirjutised ideaalsetest vürstidest ja valitsustraktaatid. Selles vaimus kasvatati vürste ja linnavõimud ehitasid hospidale, loodi vaeste- ja almusekassad ja tunti ennast "riigi pärast" kohustatuna mitte leppima sotsiaalse viletsusega, vaid võitlema aktiivselt selle vastu, olgu siis heategevuse korras, olgu siis repressiivselt kasvatus- ja töömajade kaudu. Just see 19. sajandil veel elav traditsioon kergendas üleminekut seadussunni jõul toimivale sotsiaalkindlustusele. Kõik katsed struktureerida sotsiaalkindlustust uuesti peavad johtuma sellest ajaloolisest leiust.

IV

Kui suunata pilk riigiõiguse konkreetsetele põhifiguuridele, millest ilmneb, millise "tüübi" alla tuleb kogukond arvata, siis ilmnevad tänapäeva poliitikateaduse võrdlemisel institutsioonilises ja normatiivses vallas tugevalt kogu Euroopale ühised jooned, igal juhul tugevamini kui poliitilistes suhtumistes. Institutsioonilised ja normatiivsed kooslused ei ole midagi uut ja nad ei ole isegi mitte konstitutsioonilise ajastu lapsed. Ennemini ulatuvad nad tagasi varasesse uusaega.

1. Küllap vanim ja samas tulevikuks kõige suuremat lootust andev näide on **liidumaa**. Kreeka hõimude liidud ja antiigi linnade liidud, kaitse- ja alistamisliidud (*foedera*), millega roomlased tollal muutsid kogu tuntud maailma sõja tallermaaks, ning samuti keskaja linnade ja territooriumide liidud moodustavad tolle põhistruktuuri, mida võib leida ka suuremate riikide sisejaotuses: osade piiratud autonoomia, ülehaaravate ülesannete keskne juhtimine. Eriti vanas Saksa riigis selle hulgaliste osaaunoomiatega, justkui-suveräänsete allüksustega töötati teoreetiliselt välja liidumaa idee ja anti see edasi 19. sajandile, kus ta sattus iseloomulikkusse vastasseisu puhtalt läbiviidud suveräänsusdoktriiniga.

Nüüd, pärast masendavaid kogemusi igat liiki tsentralistlike valitsustega, näivad liidumaa ja föderalismi idee olevat üheks kõige intelligentsemaks lahenduseks probleemile, kuidas siduda rivaalitsevaid energiad neid halvamata. Üksnes liidumaa ja hõlmavates föderatsioonides näib õnnestuvat kanaliseerida kultuurilisi, majanduslikke, religioosseid ja etnilisi autonoomiasoove ja neid suures tervikus kasutada. Et eriti just sakslased propageerivad seda Euroopa Ühenduses, sellal kui teised regionalismide ja tugevama tsentralistliku minevikuga Euroopa maad reageerivad pigem ettevaatlikult kuni tõrjuvalt (Inglismaa, Prantsusmaa), näitab veel kord, kui sügavalt kinnituvad kauaaegsed kogemused kollektiivses teadvuses. Kus lõikuvad regionalismid ja tsentralistlikud tendentsid, nagu näiteks Hispaanias, ärgitavad aktuaalsed probleemid samas ka ajaloolist meelisklemist antitsentralistlikkudest traditsioonidest.

2. Poliitiline ja õiguslik tasakaal osariikide ja tervikriigi vahel fikseeritakse 19. sajandil kirjalikult **konstitutsioonides**. Konstitutsioonid sisaldavad õigusvormis poliitilisi põhiotsustusi, indiviidi ja vähemuste õiguste tagatise, samuti riigi ja ühiskonna põhimõttelist distantsi, kompetentside katalooge, institutsioonilisi ja protseduurilisi garantiisid. Nad on notifitseeritud kompromissid, nad tagavad kõrgendatud kindlusega tekstis põhireglite kindlaksmääramise kaudu ühiselu rahumeeluse ja suunavad (tänapäeval enamasti konstitutsioonikohtu meediumi kaudu) õiguse tõlgendamist.

Kindlasti ei olnud seda niisugusel kujul enne 18. sajandit. Kui aga vaadata konstitutsiooni kriteeriumina võimu piiritlemist normatiivse tagasiside kaudu, võib kõnelda ka konstitutsiooneelse ajastu konstitutsioonist. Üks selle normatiivse tagasiside juuri on ettekujutus, et rahvas on kandnud valitsejale võimu üle lepinguliselt ja teatud tingimustel (*lex regia*). Teine juur on valitseja allutamine Jumala käsule, kolmas võimalik traditsioon seltsilik-egalitaarne õigusloome, nagu seda on tõlgendanud Otto von Gierke. Igatahes deklareerisid Euroopa juristid varasel uusajal üksmeelselt, et valitseja võib küll suveräänina seadusi vastu võtta, tühistada, muuta ja autentselt tõlgendada, ent ta ei tohi ületada teatud piire, nimelt jumalikku õigust (*ius divinum*), loodusõigust (*ius naturae*) ega põhiseadusi (*leges fundamentales*). Säärased fundamentaal- või põhiseadused eksisteerisid kõikides Euroopa riikides, nad reguleerisid troonijärglust või kuninga valimist, määratlesid suhte maaseisustega ning maa jagamatuse ning saatsid sel moel “dünastilise liidu riigistumist” (R. Vierhaus). Euroopa ja Ameerika vastastikusel mõjutamises kasvasid neist välja moodsad konstitutsioonid, mis ei võtnud endale aga mitte üksnes valitsejat piiravat, vaid ka valitsemist põhjendava ja seadustava funktsiooni. Meie konstitutsiooni nimetamine “põhiseaduseks” pole üksnes kohmetu lahendus olukorras, kus talle tuli anda esialgne nimetus, vaid ka tolle ammu unarusse vajunud ajaloo viimane peegeldus.

Euroopa ideeline ühisvara on samuti ettekujutus, et valitseja sekkumisvõimu vastas peavad olema olema teatud tarastatud puutumatud valdkonnad, seega **põhiõigused**. Põhiõigu-

sed on kaitsenormiks moondunud halvad kogemused. Nad on õiguslikuks vastuseks usulisele sallimatusele, suvalistele vangistamistele ja süüdimõistmistele, kodurahu eiramisele, õigusvastasele võõrandamisele, ülemäärastele erialastele piirangutele, väljarände- ja abielukeeldudele, poliitilisele tsensuurile jne. Needki halvad kogemused on üleeuroopalised, seda ei ole tarvis pikalt tõendada. Üksnes usu- ja konfessioonivabaduse ajalugu on kunstipäraste õiguslike tagatiste, väljajätmise, kompromisslahenduste ja menetlusgarantiide kaudu maailmavaateliselt motiveeritud agressioonide õigusliku kaitse õppetükk.

Aegamööda tekkiv kodanlik ühiskond, silmitsi kõikvõimsa absolutismiga, otsis ja leidis nendes kaitsenormides omale arenguruumi. Ta leidis nendes oma vaimse identiteedi ammu enne seda, kui tal tekkis võimalus fikseerida need normid kirjalikult moodsate konstitutsioonidena.

Tänapäeval kujundavad Euroopa ühist põhiõiguse standardit ja kohaldavad seda märkimisväärselt tõhusal viisil rahvuslik konstitutsioonikohtute õigusmõistmine, inimõiguste kaitse Euroopa tasandil ja Euroopa kohtu õigusmõistmine.

3. Kolmanda näitena Euroopa ühistest kandvatest põhielementidest olgu nimetatud otsustuste tagasiside "üldise tahte". Abstraktses sõnastuses tähendab see, et kuningas ja rahvas, valitsejad ja alamad, vaimulikkond ja ilmikud on põhimõtteliselt valmis painutama ennast "consens omnium'i" alla ja tunnistama, "quod idem apud plerosque". Mis kehtib enamiku puhul, seda saab esmalt sõnastada loodus- ja rahvaste õigusena ja panna riigivõimule siduvana peale. See side on aga kahekordselt tugev, kui riigivõim peab alluma sellele, mida ütlevad "kõik", seega arhailises mõttes rahvakogunemisele, mis üksnes ei urise ega plaksuta, vaid otsustab, niisamuti nagu vanas kohtumenetluses otsustas ümbritsev rahvahulk. Sellest sünnib idee, et rahva saatuse üle peaks kaasa otsustama ka tervikut esindav nõustav kogu (parlament). "Mis puudutab kõiki, selle peavad kõik heaks kiitma" (*Quod omnes tangit, ab omnibus approbetur*) kostab näiliselt radikaal-demokraatlikult keskajast. Et kuningavõim seadustab ennast (ka) rahva tahtest tulenevalt, õpetab varasel 14. sajandil Padua Marsilius, samuti 17. sajandi alguses kalvinist Johannes Althusius. Ka need

teoreetikud, kes seadustavad valitsemisõigust üksnes jumalikust tahtest johtuvalt, peavad aktsepteerima aadli-, auväärsete- ja seisustekogusid, kes nõuavad kaasaotsustamist, vähemalt niivõrd, kui neid koormatakse rahaliselt. Asjaosaliste kaasaotsustamise idee on eriti elav vabariiklikult reguleeritavates Euroopa kogukondades; iseäranis viimasel ajal nn linnavabariikluses.

Nii harjutati kõikidel tasanditel sisse parlamentaarse menetluse protseduurid, enamusprintsip sai esinduskorporatsioonides otsustamisreeglis, tekkisid reglemendid ja tseremooniareeglid. Varasel uusajal arenes kõikjal nendes parlamentides sisemine liigendus, kahe- või isegi kolmekojaline süsteem, ning aegamööda moodustus ka kataloog objektidest, mille osas valitsejad ja seisused pidid jõudma üksmeelele, kui tuli langetada mingi otsus. Lühidalt: kõik moodsa parlamentarismi jaoks olulised teemad olid 19. sajandil olemas ka väljaspool Inglismaad, kõikidel Euroopa rahvastel on — laiemas mõttes — oma “parlamentarsed” kogemused, mis hõlbustavad üleminekut demokraatlikule parlamentarismile.

4. “Fundamentaalseaduste” ja “seisuslike kaasaotsustamisõigustega” piiratud suverääni tegutsemisvõli seostub ka varase uusaja seaduse mõistega. Me oleme harjunud eristama seadust formaalses ja materiaalses mõttes ja hoidma seda lahus õigusemäärusest, põhikirjast ja üksiktoimingust. Kõik see on mõttekas 19. sajandi lõpu kontekstis ja allub 20. sajandi parlamentaarsele demokraatiale iseloomulikele muudatustele, millest siinkohal pole vajadust kõnelda. Küll aga torkab silma, et tänased seadusprobleemid (vähenev juhtimisjõud, okasionaalne iseloom, massilisus, üksikut juhtumit reguleerivad seadused) viitavad uuesti tugevamalt sugulusele 17. ja 18. sajandiga. See, et riik on tänapäeval kõikides Euroopa riikides — nagu ka 18. sajandil — õiglase sotsiaalse korra ja majanduselu garanteerija, näitab, mil määral me oleme ka sisuliselt jätnud seljataha ettekujutuse liberalismi “järelevaatajate riigist”. Sellest tuleneb, et postliberaalse ühiskonna riigi- ja haldusõiguslik dogmaatika peab eemalduma 19. sajandil sõnastatud põhimõistetest ja otsima ekvivalente, mis vastaksid nii muutunud tegelikkusele kui ka tagaksid õigusliku turvalisuse ja individuaalse õigusliku kaitse. Liberalismieelse aja

olukorra õigusajalooline meenutamine võib anda meile selleks vajaliku distantseerituse.

5. Märksõnade föderalism, konstitutsioon, põhiõigused ja seadus juurde kuulub viimaks ka juba korduvalt puudutatud ühine kohtuniku otsuse kaudu toimiva õigusliku kaitse ühine traditsioon. Sajanditepikkusel teel on arhailisest maagiliste toimingute ja Jumala otsuse kaudu õiguse leidmisest kirjapanemise ja teaduseks muutmise kaudu arenenud hilisel keskajal ja varasel uusajal kogu Euroopas püsivalt töötavad kohtud. Samal ajal tekkis ka professionaalne kohtunikukond. *Parlament de Paris*, Mecheleni Suurnõukogu, Inglise Kroonikohus, Rootsi *Högsta Domstolen*, Hispaania kuninglik kohus, Speyeri ja Wetzlari *Reichskammergericht*, *Reichshofrat* Viinis ja paljud muud on lõpmata mitme-palgelise, ent lihtsa põhimõtte alusel toimiva õiguskaitseüsteemi tippudeks. See mõte on: kogu poliitiline vägi on õiguslikult seotud, ta peab toimima "õiguspäraselt" ja tagama "õiguspärase" kaitse, ta otsustab siduva toimega temale omistatud võimu jõul. Nii on tasapisi tõrjutud tagasi riigirahu rikkumised, tülitsemine ja igasugune omavoli. "Tsiiviliseerumisprotsess" (Norbert Elias) on kujundanud ka Euroopa kohtuasjanduse ajalugu. See süsteem on muutunud üha tihedamaks, kindlakujulisemaks ja kindlamaks, enamasti on ennast maksuma pannud kohtuinstantside kolmeastmelisus, menetlemisreeglite tuum on suhteliselt sarnane, samuti nagu täidesaatmine. Kahtlemata vahendab see ajalooliselt kasvanud õiguskaitsestandard olulises osas seda homogeniseerumist, mis moodustab Euroopa kui mõttelise ühtsuse.

V

Mis tuleneb sellest kõigest? Milliseid direktiive tuleb järgida, kui tahetakse tõepoolest ehitada Euroopa maja ja vältida iseennast purustavaid konflikte? Mõistagi ei saa Euroopa õigusajaloost tuletada otseselt rakendatavaid normatiivseid järeldusi. Ometigi saab ajaloost mingil määral õppida. Laiema perspektiiviga on suuremad võimalused vältida ränki vigu, tunda ära kordusi ja kaitsta ennast liigeses pimestuses arvatava kõige uudsema ohvriks langemise eest. Ajaloolise arusaama poolt vahendatava realis-

mi juurde kuulub ka selle tajumine, mis on pikkade perioodide vältel osutunud stabiilseks. Siia kuuluvad traditsioonilised käitumisstandardid, kollektiivsed harjumused, ühiskonnale ja riigile esitatavad ootused. Neid sajandite vältel vermitud malle on raske muuta, sest tavaliselt ei hoomata nende erilisust. Nad imetakse endasse nii-öelda koos emapiimaga nagu kõik muudki ühiskondlikult vahendatavad väärtushinnangud ja eelarvamused. Heal juhul teadvustuvad nad ajaloo revolutsioonilise murrangu punktides. Neid ei ole võimalik tahtlikult eriti mõjutada. Nendega tuleb arvestada, kui otsitakse Euroopa maja vundamenti. Teesidena saab seda kokku võtta järgmiselt:

1. Tänapäeva Euroopa ühiskondi on kujundanud sajanditepikkune pragmaatiliste, paindlike Aristoteleselt pärit riigiteooriatega ümberkäimise kogemus, mille ilmaliku ja kirikliku õiguse juured on Rooma õiguses. Nende tekstide pidev kommenteeriv omandamine vaimse eliidi poolt on vahendanud kustutamatu hoiakuid siinpoolsuse ja teispoolsuse, hea ja kurja, õiguse ja ebaõiguse suhtes. Tuumana kuulub siia arusaam, et riigid on üles ehitatud õiguslikule alusele. Nende poliitiline võim ei toimi mingil maagilisel või karismaatilisel alusel ega mitte ka puhtal vägivaldal, vaid otsib endale alati legitiimsiooni "heast õigusest". Pikas ajaloolises protsessis nihkub selle legitiimsiooni põhjendus sakraalselt aluselt rahvasuve-räänsusele, viimast "kujutavad" (esindavad) seisuste kogud või parlamendid.
2. Nende ühiskondade õigus ei ole Euroopa ajaloos pelk võimunõue, vaid seda on mõistetud religioosse ja eetilise "tagasisidena", olgu see siis tagasiviimine *ius divinum*'ile ja *ius naturale*'le või siis baasetikale "consensus omnium" alusel. Sestap on ka ülemuseametit tõlgendatud alati kõlbeliselt seotuna ja kohustatuna üleindividuaalse "üldise heaolu" ees. Alles valgustusega ja valgustusajast peale lahustusid need õiguse metafüüsilised alused; neist enam eriti ei räägita, ent kollektiivse alateadvuse koostisosana toimivad nad nagu ennegi.
3. Siit tekkis genuiinselt euroopalik, universalistlik õigusriigi idee, Ameerika sotsioloogi Talcott Parsons'i sõnutsi "tõenäoliselt modernismi kõige otsustavam leiutis". Liitsõna "õigus-

riik" on algselt saksa sõna, ent sedasama mõtet väljendavad ka "rule of law" ja uuemad väljendid "état de droit" ja "stato di diritto, estado de derecho". Elemente saab osaliselt muuta, ent mitte tuuma moodustavaid postulaate, mida on modernisel ajal täiendatud "avalikkuse" põhimõttega. Sestap on ka Euroopa Ühenduse komisjoni esimees Jacques Delors põhjendatult öelnud: "Euroopa Ühendus on õiguslik ühendus", ta on suhestanud selle õigusreeglitega ja sajanäpikkuste, ikka ja jälle ebaõnnestumisest katkestatud pingutuste käigus väljaarendatud materiaalsete õiguslike väärtustega (*ordre public européen*).

4. Euroopa õiguskultuur on võimu rajamiseks, legitimeerimiseks ja taltsutamiseks loonud tüüpilised põhifiguurid. Siia kuuluvad loodusõiguses moodustatud valitsejaleping, käsikiva suverääni sidumine kõrgema tasemega õigusega, eriti fundamentaal- ja põhiseadustega, indiviidi elementaarsete kaitsetsoonide aktsepteerimine (*formu internum*, usu- ja konfessioonivabadus, vabadus emigreeruda), millest on uusajal kasvanud välja inim- ja kodanikuõiguste loetelud. Võimu pehendamise traditsiooniliste vahendite hulka kuuluvad sellele lisaks ka "segu" monarhistlikest, aristokraatlikest ja demokraatlikest elementidest, võimude horisontaalne jaotus föderatiivsete struktuuride vormis ja vertikaalne võimude või pigem funktsioonide jaotus alates Montesquieu'ist.
5. Kummatigi tuleneb sellest, et Euroopa Liidu liikmed peavad vastavalt teooriale ja praktikale olema demokraatlikud konstitutsioonilised riigid. Nende konstitutsioonid peavad sisaldama Euroopa põhiõiguste standardit ja miinimumi õigus- ja sotsiaalriigist. See tähendab: võrdsust seaduse ees, tasakaalustava sotsiaalse õigluse miinimumi, väikeste ühiskondlike ja riiklike üksuste autonoomia kaitset (vähemuste kaitse) ning demokraatlikke menetlusviise kõige laiemas mõttes. Need on postulaadid, millest Euroopa Ühendriikide tulevane konstitutsioon mitte mingil juhul eemalduda ei tohiks, isegi mitte majanduslike eeliste nimel.
6. Lõpuks on kindel, et Euroopa maja põhiplaani ei ole kavandatud *more geometrico*, vaid see saab olema "ebaregulaarne".

Ta vormid saavad olema mitmekesised, tal saab olema nii kõrvalhooneid kui ka ajakohatuid kellatornikesi ja uuritornikesi. Edasipidigi on Euroopas vabariike ja monarhiaid, tsentralistlikke ja föderatiivseid riike. Inglise ja Skandinaavia maailm järgib pigem *civil society* ideaali, prantslased ennemini klassikalist rahvusriiki, sakslased halduse ja justitiisi vormitud õigus- ja sotsiaaliigi mudelit. Euroopa ei pruugi — hoolimata mõõtühikute, kaaluühikute ja vääringu ühtlustamisest — olla ühtsusriik või “superriik”. Selles suunas ei tohiks energiat raisata. Palju tulusam näib olevat aktiveerida sajanditevanuse riigiteooria ja riigipraktika vanast arsenalist neid abinõusid, mis tagavad rahumeelsuse ja homogeensuse vajaliku miinimumi, ent ühtaegu ka pluralismi ja “liberaalsuse” maksimumi.

VI

Kolm vastuväidet on arusaadavad: kõigepealt see, et viimati nimetatud punktid olevat konstitutsiooniõiguslikult põhimõtteliselt iseenesestmõistetavused, mida võiks teha siduvaks ka ajaloole viitamata. Kahtlemata saab Euroopa tulevase konstitutsiooni vormi leida ja sätestada üksnes aktuaalses poliitilises võitluses. Ent positsioonid, millele sealjuures asutakse, on ajaloost tulvil. Ka poliitilised kollektiivid tulevad üksnes haruharva tõeliselt uutele mõtetele; nad elavad peamiselt aastasadadega kogutud ideede varudest. Meid määravad ära need mälestuste, mõtete ja poliitilise haabituse varud nagu ka nende pidev moderniseerimine ja ümberkihistamine. Selles mõttes on poliitilised uusehitused — eriti Euroopa vanal kontinendil — ainult ajaloolise determinatsiooni süsteemis tõesti mõttekad ja perspektiivikad.

Teine vastuväide on lihtsam: 1789. aasta eelse Euroopa ajaloole kaasamine olevat tegelikult üleskutse minna tagasi demokraatiaeelsetesse seisunditesse; see ohustaks 19. ja 20. sajandi keskseid saavutusi. Viimane ei oleks mitte ainult ebaajalooline, vaid ka peaaegu koomilisel kombel eluvõõras. Mitte keegi ei soovi restaureerida seisuslikku ühiskonda, mitte keegi ei taha autot hobusega asendada või pöörduda tagasi universaalsele ladina keelele — olgugi hobusel ja ladina keelel mõlemal oma sarm. Me

elame tööstuslikus ühiskonnas, demokraatliku võrdsuse ajastus, postliberaalses interventsiooniriigis. Mitte ükski mõistlik inimene ei eelda, et kaasaja probleeme saaks lahendada romantiseeriva tagasipöördumise või või pardalt mahaastumise fantaasiatega.

Kaasaja probleeme saab õigesti vaadelda ainult siis, kui kaasatakse ajalugu. Et võimaldada Ida—Lääne vastandusest taaskerkivatele riikidele vaba kultuurilist ja ajaloolist identiteeti, tuleb tajuda “kogu” ajalugu. Kes vaatab tagasi üksnes 19. ja 20. sajandile, näeb põhiliselt vaid natsionalistliku vihkamise ajalugu. Kes ei kaasa ühisesse ajalukku Poola, Ungari, Austria, Saksa, Eesti, Läti ja juutide ajaloo seoseid, selle ajalugu on kärbitud, s.t vale. Ta ei suuda tajuda, et näiteks Saksa—Poola, Saksa—Balti, Tšehhi—Saksa, Ungari, Ungari—Austria ajalugu oli ka sajandipikkuste ühenduste ja rahumeelse vahetuse ajalugu. On ajalooline tõik, et tänapäeva Baltikumis oli hansalinnu ja ladina- või saksakeelseid ülikoole, et keskajal ja varasel uusajal eksisteeris siin eesti, läti, leedu, saksa, rootsi ja vene kultuurimõjutuste segu — ja eksisteeris suuremalt jaolt just rahumeelselt. Ka Ungaris meenutatakse tänapäeval pikka personaaluniooni Habsburgide pärusmaadega ja Stephani kroon on uuesti võetud isegi vapile. Sama kehtib uue Tšehhi vabariigi ja Praha puhul, mis oli kord tšehhi-saksa-juudi linn, esmaklassiline kultuurikeskus, kus asus Kesk-Euroopa vanim ülikool.

Selle laiema ja erapooletuma perspektiivi abil “kogu ajaloolle” saab tänapäeva ülesannetega paremini toime tulla. “Kogu ajalugu” seab meile valmis suurema vormide ja ideede varu. Jaotamiste ja rahvuspiiride, sõdade ja ka rahvuskodifikatsioonide tekitatud traumade ületamine toimub hõlpsamalt. Euroopa ühisvalduseks saanud ideelised ja institutsioonilised leiutised annavad enam alust oletada, et nad on kasutuskõlblikud, püsivad ja vähemalt Euroopat hõlmava universaliseeritavusega. Viimast võib küllap ilma kõhklemata väita konstitutsioonilise riigi ja põhiõiguste, föderalismi, võimude lahususe, kohtuniku riigikontrolli, k.a konstitutsioonikohtute, kommunaalse omavalitsuse ja laialdase riigi ülesannete üleviimise kohta avalik-õigusliku või eraõigusliku vormiga autonoomsetele kandjatele.

Kolmas ja viimane vastuväide on kõige kaalukam. Ta on suunatud "rooma" Euroopale piiramise vastu, "bütsantsi" Euroopa, s.o eriti Venemaa, aga ka Türgi väljaarvamise vastu. See ei olevat põhimõtteliselt mitte midagi muud kui Lääne-Ida või isegi kiriklik väljajätmisspoliitika ajalooliste argumentide toetusel.

Sellised motiivid on mulle aga kindlasti väga kauged. Pigem üritan ma ajaloolasena vaadata asju võimalikult distantseeritult ja kainelt. Ma jätan kõrvale keeruka Türgi-probleemi ja ütlen vähemalt ühe sõna endise Nõukogude Liidu piirkondade kohta. Venemaa, Valgevene ja Ukraina on kahtlemata Euroopa maad, ent nad ei kuulu hoolimata oma kristlikkusest ja intellektuaalide enesemõistmisest "ladina" Euroopasse, ei kuulu Rooma õiguse ja kirikuõiguse Euroopasse. Mõlemad olid nii tsaarivalitsuse ajal kui ka Nõukogude riigi osana Euroopa kauged ja võõrad osad. Suur-Vene riik oli kuni 20. sajandini välja pidevalt kasvav iseiseiv tosinaid rahvaid hõlmav impeerium keskse piirkonnaga teljel Peterburg-Moskva-Kiiev. Seda laadi sügavaid vaimseid sidemeid, nagu siin kirjeldatud, ei olnud Euroopa ja Venemaa vahel keskajal ja varasel uusajal tõepoolest. Isegi 19. sajandil ei toimunud alusmüürideni ulatuvat ühinemist lääne-euroopa mõtlemisega. Ilma valitsemise õigusliku piiramise ja võimude lahususe traditsioonideta, ilma omavalitsuseta ja riigikodanike osaluseta näib üleminek industriaalse ajastu demokraatlikusse parteideriiki olevat väga keerukas. Ka siin on minu arvates majanduslik ja poliitilis-sõjaline koopereerumine esialgu mõttekam tee, sellal kui katse integreerida konstitutsioonipoliitiliselt seda geograafiliselt tohutult suurt ja poliitiliselt ebastabiilset ruumi oleks kindlasti nurjumisele määratud. Loomulikult ei välista see, et Euroopa Liit teeb juba omaenda huvides kõik, et aidata seal kaasa sotsiaalse turumajanduse ja vastavate infrastruktuuride ülesehitamisele. Sama kehtib ka võimalikult laiahaardelise ja elava kultuurilise läbipõimituse kohta.

Metafoor "Euroopa maja" on tänaseks juba pisut ülepruugitud. Ent ta jääb edaspidigi kõitvaks, seda enam et ta kätkeb vanaeuroopa üksust "kogu maja". Üks maja tuleb ehitada ühises töös, tal on vaja vundamenti, mille osas kõik tegijad oleksid ühel meelel, ta peab omaloodud ja mitmepalgeliselt diferentseeritud

õiguse abil andma kaitset ja jätma oma elanikele ruumi vabaks ja võrdõiguslikuks kaasakujundamiseks.

Oma kõnega püüdsin ma seega (ligilähedaselt) näidata:

Õiguse ajalugu ja õigusteooria on kõrgema õigusariduse tasandil absoluutselt vajalikud. Rahvusvaheline õigusajaloolaste kogukond oli meelestatud sõbralikult ja koostööaltilt, kui Tartu pärast 1991. aastat sellel alal uusi üritusi algatati. Nüüd tunduvad need lootustandvad algmed sattunuvat ohtu. Respekterides täielikult vana ja kuulsat Tartu ülikooli, väljendame ühtlasi lootust, et õigusajalugu on edaspidigi õigusteaduse õppeplaanis kõigi teistega võrdväärselt respekteeitud ja kaitstud osa. Õigusajalugu on iga maa õiguskultuuri asendamatu osa, ning eriti oluline on ta noorel ja sõltumatul maal, mis üheskoos Euroopa partneritega on ennast leidmas.

MICHAEL STOLLEIS (sünd. 1941) on õppinud õigusteadust Heidelbergis, Würzburgis ja Münchenis 1961–1965, sai doktorikraadi Münchenis 1967, avaliku õiguse, uuema õigusajaloo ja kirikuõiguse õppejõud Münchenis 1973, Frankfurdi (a.M.) ülikooli professor 1974, Max Plancki nimelise Euroopa õigusajaloo instituudi direktor 1991. Avaldanud raamatuid: *Staatsräson, Recht und Moral in philosophischen Texten des späten 18. Jahrhunderts* (1972); *Gemeinwohlformen im nationalsozialischen Recht* (1974); *Quellen zur Geschichte des Sozialrechts* (1976); *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland* (I–III, 1988–); *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit* (1990); *Recht im Unrecht: Studien zur Rechtsgeschichte des Nationalsozialismus* (1994, ingl. k 1997) jm.

TSIVILISATSIOONIDE KOKKUPÕRKE TEOORIA RETSEPTSIOONIST EESTIS

Jüri Saar

Ligi viis aastat tagasi esitas Samuel Huntington oma visiooni inimkonna uutest globaalsetest arengusuundadest (vt selle tõlget *Akadeemia*, 1995, nr 6), mis leidis kohe niihästi hulgaliselt poolehoidjaid kui vähemalt sama palju teravaid kritiseerijaid. Sama lugu juhtus ka Eestis, kus kõrvuti tsivilisatsioonilise lähenemise omaksvõtmisega (vt nt siinkirjutaja artiklit *Loomingus*, 1996, nr 6 või Marju Lauristini ja Peeter Vihalemma artiklit *Akadeemias*, 1998, nr 4–5), leidus autoreid, keeldusid kes niisugust arusaama aktsepteerimast. *Sõnumilehes* avaldatud S. Huntingtoni intervjuu *Der Spiegel'* ile, lisaks Jaan Kaplinski ja Raivo Vetiku arvamused tsivilisatsioonidevaheliste konfliktide teemal näitavad, kui lihtne on sellest teoriast leida üleskutsed globaalseks võitluseks või erinevate kultuuride koostöö võimaluste eitamist, mida seal ei ole (*Sõnumileht*, 10.–13. II, 20. II, 3. XII 1997). Lühidalt kokku võttes süüdistatakse Huntingtoni käsitlust pealiskaudsuses, inimkooslustevaheliste erinevuste ja vastuolude rõhutamises, selle asemel et rõhutada nende sarnasust ja ühishuvisid, pessimismis ja võib-olla ka selles, et räägitakse asjadest, millest seni on peetud paremaks vaikida. Kindlasti oskaks Harvardi professor oma ideid ise paremini kaitsta, kuid kardan, et keelebarjäär ja Eesti suhteline perifeersus ei luba tal meie kohalikus väitluses osaleda. Võtan seepärast endale mõningal määral tsivilisatsioonide kokkupõrke teooria “apologeedi” rolli ja püüan näidata, mis niisuguses käsitluses võiks olla sotsiaalteaduslikult väärtuslikku ning miks see mõnes opionendis võõristust tekitab.

Huntington pakkus oma visiooni külma sõja ajal valitsenud etekujutuse asemele maailma jagunemisest kolmeks: esiteks suhteliselt jõukad, enamasti demokraatliku riigikorraga ühiskonnad eesotsas Ameerika Ühendriikidega; teiseks nendega ideoloogiliselt, majanduslikult, poliitiliselt ja mõnikord ka sõjalises konfliktis olnud kommunistlikud ühiskonnad eesotsas Nõukogude Liiduga; kolmandaks Kolmanda Maailma ühiskonnad, kus võimutses vaesus ja poliitiline ebastabiilsus ning mis sageli kõikusid poliitiliselt ja ideoloogiliselt kahe esimese vahel. Huntington oli üks esimesi, kes märkas, et Nõukogude Liidu lagunedes ja külma sõja lõppedes kaotas niisugune üldiselt aktsepteeritud jaotus oma kehitivuse. Uut arusaama oli vaja seepärast, et koos kommunistliku leeri kokkuvarisemisega kadus ka teine poolus, kapitalism, kuigi mõnikord arvatakse lihtsustatult, et kogu maailm on muutunud kapitalistlikuks. Seega tekkis Kuhni teaduslike revolutsioonide kontseptsiooni kohaselt vajadus uue paradigma järele, mis selektaks reaalsust adekvaatsemalt kui eelmine.

Siinkohal tasub meenutada, et me ei räägi mitte niivõrd lähiminekuviku reaalsustest sündmustest endast, vaid pigem nende tähendusest ja mõtestatusest meie jaoks. Mõisted “kommunism” ja “kapitalism” kuuluvad marksistlikku ühiskonnateooriasse, mis peab ajaloo keskseteks liikumapanevateks jõududeks majanduslikke ja klassihuviseid. Kui ütleme “kommunistlik”, siis tunnistasime sellega sõnatult ka niisuguste entiteetide olemasolu nagu “ühiskondlikud formatsioonid ja nende vaheldumine”, “ekspluaatorid ja ekspluateeritavad”, “klassid” jms, mis pärinevad marksismist. Huntingtoni teooria järgi on aga nüüdseks nn ideoloogiline periood lõppenud ja inimkond jõudmas uude kultuuride ja tsivilisatsioonide ajastusse, mil paljud asjad omandavad uue tähenduse. Küsimus, mitmeks tsivilisatsiooniks maailm jaguneb ning kuhu täpselt tsivilisatsioonidevahelised eraldusjooned tõmmata, ei ole põhimõttelise tähendusega. Huntingtoni käsitluse nõrgemaks osaks ongi minu arvates püüded väga konkreetseks minna ja eriti tulevase maailmasõja võimaliku puhkemise stsenaarium, mida võiks isegi määratleda belletristikana.

Tsivilisatsiooniline lähenemine on sotsiaalne paradigma, kus tsivilisatsioonide kokkupõrge, vastasseis (inglise keeles *clash*, mitte *fight*, *combat* või *struggle*) tähendab arengut tagavat dialek-

tilist vastuolu, milleks marksismis on klassivõitlus või evolutsiooniteoorias olelusvõitlus. Tõin meelega üheks näiteks marksismi, mis sageli seostub XX sajandil toime pandud inimsusevastaste kuritegudega. Paljudele meie lõppeva sajandi türannidele ja veriste režiimide juhtidele on millegipärast väga meeldinud marksistlik filosoofia, mida võib nimetada ka ideoloogiaks, maailmavaateks või teab veel milleks. Marksismis on kõrvuti utoopilise tulevikumudeliga midagi niisugust, mis sobib hästi primitiivsele massiteadvusele ka kõige hirmsamate tegude õigustamiseks. Ülimaks tõe kriteeriumiks oli kuulutatud praktika ning filosoofidest said niiviisi maailma seletajate asemel selle parandajad. Mulle näib, et väga suur osa senisest kriitikast tsivilisatsioonilisele paradigmale on olemuselt marksistlik. Ühed maailmaparandajad otsekui näeksid kokkumusega kujunemas konkureerivat maailmakäsitust, mis nende arvates toob kindlasti kaasa ka järgmiste uutjate/muutjate areenile astumise. Eriti selgelt ütles niisuguse kartuse välja R. Vetik oma artiklis, väites, et “mistahes sotsiaalteooria pole mitte ainult tegelikkuse kirjeldus, vaid ka seda kujundav fakt”. Toodud väide ei ole aga vaieldamatu ja üldkehtiv aksioom, vaid ainult üks teoreetiline seisukoht. Seos teooria ja sootsiumi reaalsete muutuste vahel võib olla märgatavalt keerulisem ja mitmetahulisem ning enamik sotsiaalseid protsesse lahti mõtestada püüdvaid teooriaid ja teadlasi suhtub sotsiaalse reaalsuse objektiivsusse sama aupaklikult nagu reaalteadused (teadlased) füüsikalistesse nähtustesse.

Ülaltoodud arusaam meenutab peale selle milleski muinasaja inimeste paganlikest uskumustest pärinevat armastust eufemismide vastu, mis pani lootma hundi ja karu suuremale heatahtlikkusele, kui neid “võsavillemiks”, “hallivatimeheks”, “mesikäpaks” või “metsaotiks” nimetati. Tänapäevalgi tähistatakse meelsasti paljusid ebameeldivaid ja ebasüüdsaid asju paremakõlaliste nimetustega, sealjuures alateadlikult lootes, et ka asja olemus sellest teiseks muutub. Enamasti aga ei muutu ja seetõttu tõingi teise näitena evolutsiooniteooria. Liikide arenemine ja olelusvõitlus on objektiivsed protsessid, mis toimuvad sõltumata sellest, kuidas me neid nimetame või kas me neid üldse teadvustame. Tsivilisatsioonide kokkupõrke teooria tuleks minu arvates panna ühte ritta evolutsiooniteooriaga või Gumiljovi etnogeneesiteooriaga ja mitte marksismiga, sest seni puudub Huntingtoni käsitlusel mark-

sismile omane ideoloogiline mõõde. Nagu Darwingi sattus omal ajal pigem ideoloogilise kui teadusliku kriitika alla, nii püütakse ka nüüd tsivilisatsioonide teooriat ümber lükata väitlusega asjade üle, mida seal päriselt ei ole. Tsivilisatsiooniline lähenemine on sotsiaalteaduslik fenomen, mitte mingi grupi huvide kaitsmiseks loodud ideoloogiline fiktsioon.

Muidugi on Huntingtoni käsitlus läänekeskne, sest see on loodud lääne kultuuri esindava inimese poolt läänelikele traditsioonidele tuginedes. Siia kõrvale saaks tuua visioone, mis esindaksid ükskõik milliseid muid tsivilisatsioone, kuid ei saa tuua tervet inimkonda või maailmakultuuri esindavat lähenemist. Sel lihtsal põhjusel, et maailmakultuuri kui reaalselt tervikut pole olemas. On vaid palju erinevaid kultuure/tsivilisatsioone, millele võib tuletada ühisjooni ning seda ühisosa tinglikult nimetada maailmakultuuriks. Ülemaailmse levikuga kipubki olema rohkem massikultuur, kits ja kultuuritus. Koos tootmise ja tarbimise globaliseerumisega ja infoühiskonna tekkega, kui on hakatud rääkima koguni virtuaalsete riikide tekkimisest rahvusriikide asemel, on üha suuremal hulgal inimestest oht muutuda juurtetuks. Piltlikult öeldes annab niisugune maailm küll tiivad, kuid ei anna juuri, mida iga inimene oma identiteedi jaoks vajab. Arvan, et paljuski on just selle pärast Huntingtoni teooria nii palju kaasamõtlemist ja diskussioone tekitanud, et see puudutab inimeksistentsi mingit olemuslikku tahku, mis seni oli jäänud unarusse.

Tsivilisatsiooni üks kesksetest komponentidest, mille järgi suures osas ka tsivilisatsioon nimetatakse, on usk. Kui mõtleme kümne käsu peale ja nende tähendusele kristlikus kultuuriruumis, saab selgeks religiooni kui eetika baasi olulisus. Meie üha modernsemaks, materiaalsemaks ja isikukesksemaks muutuv maailm ei suuda ilmselt ikka veel pakkuda inimestele usuga samaväärset eetilist alust. Võib-olla saab rääkida ka mingist üldinimlikust, üksikutest religioonidest kõrgemal seisvast eetikast, mille loomist on korduvalt katsetatud, kuid seniajani pärineb inimeste tegude kõlbeline alus otseselt või kaudselt ühest või teisest religioonist. Klassiteadvuse ja kommunismiehitaja moraalkoodeksiga varustatud parteisõdurid olid tegelikkuses vaid ebaeetilised, ebakõlbelised inimesed, kelle tegusid ei määranud ideeline eesmärk, vaid egoistlik ambitsioon. Religioonide mõjukuse vaieldamatu kasv

kogu maailmas on omamoodi reaktsioon eelmisele, liialt materialiseerunud ja sisemise kultuurita ajastule. Huntingtoni arusaamad on seega pigem optimistlikud ja inimkonnale lootust andvad, muidugi sel juhul, kui osatakse paremini hoida juba olemasolevat ühist kultuurilist ja eetilist alust, mis seob samasse tsivilisatsiooni kuuluvaid inimesi.

Kas N. Liidus, kus ei räägitud sõnagi selle riigi paljude rahvaste ja kultuuride oluliselt erinevatest arusaamadest paljudes asjades, oli ka tegelikke vastuolusid vähem kui praegu? Vastus kõlab "ei" ja "jah". Neid ei olnud sellepärast, et rahvaste sõpruse ja võrdõiguslikkuse nimetuse all teostati tegelikkuses venestamist. Üks ja jagamatu nõukogude rahvas oleks tekkinud siis, kui kõik teised rahvad ja rahvusgrupid oleks õnnestunud venestada. Muidugi ei sobinud niisuguseid eesmärke avalikult sõnastada ja selle väljaütlemine ise oleks takistanud nende elluviimist. Samas on võimatu eitada sel perioodil avalike rahvuslikul või kultuurilisel pinnal tekkinud konfliktide harvemat esinemist, kuid seda tagati eelkõige tugeva tsentraalse surve ja kontrolliga kogu ühiskonna üle. Vaid üksikutes elusfäärides, nagu näiteks armees ja vangilaagrites, tuli etnilisi konflikte mõnevõrra sagedamini ette.

Tundub, et kultuuride erinevusi ja neist tulenevaid tagajärgi ei püütud ideoloogilistel põhjustel olematuks teha mitte ainult endises N. Liidus ja kommunistlikus leeris, vaid ka kapitalistliku maailmasüsteemi kuuluvates riikides. Nii nagu näiteks Eesti NSVs ei lubatud võrrelda muulaste kuritegelikku aktiivsust põliselanikkonna vastava näitajaga, ei ole ka Saksamaal soovitatav pöörata tähelepanu Türki päritolu võõrtöölise poolt toime pandud kuritegudele. Praegu teame paraku, et muulaste kuritegelik aktiivsus on kõrgem nii Eestis kui Saksamaal, ja selle üks põhjus on kahtlemata raskus võõra kultuurikeskkonnaga kohanemisel. Mõõduvat ajastut iseloomustas nõndaviisi paljuski silmakirjalik püüd pidada inimesi üksteisega sarnasemaks, kui nad on tegelikult.

Teine ajastule omane joon oli ülemäärane optimism võimaluste suhtes inimeste elu jooksul muutmiseks ja kaasasündinud ning sünniga saadud karakteristikute alahindamine. Inimeses nähti savi, mida sotsiaalsed tingimused ja tahe võivad vormida ükskõik milleks. Näiteks kuritegevuse käsitlemisel domineerisid alates

1930. aastatest nn sotsiogeensed teooriad ja kuritegeliku käitumise põhjusi inimesest endast otsida ei peetud põhjendatuks. Ma ei püüagi lahendada üheselt keerulist fundamentaalset probleemi, millisel määral on isiksus plastiline ja muutuv ning millisel määral muutumatu, kindlatesse raamidesse jääv. Tsiivilisatsioonide teooria rõhutab just teist poolust ja see mõjub kindlasti esialgu harjumatult.

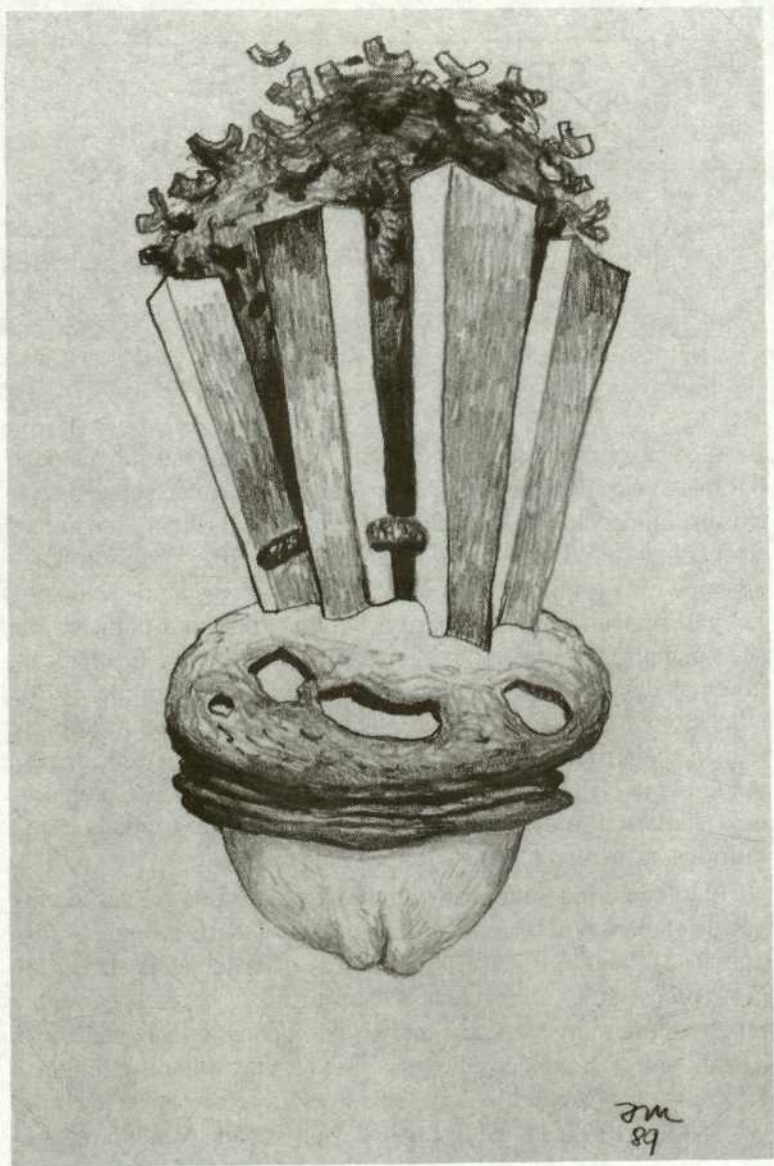
Huntington juhatab oma teooriaga sisse uue vaimse ajajärgu, aktsepteerides fakti, et inimesed ja inimgrupid, kes pärinevad eri kultuurikeskkondadest, on üksteisest erinevad. Palju rohkem kui poliitilised vaated, ideoloogia või majanduslikud huvid, mida on võimalik muuta, seovad inimesi nende ühine päritolu, usk, keel, kõik see, millega nad ennast tõeliselt identifitseerivad. Selline erinevus on olnud alati, kuid varasema perioodi domineeriv arusaam ei tahtnud või ei julgenud seda tunnistada. Küllap on veelgi neid, kes nagu J. Kaplinski "tunnevad, et ei sobi Huntingtoni maailma". Mis teeb selle maailma nii koledaks? Kas üksteisest erinedes ei olegi võimalik koos elada ja koostööd teha? Kas pärast selle fakti tunnustamist, et piir Narva jõel tähistab ühe tsiivilisatsiooni mõjuala lõppemist ja teise algamist, muutub normaalne läbikäimine eestlaste ja venelaste vahel võimatuks? Vastupidi, ainult siis, kui tunnustame eri rahvaid, kultuure ning tsiivilisatsioone, õpime paremini tundma nende erinevusi, suudame vältida tegelikke, reaalsete ohvritega konflikte ja teha efektiivsemat koostööd. Selles mõttes tsiivilisatsioonid mitte ainult ei erista, vaid ka ühendavad inimkonda ja nende nivelleerimine tähendab reaalsuses alati neist mõne ahistamist ja allasurumist.

Kuidas peaks selle kõige taustal suhtuma tsiivilisatsioonide paradigmasse Eesti praktilist poliitikat kujundades? Kui rääkida Euroopa Liidust, siis võib seda ühendust pidada paljuski Huntingtoni ideede materialiseerumiseks. Eesti püüdlusi Euroopasse integreerumisel saab suurepäraselt interpreteerida meie taasühinemisena läänekristliku tsiivilisatsiooniga, millest okupatsioon meid poole sajandi eest lahutas. Tsiivilisatsiooniline konflikt on reaalsel kujul olemas kõigis siinsetes inimestes, kes alles peavad uute väärtuste ja normidega kohanema. Ma arvan, et oleks ääretult lühinägelik ja rumal hakata rääkima Eestist kui maa-alast, kus elab kaks eri keelt kõnelevat rahvast, kelle tsiivilisatsioonilise tausta

eristamine pole võimalik ega vajalik. Vastupidi, me peame igas valdkonnas suutma tõestada, et Eesti on juba läänekristliku tsivilisatsiooni mõjuala, kus domineerivad euroopalikud väärtused ja arusaamad. Euroopa Liidul, kuigi sinna kuulub hulgaliselt muudest regioonidest pärit inimesi, on praegu ja saab olema tulevikus väga konkreetne territoriaalne mõõde ja meie selge soov on asuda tulevikus selle koosseisus. Võib-olla oskus ja kogemus elada sõbralikult koos suure arvu teisest rahvusest ja teise kultuurilise taustaga inimestega ongi üks väärtuslikumaid kaasavarasid, mida meil sinna kaasa võtta oleks. Neist asjadest rääkimine ja nende elluviimine pole mitte konflikti konstrueerimine Eestisse, vaid ausalt välja öeldud püüdlus, millele saavad kaasa aidata kõik siin elavad inimesed.

Lõpetuseks tahaksin lühidalt peatuda ühel eestimaisel nähtusel, millel võib olla seos erinevate kultuuride ja nende esindajatega ning eri diskursuste kiire vaheldumisega. Siinsetes avalikes aruteludes võib sageli kohata mingit väga omapärast vaimsel tasandil avalduvat agressiivsuse vormi, mida kasutatakse enese seisukoha teistele pealesurumiseks. Kummaline, et ideed ja põhimõtted, mida niiviisi esitatakse, oleksid nagu sallivast sallivamad, kuid viis, kuidas seda tehakse, kinnitab vastupidist. Liiga kergekäeliselt kiputakse midagi või kedagi halvustama, haavama ja võetakse endale ülemarvaja roll, kelle seisukohad ei kuulu vaidlustamisele. Nii et tegu oleks korraga nagu ühest küljest budistide ja teisest küljest kaikameestega. Paljuski samasugune ebaobjektiivne suhtumine tabas ka tsivilisatsioonide kokkupõrke retseptiooni eestikeelses ajakirjanduses. Arvan sellegipoolest, et Huntingtoni teooriasse ei pea suhtuma ilmtingimata nagu kolli ning sellest võib alguse saada uus ja palju võimalusi pakkuv sotsiaalteaduslik paradigma maailma käsitlemiseks XXI sajandil.

JÜRI SAAR (sünd. 1956) lõpetas 1980. a TRÜ psühholoogiaosakonna. Psühholoogiakandidaat õiguspühholoogia alal 1989. a Moskvas NSVL Siseministeriumi Akadeemias. Eesti Riigikaitse Akadeemia psühholoogiaprofessor. *Akadeemias* avaldanud artikli "Surmanuhtlus kui karistus" (1996, nr 9, lk 1840–1851).

ILMAR MALIN. (1989)

SETUDE ETNILISE IDENTITEEDI AJALUGU

Indrek Jääts

Setu-estli suhted

Eesti Vabariik kui rahvusriik hakkas ellu viima eesti rahvuslikus haritlaskonnas domineerinud ideid Setumaa ja setude suhtes. Eesti Entsüklopeedia (1936) väljendab eesti haritlaskonna enamuse seisukohta: setud on Petseri- ehk Setumaa eesti soost algasukad, kes muudest eestlastest kaua lahus olles on omandanud "setu keele" jm erinevusi. Eesti Vabariigi Setumaa-poliitika põhisisu oli selle mahajäänud maanurga järeleaitamine ülejäänud Eestile kõigil elualadel, Setumaa integratsioon Eestiga, eestistamine. Tartu rahu järgses eesti ajakirjanduses nähti setusid unustatud ja hooletusse jäetud rahvuskaaslastena, keda on vaja rahvusele tagasi võita. Vaja oli tõsta setude kui eestlaste rahvustunnet, kohelda neid võrdseina, mitte maamatsidena. Ka soovitati loobuda pejoratiivsest nimetusest "setu" (Raun 1991: 523).

Et integreerida Setumaad muu Eestiga, korraldati ilmasõdade vahelisel perioodil kaks setu kongressi. I Setu Kongress toimus 9.–10. X 1921 Petseris. Kongressil osalenud keeleteadlane, karskus- ja hõimutegelane Villem Ernits (1891–1982), kellel muuseas oli suuri teeneid setudele perekonnanimede panemise korraldamisel, lootis, et sellest saab setu asutav kogu. Ta rõhutas, et setud tuleb vabastada vene enamuse mõju alt, et nende rahvuslik (eesti) iseteadvus ja eestimeelsus vabalt avalduda saaks.

Algus eelmises numbris.

“Setumaast ja setu rahvast peab tulevikus saama kindel eesti rahvuse kants meie vabariigi kagupoelses nurgas.” (*Kolmas...* 1994: 11.) Kongressil arutati emakeelse hariduse ja kirjaoskamatus e likvideerimise probleeme, nimede eestistamise küsimust, ühiskondlikku ja kultuurielu, samuti kiriku eestistamist (Reissar 1996: 177; *Kolmas...* 1994: 11, 13–14). Kongress oli eestlaste korraldatud, eesmärgiga setud “äratada”. Kongressil osalenud setud (külade saadikud, vallaametnikud) olid pigem kongressi objektid, keda õpetati, kuidas oma elu õigesti korraldada. Nad istusid kannatlikult ja kuulasid ettekandeid, ehkki ei saanud kõigest kirjakeeles öeldust aru. Kongressile järgnenud pidusöögile neid ei kutsutud (Reissar 1996: 177; *Kolmas...* 1994: 6, 19–20). Setusid koheldi kui “nooremata vanda” — nii määratletakse setusid *Seto lugõmiku* I osa eessõnas (1922, lk 5).

30. V 1930 toimus Petseris Petserimaa Eesti (2. Setu) Kongress, mille eesmärgiks oli samuti Setumaa ja setude integreerimine Eestiga. Sellegi kongressi korraldaja oli kohalik eesti aktiiv (Piiri- maade Selts, Petseri Haridusselts, Petseri Eesti Selts “Kalev”) ja üritus oli vahest eestlusekesksempi kui I Kongress. Riigikogu esimees Karl Einbund rõhutas oma kõnes: “Setu peab saama eestlaseks, täisväärtuslikuks riigikodanikuks.” Arutati Petseri maakonna probleeme nagu juomarlus, tervishoiu halb olukord jne (Reissar 1996: 178; *Kolmas...* 1994: 6, 22). Taas olid setud objektiks, keda õpetati, kongress käis n-ö üle nende peade. Muuseumis arutati, kas setud kuuluvad rohkem venelaste või eestlaste hulka, ja jõuti lõpuks seisukohale, et neid ei saa kummagi juurde lisada (*Вести дня*, 4. VI 1930). Seisukoht, et setud on soome-ugri hõimurahvas nagu vadjalased või isurid, oli eesti haritlaskonnas tuntud juba tsaariajal, seda jagas näiteks Anna Raudkats. 1927. a kirjutas Elmo Ellor *Päevalehes*: Setud on soome-ugri tõugu rahvas, kes ajaloo kestel tugevalt segunenud slaavlastega. Nad põlvnevad Novgorodi tšuudidest ja praegusel alal elavad slaavlaste surve. Eestlastele on nad lähemal kui teistele soomeugrilastele. (Tõnnus 1991: 82–83.)

Petserimaa ühiskondlik ja kultuuriline elu aktiveerus 1920. aastatel. Asutati uusi koore ja seltse, korraldati piduõhtuid, näitusi,

loenguid, kursusi, tegeldi spordiga. 15. X 1922 toimus Petseris setu rahvalaulikute pidupäev. Kohal olid leelotajad, sega- ja meeskoor. 19. VIII 1923 leidis Petseri Rahvahariduse Seltsi korraldusel aset I Petserimaa laulupidu. Setu leelotajate kõrval osalesid seal ka Võrumaa koorid, kes esitasid eesti koorilaulu. Petseri Rahvahariduse Selts korraldas kontserte, näitemängu- ja perekonnaõhtuid, võitles karskluse eest. I Setu Kongressi ajal oli Petseri maakonnas vaid üks avalik raamatukogu, ent 1923. aastaks oli nende arv valitsuse toel tõusnud 50-ni. 1924. a asutati piirimaade majandus- ja kultuurielu arendamiseks Piirimaade Selts. Juhatuse asupaigaks oli Tallinn. Piirimaade Seltsi kultuurinõunikuna töötas aktiivne setu rahvaluule koguja Samuel Sommer.

Seltsi- ja kultuurielu Setumaal korraldati eesti mudeli järgi, maakonna kultuurielu initsiaatoriks olid peamiselt kohalikud eesti tegelased — kooliõpetajad, ametnikud, Tuletõrje, Kaitseliidu, Naiskodukaitse ja igasuguste seltside liikmed (Reissar 1996: 176–178, 181; Hagu 1995b: 175). Tekkis teatav kohalik opositsioon kõiksuguste väljast tulnud eeskostjate ja hooldajate, palgaliste kultuuritegelaste, senise “kultuuratöö” vastu üldse. Petserimaalt pärit üliõpilased, Petseri gümnaasiumi vilistlased (Nikolai Sulg, Nikolai Rimmel, Jaan Liiv, Ernst Kallas jt) leidsid, et on rohkem vaja kohalikul initsiatiivil põhinevat isetegevust, oma kohalike kultuuriorganisatsioonide tööd. 1931. a juunis loodi nende ideede elluviimiseks Petserimaa Hariduseliit. Ajakirjanduses nimetati loodud liitu Setumaa separatistliku liikumise algatajaks, vene marurahvusluse kantsiks ja vasakäärmuslikuks. Hariduseliidu korraldusel toimus 1932. a juulis Petserimaa I Üldlaulupidu. Osalesid kõik Petserimaa rahvad — eestlased (sh setud), lätlased ja venelased oma koorilauludega (Kallas 1932: 22–24). Et setudel eestilik koorilaulutraditsioon puudus, lauldi peamiselt eesti autorite ülemaaliselt tuntud laule. Setu leelole oli eesti eeskujude järgi korraldatud laulupeol raske kohta leida.

Hoolimata organisatsioonidevahelisest kemplemisest tõmbas aktiivne kultuurielu setusid kaasa ja aitas Setumaad Eestile lähendada. Petserimaa eestistamise peamine keskus oli maakonnalinn Petseri oma rohke eestlaskonna ja seltsidega. Oluliseks eestluse

kantsiks oli ka Eesti sõjaväe Põhjalaager Värskas. Nende kanalite kaudu õppisid setupid tundma moodsat eestilikku ühiskondlikku ja kultuurielu ja võtsid mõndagi üle. Setup noormehed said rahvuslikku kasvatust sõjaväeteenistuses. Eesti kultuuri ja elulaadi vahendasid Setupmaale ka Eestis tööl käinud setupid (Laid 1937: 72).

Tsaariajal polnud valdaval enamikul setupitest perekonnanimesid, nagu venelasedki kasutasid nad eesnime, millele vajaduse korral lisati isanimi, talu- või külanimi. Eesti valitsuse määrusega 29. VI 1921 kohustati Petserimaa elanikke endale perekonnanime võtma. Kes 1. jaanuariks 1922 endale perekonnanime võtnud polnud, sellele määrati nimi ametnike poolt. Olid olemas soovitusnimekirjad perekonnanimedega, võis valida talunime. Setupitel oli keelatud võtta vene perekonnanimesid, kuigi paljud seda soovisid. Venelasi eestistada ei püütud. Paljud setupid said loodusobjektidega seotud liitsõnalised perekonnanimed (Haavaoks, Mustimets, Järvekallas, Lodjapuu jne). Mõned said kampaania käigus ka üsna veidra nime (Reissar 1996: 207–208; *Kaja*, 13.–16. III 1927; Rihter 1979: 109).

Setup ajakirjandus ei saanud ka vaadeldaval perioodil jalgu alla. 1920. a anti välja 39 numbrit ajalehte *Petserlane*, 1921. aastast kuni 1922. a alguseni eesti- ja venekeelset ajalehte *Petseri Teataja*. 1932. a alustas Petseri eestlaste häälekandja *Petseri Uudised*, mis jäi püsima. 1938–1944 ilmus Petseri-, Võru- ja Valgamaa ühine ajaleht *Elu*. Venelastel olid oma väljaanded (Reissar 1996: 149–150). Seega tegid eestlased mitu luhtunud katset setupitele ajalehte välja anda. Puudus setupite tehtud ja setupitele mõeldud oma kohalik ajakirjandus.

Eesti Vabariik saavutas Setupmaa mahajäämuse likvideerimisel, tema moderniseerimisel ja integreerimisel Eestiga, setupite eestistamisel silmapaistvat edu. Toivo Ü. Raun kasutab selle kohta terminit “kultuurirevolutsioon” (Raun 1991: 530). Siiski polnud see edu lõplik. Maailmasõdadevaheline Eesti rahvuspoliitika setupite suhtes kandis täit vilja alles järgneval perioodil. 1920.–1930. aastail ei võtnud eesti lihtrahvas setupid veel omaks. Püsis halvustav suhtumine “potisetudesse”, setup “võõrtöölistes-

se”, etnonüüm “setu” jäi endiselt pejoratiivseks väljendiks (Riiter 1979: 95, 105; Raun 1991: 531). Eesti ajakirjanduses tuli veel 1930. aastate alguses sageli ette seisukoht, et Petserimaa on riigi haigemaid kohti, kus rahvas on metsik, toimuvad alalised põletamised, tapmised, riisumised ja esineb muid väärnähtusi (Trahv 1932: 11).

Setude enesekontseptsioon

1922. a kirjutas Viktor Reier: “Igatahes küll peab setu ennast täiesti “vinnelaseks” ehk ta küll sellega ainult oma usku ära tahab tähendada.” (1922: 174.) Selline eelmisele perioodile iseloomulik eneseteadvus taandus aga peagi. Fr. E. Paas teatab 1927. a: Petserimaa eestlased (setud) nimetavad end järjekindlalt setudeks, ega paista seda sugugi pilkenimena võtvat. “Minu küsimuse peale, mis rahvusest kõneleja on, kas eestlane või venelane, vastati — setu. Ja sääraseid vastuseid ei saanud ma mitte üks kord, vaid korduvalt.” (1927: 8–9.) Eestlasi nimetasid setud eestlasteks, luteri usku eesti usuks, uusi kombeid, rõivaid jm nimetati eesti kombeiks, rõivaiks jne (Paas 1927: 8–9). Eestlasi nimetati endiselt ka “tsuhkna”, “mõtsik”, Eestit “Tsuhknamaaks” (Jaanus 1925: 15). Seega paistab, et setud olid leppinud etnonüümiga “setu” ja võtnud selle kasutusele enesenimetuseks, vastandades end seeläbi eestlastele ja venelastele.

Setude eneseteadvuse seisukohalt olid endiselt olulised naiste rahvarõivad. Paas kirjutab, et Satseri valla Litvino külas ütlesid noored tüdrukud rahvarõivaist lahti, ent pidid siis ettevõttest loobuma, sest muidu ei saadud mehele (Paas 1927: 11, 24). Esiisade kommetest pidasid konservatiivsed setud endiselt kinni. Ka naiste rahvalaul oli setude seas ikka suure au sees. Püsis teadlaste huvi setu folkloori vastu, mis tõstis selle mainet setude seas. Setu kuulsate lauluemade traditsiooni jätkas 1923. a A. O. Väisäneni poolt avastatud Anne Vabarna (sünd. 1877. a Järvesuu valla Võporsova külas, surn. 1964. a sama valla Tonja külas). Anne Vabarna jõudis esineda nii Tartus, Tallinnas, Helsingis kui mujal. Õigeusk oli setude eneseteadvuse seisukohalt küll endiselt tähtis, ühiskon-

na teatava sekulariseerumise tõttu aga enam mitte nii määrav kui eelmisel perioodil.

Vaadeldavale perioodile iseloomulikuks uueks nähtuseks oli haritud setude ilmumine. Eestikeelse hariduse saanud setu noored ei eestistunud sageli täielikult, paljud jäid setudeks, pidasid au sees oma rahva kultuuripärandit ja seisid "setu asja" eest. Teatavate reservatsioonidega võib rääkida setu intelligentsi sünnist.

Aastail 1918–1944 õppis Tartu ülikoolis 135 Petseri maakonnast pärit üliõpilast, sh 37 Petseri linnast. 51 Petserimaa tudengit olid venelased, 13 lätlased, 5 sakslased, 1 poolakas ja 65 eestlased. Setud loeti eestlaste hulka, nende väljasõelumisel lähtusin üliõpilaste nimedest ja isanimedest ja sain järgmised ligikaudsed tulemused: Petseri maakonnast pärinevaid luterliku taustaga eestlasi käis 1918–1944 Tartu ülikoolis 27 ja setusid 38. Viimastest olid 28 mehed ja 10 naised. Setud õppisid eri distsipliine, ent humanitaarteadused olid võrreldes majanduse, juura, meditsiini, veterinaaria ja loodusteadustega vähem populaarsed. 13 setu üliõpilast kuulus mõnda üliõpilasorganisatsiooni (*Album...* 1994).

12. II 1926 registreeriti Tartu ülikooli juures Setumaa Eesti Üliõpilaste Selts. Esimeheks oli filosoofiateaduskonna üliõpilane Richard Ritsing (*Eesti...* 1926: 18). Hilisem koorijuht ja muusikategelane Richard Ritsing sündis 25. III 1903 Räpinas, seega väljaspool Setumaad. On teada, et seltsi kuulus ka teine Räpina kandi mees — Paulopriit Voolaine (Paul Hagu suuline teade 16. XII 1997). Sellest seltsist on vähe teada, ilmselt oli ta väike ega saanudki korralikult jalgu alla. 1927. a detsembriks Setumaa Eesti Üliõpilaste Seltsi enam ametlikult ei eksisteerinud (*Eesti...* 1927: 20). Niihästi Ritsing kui ka Voolaine kuulusid hiljem Eesti Üliõpilaste Seltsi. Setusid kuulus ka Petserimaa Üliõpilaste Seltsi, mis ühendas eelkõige Petseri maakonnast pärinevaid vene üliõpilasi. See selts registreeriti Tartu ülikooli juures 17. X 1924 ja häabus 1932. aastal (*Eesti...* 1933: 19). Seltsi värvideks olid violett-hõbe-punane. Enamik esimehi oli vene rahvusest, kuid 1925. a detsembris oli esimeheks setust matemaatikatudeng Nikolai Piller (sünd. 1895 Petseris, isa Peeter, maamõõtja; lõpetas

1917. a Lomža Poeglaste Gümnaasiumi Rõbinskis, osales Vabadussõjas) (*Eesti...* 1925: 14; *Album...* 1994)*.

Juulis 1933 tuli Setumaal kokku umbes 60 setu üliõpilast, nad olid seisukohal, et setud moodustavad eraldi rahva. Kutsuti üles looma setu parteid ja osalema Riigikogu valimistel. Kritiseeriti eesti tõusikuid, kes teevad setudele kõiksuguseid takistusi ühiskondlikul tõusul. "Tänapäevani elame kui käopojad võõras pesas." Eesti ajakirjandusest tsiteeriti tendentslikke, setudele solvavaid märkusi (*Вести дня*, 1933). Üldiselt paistab, et setu üliõpilaste organiseerumine ei saanud korralikult jalgu alla, jäi juhuslikuks ja killustatuks.

1. VII 1934 toimus setu noorte II suvepäev Võmmorskis, kus osales umbes 100 noort. Teravalt mõisteti hukka eesti seltskonnana mõne osa halvakspanev suhtumine setudesse. Leiti, et vaja on asutada setu muuseum. Saadeti telegrammid Konstantin Pätsile ja Johan Laidonerile. Tantsiti ja lauldi setu laule (Reissar 1996: 169). Oluline oli enesetäiendamine, püüd tsiviliseeruda, õpiti näiteks suhtlemist (Hagu 1995b: 176). Haridust saanud ja oma esivanemate kultuuripärandi vastu huvi tundvad setu noored (gümnasistid, üliõpilased) tegid palju ära setu folkloori kogumisel (Hagu 1995b: 176; Mägiste 1957a: 167). Kirjeldatud noorte tegevuse kaudu tuli kuuldavale setude endi häääl kvalitaativselt uuel tasemel. Võimalik oli setude arenemine rahvuseks, eeldused selleks olid olemas.

Veel on vaja peatuda ühel olulisel sündmusel setu kultuuriloos, mis küll oma toimumisajal ärateenitud tähelepanu ei pälvinud. Nimelt saatis tollane noor haritlane Paulopriit Voolaine 1927. a veebruaris Anne Vabarnale setu eepose "Pekolanõ" (Peko) konidikava ja lauluema laulis selle alusel eepose valmis. Kirja pani eepose Anne poeg Ivo, sest Anne ise oli kirjaoskamatu. Voolaine

*Nikolai Pilleri setu päritolu on küll kaheldav. Sama *Album Academicum*'i andmeil õppisid Tartu ülikoolis ka tema vend Voldemar ja õde Sinaida Piller-Kiisvek, samuti Tartu kellaspepa Friedrich Pilleri pojad Aleksander ning Arnold Artur. Maamõõtja Peeter Piller oli ikka ilmselt Petseri eestlane. *J. I.*

arvas ilmselt, et kui soomlastel on *Kalevala* ja eestlastel *Kalevipoeg*, peaks ka setudel olema oma lugulaul. Näib, et ta pidas setusid eraldi soome-ugri rahvaks. O. Löfgren annab nimekirja asjadest, mis peavad olema igal endast lugupidaval rahvusel, sellesse nimekirja kuulub ilmselt ka eepos (Löfgren 1989: 9). Voolaise ettevõtmise taustaks oli tollastele eesti kultuuritegelastele omane regivärsiharrastus, nn eeposeigatsus (Gustav Suitsu *Lapse süünd* 1922., Villem Ridala *Toomas ja Mai* 1924. aastal jt) (Hagu 1995a: 18, 22, 36).

Ilmasõdadevahelise perioodi lõpetuseks võrreldes tollast Petserimaad Latgalega. Sarnasusi on palju. Nagu Petserimaa Eestist, oli ka Latgale muust Lätist sajandeid eraldi olnud, enne kui ta loodava Läti Vabariigiga liideti. Kuni revolutsioonini oli Latgale kuulunud Vitebski kubermangu. Lätist eraldi oldud sajandite jooksul kujunes hulk erijooni. Läti Vabariigi sihiks oli need kaotada, integreerida see piirkond Lätiga, lätistada. Erinevalt luterlikust Lätist oli Latgale katoliiklik, lisaks katoliiklastest latgalitele elas Latgales arvukalt õigeusklikke venelasi ja valgevenelasi. Latgalid nagu setudki olid valdavalt talupojarahvas. Latgale suurimas linnas Daugavpilsis oli lätlasi (latgaleid) 1920. a alla 1%. Latgale asustustihedus ja perekonna keskmine suurus olid suuremad kui mujal Lätis. Latgales valitses pidev maapuudus. Nagu Petserimaalgi domineeris Latgales Lätiga ühendamiseni kogukondlik maakasutus, hingemaade süsteem. Sealgi teostas valitsus 1920. aastatel maareformi, millega kogukonnamaad taludeks jagati. Põllumajandustehnika oli Latgales primitiivne. Olulisimaks põllumajanduslikuks müügiartiklikuks oli lina. Seetõttu mõjutas Latgalet valusalt 1930. aastate alguse majanduskriis, mille käigus oluliselt langesid lina hinnad. Samas Latgale põllumajandus tervikuna siiski tugevnes sõdadevahelisel perioodil tänu reformidele ja keskvalitsuse toetustele. Et põllumajandus ei suutnud elanikkonda ära toita, teenisid latgalid lisa käsitööga (keraamika) ja ulgutöödega enamarenenud läänenaabrite juures. Latgale infrastruktuur oli arenemata, tervishoid, kaubandus, tööstus, transport jne olid Läti tasemest tublisti maas. Vähearenenud oli enne 1917. aastat ka Latgale ühiskondlik elu, polnud seltsiliikumist,

raamatukogudevõrku, parteisid. Muust Lätist jäi Latgale kaugele maha ka kirjaoskuse taseme poolest. Tsaariaja lõpul oli kirjaoskajaid latgaleid umbes 47–51%, samas kui Lätis küündis kirjaoskajate protsent 90-ni. Revolutsioonieelne kirjaoskus oli seejuures peamiselt venekeelne. Kõrgharidusega latgaleid oli äärmiselt napilt. Paljud lätlased vaatasid latgalitele ülalt alla nagu mingitele poolmetsikutele teise sordi inimestele. Latgalid omalt poolt nägid keskvõimuse diskrimineerijat. Et Latgales peaaegu puudus ilmalik haritlaskond, siis suunati sinna võimude poolt luterlikest lätlastest õpetajaid, juriste, arste, ametnikke jne (nn *baltieši*). Riia heitis latgalitele ette riikliku mõtlemise puudumist, seda, et latgalid on hingelt muulased. 1930. aastate II poolel kiirendati Latgale taalülitamist Läti “vaikiva ajastu” tingimustes. Latgales, nagu ka Setumaal kerkis probleem kohaliku elanikkonna etnilisest kuuluvusest — kas latgalid on lätlaste etnograafiline rühm või eraldi rahvus. Viimast seisukohta pooldasid kommunistid (Peteris Stučka) ja radikaalsed Latgale patrioodid (Francis Kemps). See on kokkulangevusi Latgale ja Petserimaa vahel peaaegu igal elualal. Nii Setumaa kui Latgale asuvad üleminekuvööndis lääne- ja idakristliku tsivilisatsiooni vahel. Ent Latgale ja Setumaa vahel on ka erinevusi. Olulisim erinevus on suurus. Latgale pindala on üle 15 000 km², latgalite arvuks umbes 350 000. Samuti on kindlasti olulised usulised eripärad. Latgale katoliiklik kirik osales aktiivselt ja tulemuslikult poliitikas ja kaitses Latgale kultuurilist eripära. Latgali keele positsioonid Latgales olid palju paremad kui setu keelel Petserimaal. 1921. a tunnustas Läti valitsus latgali dialekti Latgales ametliku keelena. Ilmusid latgalikeelsed ajakirjad ja raamatud, olid olemas latgalikeelsed kirjanikud, nõuti isegi latgalikeelset haridust. Latgale poliitiline elu oli palju elavam kui Petserimaa oma, latgalite poliitiline eneseväljendus oli palju aktiivsem ja selgem. Olid olemas latgale poliitikud, kes osalesid Läti Vabariigi poliitikaelus, olid latgale ministrid ja parlamendisaadikud. Latgales oli olemas selgelt väljendunud, ehkki vähemusse jäänud separatistlik liikumine (Kuznetsov 1996: 170–187). Ilmselt just latgalite suurem arvukus ja katoliiklus tingisid selle, et nad olid etnilise kogukonnana setudest palju arenenumad

ja aktiivsemad. Katoliikluse suhtumine haridusse oli soosivam kui õigeusul, kirjaoskuse protsent latgalite seas oli palju kõrgem kui setude seas. See ja latgalite suurem hulk tingisid, et oli palju enam latgali haritlasi, kes võisid edukalt seista "Latgale asja" eest*.

Võime ilmasõdadevahelisel perioodil Setumaal toimunut vaadelda katsena vahetada õigeusklikusse slaavi tsivilisatsiooni kuulunud setude tsivilisatsioonilist identiteeti õhtumaise, euroopaliku (antud juhul eesti) identiteedi vastu. Samuel Huntingtoni järgi on selleks, et vahetada tsivilisatsioonilist identiteeti, vaja täita kolm tingimust: 1) rühma eliit peab vahetust toetama; 2) rühma enamik peab vahetusega kaasa minema; 3) vahetuse suunaks oleva tsivilisatsiooni (mille esindajaks oli antud juhul Eesti) domineerivad jõud peavad vahetust aktsepteerima (Huntington 1995). Maailmasõdadevahelise perioodi setude puhul nägime, et eliit (setu intelligents) jäi eestistamise suhtes küllaltki opositsiooniliseks, setude enamik läks muutustega kaasa venitades, pooleldi vastu tahtmist, eestlased aga setusid omaks ei tunnistanud ja säilitasid üleolekutunde nende suhtes. Seega vaadeldaval perioodil tsivilisatsioonilise identiteedi vahetust ei toimunud. Nagu näeme, sai see enam-vähem teoks nõukogude perioodil.

SETUD NÕUKOGUDE EESTIS (1944–1991)

16. augustil 1944 okupeeriti Petserimaa taas N. Liidu poolt. Toimus mobilisatsioon Punaarmeele ning "klassivaenlaste" arreteerimine ja küüditamine, talupoegadele pandi peale põllusaaduste müügikohustus. See kõik tekitas hirmu ja aukartust uute võimude

*Ma pole leidnud selle kohta küll kirjandusest viiteid, ent olen kuulnud mitmelt inimeselt Moskva plaanist 1950. aastate alguses eraldada Latgale Lätist ja luua sinna Vene Föderatsiooni koosseisu kuuluv autonoomne oblast, põhjenduseks ikka see, et latgalid olevat eri rahvus. Stalinliku administreerimise taustal poleks see olnud mingi ime. Asja ei saanud sellest kavast arvatavasti seetõttu, et Nõukogude Läti juhtkonnas oli latgalite protsent niigi ebanormaalselt kõrge (nagu setudegi osatähtsus Nõukogude Eestis). *J. I.*

Setude etniline identiteet

suhtes, aga ka vastupanu. Aastail 1944–1950 oli ka Setumaal metsavendluse periood. Samas likvideeriti sõjapurustusi ja käis ülesehitustöö.

Majandus

1948.–1950. aastal viidi ka Setumaal läbi põllumajanduse kollektiviseerimine. Loodi väikesed kolhoosid ja sovhoosid, paljud inimesed pagesid tollase viletsuse eest linna. 1960.–1970. aastail liideti väikesed kolhoosid ja sovhoosid suuremateks. Ühismajandite keskustesse ehitati suurfarme ja karp maju, mis oma mugavustega (keskküte, soe vesi) meelitasid inimesi “perspektiivitutest” väikeküladest keskustesse. Tööle saabus ka spetsialiste mujalt, nn uutesse majadesse kogunes kirju rahvas, kaadri voolavus oli suur. Igal aastal toodeti rohkem kui mullu, lautadessegi seati üles punased loosungid. (Sillaots 1997.) Traditsiooniline talumajandus lõhuti, inimesed hakkasid kiiresti minetama esivanemate pärandit, töökultuur langes, levis joomarlus. 1970.–1980. aastatel toimus majanduse stabiliseerumine kolhoosikorra raames, saavutati teatav majanduslik heaolu ja lepitati olukorraga. Olulist tulu said setud individuaalmajapidamistest, omakasvatatud kurke, sibulaid jm turustati peamiselt Pihkva ja Leningradi turul.

Administratiivjaotus

1945. a jaanuaris liideti suurem osa Petseri maakonnast (1165 km², sh Petseri linn) Vene NFSV Pihkva oblastiga. Sellest maa-alast sai Petseri rajoon. Endise Petseri maakonna lääneserv (420 km²) — Mäe, Järvesuu ning osa Saatse ja Meremäe vallast — jäid Eesti NSV Võru maakonna koosseisu. Sõjajärgne Petseri maakond lakkas olemast (Reissar 1996: 222). ENSV ja VNFSV vahelise piiri tõmbamisel püüti järgida etnilist printsiipi, et aga vene ja setu asulad Petserimaal asetsevad vaheldumisi, oli see raske ja piiritõmbajad polnud eriti järjekindlad. Etnilise printsiibi vastu eksiti Eesti (setude) kahjuks. Eesti NSV koosseisu läks vaid mõni vene küla, Venemaa piiridesse aga kümned setu külad. Nõukogu-

de perioodil oli termini "Setumaa" kasutamine teaduskirjanduses ebasoovitav, sest leiti, et see sisaldab territoriaalseid nõudmisi Vene NFSVle. Näiteks tuli sõna "Setumaa" tsensuuri nõudel kõrvaldada väljaande *Setu surnuikud* I köite eessõnast (Sarv 1997). Samas oli Eesti NSV ja Vene NFSV vahelise piiri näol tegemist riigisisese formaalse administratiivpiiriga, mis igapäevast liiklemist ei takistanud.

Rahvastik

1944. a aasta novembris elas Venemaa koosseisu läinud Petserimaal (Petseri rajoonis) 5898 eestlast (Dokumente... 1991: 1737–1753). Arvatavasti oli neist umbes 95% setud. Seega saame setude arvuks Petseri rajoonis 1944. a ligikaudu 5600. 1959. a rahvaloenduse andmeil elas Pihkva oblastis 7813 eestlast, neist 6160-l oli emakeeleks eesti keel, 1344 elas linnades, 6469 maal (*Ito-gi...* 1963: 314, 340, 366). Kahjuks ei ole nõukogudeaegsete rahvaloenduste andmetes teateid usu kohta. Samuti segab setude arvu määramist see, et andmed on avaldatud oblasti, mitte rajooni täpsusega. Põhjalikumate andmete juurde on pääsenud K. Ivanov jt. Nende järgi elas 1959. a Petseri rajoonis 5090 eestlast (setut), neist 757 Petseri linnas. Eestlased moodustasid tollal 11,6% rajooni elanikest. Nende emakeelsus oli 96,9% (allikas ϕ -9C 1959, *cit.* Ivanov jt: 45). Ivanov ja ta kaastöötajad "puhastasid" rahvaloenduste andmed, milles setud loeti eestlasteks, rajooni perekonnaseisuameti andmete abil (nimed, isanimed ja sünnipaigad sünni- ja surmatunnistustel) ja jõudsid järelduseni, et setusid oli rajooni eestlastest 90% (maal 95%, Petseris 55%) (Ivanov jt: 45). Seega saaksime setude arvuks Petseri rajoonis 1959. a umbes 4600. 1970. aastaks oli eestlasi Pihkva oblastisse jäänud 4749, neist oli eesti keel emakeeleks 3559-l, linnas elas 1210 ja maal 3539 eestlast (*Ito-gi...* 1973: 113). Ivanovi jt andmetel elas Petseri rajoonis 1970. a 2781 eestlast (8,5% rajooni elanikest), sh 542 Petseris. Emakeelsus oli neil 97% (allikas ϕ -9C 1970). Arvestades, et setusid oli Petseri rajooni eestlastest tollal umbes 87% (Ivanov jt: 45), saame setude arvuks 1970. a umbes 2400.

Setude etniline identiteet

1979. a rahvaloenduse avaldatud andmed Pihkva oblasti eestlasi ei kajasta. Ivanovi ja ta kaaslaste andmeil oli 1979. aastaks Petseri rajooni jäänud 1929 eestlast (6,7% rajooni rahvastikust), sh 511 Petseri linnas. Emakeelsus oli neil 95% (allikas ϕ -9C 1979). Arvestades, et setude osakaal rajooni eestlaste seas oli langenud 85%-ni, saame setude arvuks 1979. a umbes 1650. 1985. a sai L. Reissar tänu Petseri II Keskkooli abile rajoonivõimude poolt saladuses hoitud andmed Petseri rajooni eestlaste arvu kohta. Nende andmete kohaselt oli tollal Petseri rajoonis 77 küla, kus elas eestlasi (setusid). Kokku elas 1985. a Petseri rajoonis (koos Petseri linna 239 eestlasega) 1098 eestlast (sh setud) (Reissar 1996: 240–242). 1989. a rahvaloenduse andmeil elas Pihkva oblastis 2259 eestlast (*Narodõ...* 1994: 439). Sama rahvaloenduse täpsustatud andmete kohaselt oli 1989. a Petseri rajoonis 1140 eestlast (4,2% rajooni elanikest), neist 306 Petseri linnas. Eestlaste emakeelsus oli umbes 90% (allikas ϕ -9C 1989). Tolleks ajaks moodustasid setud umbes 83% rajooni eestlastest (Ivanov jt: 45). Seega oli 1989. aastaks setusid Vene poolele jäänud umbes 950. J. Rihteri andmeil elas 1974–1975 kogu Setumaal umbes 6780 setut (Rihter 1979: 97). Üheks setude arvu kahanemise põhjuseks on assimileerumine (nii eestistumine kui venestumine), peamiselt aga väljaränne Eestisse. Eestis pole setude täpset arvu seni olnud võimalik määrata.

Hariduselu

1948. a kevadel suleti venestamise käigus Petseri Keskkooli eesti osakond (1919. a avatud Petseri Gümnaasiumi järglane). Eesti (setu) lapsevanemate taotluse peale avati 1957. a Petseris taas eesti õppekeelega Petseri II Keskkool (Reissar 1996: 254). Petseri II Keskkool oli nõukogude ajal Petseri rajooni setude olulisim eestistaja, eestluse kants Petseris. Õpetus käis eesti keeles ja eesti õpikute järgi. Setu keel oli põlu all. Valdav enamik abiturientide läks edasi õppima Eesti NSVsse, kuhu nad enamasti ka jäid. Maapiirkondades oli 1970. aastateks kolm algkooli, kus ka eesti keeles õpetati. Osa Petseri rajooni eesti (setu) lapsi käis piiriäär-

setes Eesti NSV koolides (Meremäe, Värskä, Luhamaa, Saatse, Matsuri). Eestikeelsed edasiõppimisvõimalused olid Eesti NSVs, pärast siinsete koolide lõpetamist said setud sageli töölesuunamise Eestisse ja jäidki siia (Rihter 1979: 97, 99).

Koolis, eriti esimestes klassides, oli raskusi ka Setumaa Eesti poole setu lastel. Informatsiooni selle kohta sain setudelt välitöödel 1996–1997. Kool oli kirjakeelne, mõni laps oskas aga kooli minnes vaid setu keelt. Räägiti lapsest, kes kooli minnes ainult setu keelt oskas ja seetõttu lasteaeda kirjakeelt õppima saadeti (mees, sünd. 1935, Verhulitsa). Mõnigi setu mäletab algkoolist oma raskusi kirjakeelega. Guuri Piholaan meenutab olukorda Obinitsa koolis 1960. aastate alguses: Õpetaja laual on üks asjake ja ta küsib Peedult, et mis asi see on. “Tsõõr,” tuleb pikemalt mõtlemata vastus. Aga nüüd läheb pikemaks küsitlemiseks ja vastamiseks, enne kui leitakse ka selline sõna nagu “ratas”. “Tol ajal oli nii mõnegi lapsevanema probleemiks enne lapse kooli panekut, kas laps oskab ikka rääkida. Kodus aeti ju asju kõnõldeh.” (Piholaan, suuline teade 1997. a.) Õpetajatega pidi kindlasti kirjakeeles suhtlema, tahvli ees tuli vastata kirjakeeles. Paljud setud mäletavad, et algkoolis rääkisid nad vahetundides omavahel setu keelt. Paljudes koolides saadi ka vahetunnis setu keele rääkimise eest pragada. Õpetajad kartsid, et lapsed ei õpigi kirjakeelt ära (mees, sünd. 1955, Tartu). Mikitamäe koolis valvasid õpilasaktivistid, et vahetunnis setu keelt ei kasutataks. Tabatu pandi nurka või pidi kooli õppenõukogu ees aru andma. Vahel õnnestus aga tabatul omakorda tabaja setu keele rääkimiselt kätte saada, jõuti kokkuleppele ja asi jäi omavahele. Toimusid klassidevahelised sotsialistlikud võistlused, kus setu keele rääkimine tõi miinuspunkte (mees, sünd. 1941, Tartu). Õpetajatega oli kohustuslik kirjakeelt rääkida ka Matsuri koolis, sealjuures näiteks matkal, kus omavahel võidi rääkida setu keeles (mees, sünd. 1962, Värskä). Ilmselt sõltus palju konkreetse kooli õpetajaskonna meelestatusest. Üldiselt oli setu keel koolides põlu all ja selle tagajärjel hakkasid ka paljud lapsevanemad kodus lastega kirjakeelt rääkima, et koolis ortograafia ja muuga raskusi ei tekiks. Kokkuvõttes nõrgendas see kõik setu keele positsioone Setumaal.

Usuelu

Nõukogude riigi sihiks oli ateistlik ühiskond ja usk oli võimude põlu all. Koolides kasvatati noori ateistlikus vaimus, neile tehti selgeks, et usk saab takistuseks karjäärile. Seega sattus löögi alla üks setu identiteedi traditsioonilisi alustalasid. Tollased võimud nõrgendasid oma ateismipoliitikaga põhilist setusid venelastega ühendavat sidet ja aitasid seega kaasa setude eestistumisele. Nõukogude etnose teooriaga sobis see hästi. Setude vanem põlvkond jäi oma usule kindlaks. 1950. aastate algul ehitati poolsalaja, osalt öösiti valmis Meeksi (1952–1953, üritust juhtis Petseri vaimuliku seminari kasvandik setu preester Ivan Kullamäe) ja Obinitsa kirik (Hörn 1995: 186). Probleemiks oli uute eesti keelt oskavate preestrite puudus. Niisiis kujunes setudel põlvkonniti väga erinev suhtumine usku ja kirikusse, see tekitas põlvkondade vahel pingeid. Vanem, kiriku ja usuga tihedalt seotud põlvkond tundis kibestunult, et noored elavad oma uskmatuses “nagu põrsad”. Kommunistlikud noored ja teisedki lõhkusid aga *tšasovnja*’sid ega saanud aru, mida vanavanemad selles vanas rämpsus leiavad.

Setu-eesti suhted

Nõukogude võim käsitas setusid eestlastena. Suure Nõukogude Entsüklopeedia järgi on setud eestlaste etnograafiline grupp. ENE (1975) järgi on setud eestlaste etniline rühm, lähenevad kultuuriliselt teistele eestlastele. Nõukogude etnose teooriast lähtub ka J. Rihter: setud on üks eestlaste etnograafilisi rühmi (nagu ka mulgid, hiidlased jt), neil on oma ajalooline saatus, mis eristab neid teistest rühmadest. Kaasajal (1970. aastad) toimub setude integreerumine eesti sotsialistliku rahvusega, setude etnograafiline eripära taandub ning see on loomulik ja positiivne (Rihter 1979: 90). Nõukogude rahvaloendustel loeti setud eestlasteks, eraldi arvestust nende kohta ei peetud.

Sõjajärgsel perioodil kujunenud setudele raske olukorra tõttu Petseri rajoonis (ühiskondliku elu venestamine, probleemid emakeelse haridusega jne) algas nende massiline väljarändamine Eesti

NSVsse, peamiselt linnadesse. Ida suunas urbaniseerumiseks olid etud juba liialt eestistunud. Väljaränd kestis kogu nõukogude aja. Eriti hoogustus see alates 1950. aastate II poolest, kui kaotati varasem "sunnismaisus" ja kolhoosidest võis vabalt lahkuda. Eelkõige lahkusid küladest noored, tuldi Eestisse õppima, saadi tööle suunamine, loodi perekond, sageli abielluti kohaliku eestlasega ja jäädigi paigale. Põllutööde hooajal käidi nädalavahetustel, pühade ja puhkuste ajal Setumaal vanematekodus, aitas vanemaid majapidamises, aiamaal ja põllul. Sügiseti saadi Setumaalt põlusaadusi linna kaasa. Sageli toodi põduraks jäänud vanemad talveks endi juurde linna (Rihter 1979: 99; Reissar 1996: 243–244). Piiriületamisega tollal probleeme polnud. Eestisse asunud noored, kes säilitasid tiheda sideme Setumaaga, vahendasid Setumaale eestilikku elulaadi ja maitse-eelistusi (elamusisustus, toidutegemine, iluaiaandus jm moed) (Ivanov jt: 20–21). Väljaränne puudutas eelkõige venestumise alla sattunud Petseri rajooni, kus setu küladesse jäid peamiselt vanurid, aga ka Eesti Setumaad. Setu külade tühjenemises ei saa süüdistada üksnes nõukogude võimu ja venestamist. Urbaniseerumine, moderniseerumine ja sekulariseerumine toimusid kogu Euroopas ja mujalgi. Setumaal toimusid need protsessid ehk forsseeritumalt, järsemalt ja ulatuslikumalt kui mujal maailmas.

Nõukogude ajal kasvas suurel määral eesti mõju setudele. Setu lapsed käisid eesti koolis, loeti eestikeelset kirjandust, ajakirjandust, kuulati eestikeelset raadiot, vaadati televiisorit. Eesti Setumaal oli asjaajamiskeeleks eesti keel. Kontaktid Eesti ja eestlastega olid saanud massiliseks. Linnasetudel oli kogu tööja elukeskkond eestikeelne. Valdav enamik setusid oskas vabalt eesti keelt (Rihter 1979: 106). Setu murre lähenes oluliselt eesti kirjakeelele. Eesti-setu segaabielusid oli palju enam kui eelneval perioodil, eriti linnasetude puhul. Usubarjäär, mis varem eestisetu segaabielusid takistas, oli kadunud. Nõukogude aja jooksul taandus oluliselt ka eestlaste eelarvamuslik ja üleolev suhtumine setudesse, etnonüümi "setu" pejoratiivsus (Hagu 1978: 616). J. Rihter on muuseas uurinud ka setude nime-eelistusi. Nime-eelistusi jälgides vaatas ta läbi Meremäe, Panikovitsi ja Misso

Setude etniline identiteet

külanõukogu valimisnimekirjad ja majandusraamatud. Selgus, et alates 1940. aastatest on Eesti Setumaa setudel enamasti eestipärased eesnimed, Petseri rajooni setudel saavad eestipärased eesnimed üldiseks 1950. aastail. 1970. aastail viitas vene eesnimi setu lapsel setu-vene segaperele (Rihter 1979: 108).

Vene-setu suhted

Pärast II maailmasõda tabas Petseri rajooni venestamine. Nüüd oldi osake ühest Vene NFSV oblastist. Asjaajamise ja avaliku elu keeleks oli vene keel. Petseri rajooni ja eelkõige Petserisse saabus tuhandeid migrante mujalt Venemaalt, kes kohalikke eripärasid ei tundnud ega tunnustanud. Saabuti tööjõuks linnas arendatavale tööstusele (trikotaaživabrik, ehitusmaterjalitööstus, leivakombinaat, trükitööstus, teeninduskombinaat). Migrantidele ehitati paljukorruselised korterelamud (Reissar 1996: 243). Linnaga demograafiline situatsioon, tema ilme ja atmosfäär muutus. Eestlased jäid taas vähemusse, suur osa neist tõmbus oma ühekorruselistesse puumajadesse, käis vaid poes, kirikus ja üksteisel külas, elas vaikselt.

Mitte kõik setu noored ei rännanud Petseri rajoonist Eestisse, teatav osa jäi paigale. Venekeelne igapäevaelu, töökollektiiv, asjaajamine ametiasutustes, valiku puudusel sageli vene abikaasa — see kõik viis venestumiseni. Petseri rajooni perekonnaseisuameti andmeil sõlmiti aastail 1946–1960 külates 430 endogaamset setu abielu ja 169 abielu setude ja mittesetude vahel (peamiselt venelastega). Petseris olid vastavad arvud 51 ja 34 (Ivanov jt: 46). Seega domineerisid setudel 1950. aastate lõpuni endogaamsed abielud. Aastail 1961–1992 sõlmiti endogaamseid setu abielusid aga vaid 125 külates ja 26 Petseris, abielusid setude ja mittesetude, peamiselt venelaste, vahel aga vastavalt 217 ja 102. Aastail 1986–1992 sõlmiti Petseri rajoonis vaid 2 endogaamset setu abielu. Segabiellu astunud setude osakaal suurenes pidevalt — 1946–1950 13,9% maal ja 24,1% Petseris; 1986–1992 aga juba 87,5% maal ja 92% Petseris. Seejuures võtsid setu mehed mittesetunaisi sagedamini kui setu naised mittesetumehi. 1946–1950 oli

eksogaamia valinud setu meeste ja naiste suhe 1,4/1,0, 1986–1992 aga 1,6/1,0. Maal eelistati endogaamset setu abielu 1980. aastate keskpaigani, edasi polnud see setu kaasakandidaatide puudusel enam võimalik. Et rajooni oli jäänud enam setu noormehi kui neide, siis oli noormeestel setu abikaasadega kitsam kui neidudel. Varem vene-setu segaabielusid takistanud keelebarjäär oli kadunud, rahvuslikud eelarvamused aga nõukogude ametliku internatsionalismi poolt maha surutud. Petseris ei eelistatud kunagi endogaamset setu abielu, seal olid setu-vene abielud alati tavalised olnud. Seoses segaabielude kasvuga setude seas kasvas laste arv, kelle vanemaist vaid üks oli setu. 1946–1950 oli selliseid lapsi maasetudel 25,2%, 1986–1992 aga juba 96,8%. Linnasetudel olid need protsendid 38,8 ja 95,8. Lapsi, kelle mõlemad vanemad oleks setud, Petseri rajoonis enam peaaegu ei sünni (Ivanov jt: 46–49). Petseri rajooni oludes kasvavad lapsed, kelle üks vanemaist on venelane, enamasti venelasteks. Seega paistab setude väljasuremine Petseri rajoonis olevat vaid aja küsimus.

Nõukogudeaegsed Petseri rajooni setu noored oskasid kõik vene keelt, mida nad olid õppinud koolis, tööl, sõjaväes jm. Vaid üksikud vanurid Petseri rajoonis ei vullanud vene keelt. Eesti setudele oli vene keel võõram, neil oli sellega enam raskusi (Rihter 1979: 107). Eesti-setu segaabielude protsent Eesti Setumaal polnud suur, ent oli eelnevaga võrreldes tublisti kasvanud (Rihter 1979: 110).

Setude enesekontseptsioon

Setude etnilist identiteeti ja kultuurikomponente, mis selle jaoks olulised on, uuris 1970. aastail Jelizaveta Rihter. Ta lähtus nõukogude etnose teooriast ja keskendus setude eestlastega integreerumise uurimisele. Aastail 1974–1975 kogus ta ankeetandmeid üle Setumaa ja kasutas lisaks külanõukogude statistikat. Üheks etnilise enesteadvuse olulisimaks väljendajaks on teatavasti etnilise grupi enesenimetus. Paljud vanurid, kel oli veel meeles etnonüümi “setu” halvustav kõla, hoidusid end setuks nimetamast ja pidasid end “vanadeks eestlasteks”. Mõned külaelanikud hülgasid

sid üldse nimetuse "setu" ja kinnitasid, et nad on muistsed põlised eestlased, sealjuures puhtaimad, sest pole aegade jooksul teiste rahvastega segunenud (Rihter 1979: 105). Seda enesekontseptsiooni on ilmselt mõjutanud haridus ja loetud raamatud. Paljud nägid asja nii: vanemad on meil setud, koolis käinud lapsed aga eestlased. Oma keelt, rõivast ja laule nimetasid nad setu keeleks, setu rõivaiks ja setu lauludeks. Keskealised naised, setu folklooriansamblite edu tunnustajad, kes olid lugenud Paul Haavaoksa setuainelist loomingut, tunnistasid end enesekindlalt setudeks, ent lisasid: "Meie oleme setu rahvas, aga meie lapsed on eestlased." (Rihter 1979: 105–106.) See näitab ilmekalt, kuidas setude eri põlvkondade assimileerumise (eestistumise) määr peegeldus setude etnilises eneseteadvuses. Setu päritolu noored, kes olid saanud hariduse Eesti linnades ja seal kohanenud, kes juba koolilapsena lugesid õpikust (ka Petseri rajoonis): "Elan Eesti NSV-s, selle pealinn on Tallinn, olen eestlane" ja kellel passis rahvuseks eestlane, pidasidki ennast eestlaseks (Rihter 1979: 106). Eesti NSV passi järgi olid setud muidugi rahvuselt eestlased ja see mõjutas ilmselt omajagu nende etnilist eneseteadvust. Linna asunud setud häbenesid sageli oma päritolu, nimetust "setu". Uhkustati sellega, et elatakse linnas, ilma et naabrid aru saaks, et tegemist on setuga (Hagu 1995b: 177). Mitte-eesti keskkonnas ei nimetanud ka keskmise ja vanema põlvkonna setud end setudeks, vaid eestlasteks, tunnetades oma kuuluvust eesti rahvusesse (Rihter 1975: 22; 1979: 119). Seega ilmneb setude etnilises identiteedis kaks paralleelset tasandit, ollakse ühtaegu setu ja eestlane. Eri situatsioonides ja eri vanuse- ja ühiskonnagruppides nihkuvad esiplaanile etnilise identiteedi eri tasandid.

Nõukogudeaegsed setud oskasid valdavalt nii setu kui eesti keelt. Esimene oli sajandivahetusega võrreldes märgatavalt lähenenud eesti kirjakeelele. Paljud ainult setu keelele omased sõnad ja vene laenud olid tarvitusest kadunud. Rihteri järgi oli setudele südamelähedasem setu keel. Selles keeles rääkisid Setumaa setud kodus, perekonnaringis, ka asutustes (Eesti NSVs), kultuurimajas, bussis. Naised rääkisid setu keelt ka linnas turul omavahel, samuti nooremad lapsed koolis vahetunni ajal isekeskis. Linnast

külla saabunud sugulased läksid üle setu keelele. Setu murdest oli saanud oluline etniline märgis, peamine piiritõmbaja nihhasti venelaste ja setude vahel (Rihter 1979: 101, 106–107) kui ka setude ja eestlaste vahel. Murde kasutusala siiski ahenes pidevalt. Eesti-setu segaperedes, eriti linnades sai koduseks keeleks eesti keel. Ka Setumaal püüdsid vanemad ja vanavanemad kooli minevate lastega kirjakeelt kõnelda, et neil koolis õigekeelsusega probleeme ei tekiks. Lapsed said küll setu keelest aru, ent rääkisid kirjakeelt.

Rahvarõivaid kandsid setu naised üksnes veel pidulikel puhkudel (laulupidudel, folklooriansamblitega esinedes). Naiste rahvarõiva tähtsus etnilise märgisena aga püsis. Setu naised ütlesid, et rahvarõivas meeldib neile, sest on ilus. Vanemad naised tõstsid esile traditsioone: rõivas meeldib, sest sündisin setuna ja olen seda alati kandnud. Ka linnas elavad vanad setu naised tahtsid saada maetud rahvarõivais. Naiste rahvarõival oli esteetiline väärtus ja ta oli setude etnilise eripära väljendajaks. Etnilise märgisena oli rõivas eestlaste suhtes usu ja venelaste suhtes keele järel teisel kohal. Setude materiaalne kultuur (elamu, selle sisustus jm) lähenes kiirelt üle-eestilistele linlikele standarditele. Setumaa vanema põlvkonna kodudes püsis veel pühasenurk, kodused tekstiilid, mõned toidutegemise traditsioonid (näiteks matuse- ja pühadetoitud) (Rihter 1979: 99–104).

Setude etnilise identiteedi oluliseks säilitajaks olid ka vanad perekondlikud tavad, eriti surnutega seostuv kombestik. Kirikupühadel ja mälestuspäevadel said setu suguvõsad kokku omaste haudadel koduküla kalmistul, võeti einet. Sel puhul saabusid kodukanti ka mujale elama asunud setud. See traditsioon tugevdas setu suguvõsade kokkukuuluvust, sidemeid kodupaigaga ja eri põlvkondade vahel. Eemale asunud said kirikupühade puhul kodumurret pruukida, pealelõunastel kirmastel setu laule laulda või kuulata (Rihter 1975: 22). Pärast sõda peeti maal veel traditsioonilisi setu pulmi. Eesti kombena levis setudele varem võõras sünnipäevade tähistamine (Rihter 1979: 118).

Peamine tegur, mis aitas setudel nõukogude ajal oma etnilist identiteeti säilitada, oli nende folkloor. Väikeste kolhooside ajal (1940.–1950. aastad) elas veel vana loomulik laulutraditsioon, toimusid külapeod, peeti vana kombe kohaselt pulmi (Hagu 1995b: 177). 1950. aastatel vähenes järsult kirmaste arv. Edasi hakkasid setu laulutraditsiooni juba teisenenud moel edasi kandma folklooriansamblid. Muutus laulmise funktsioon, laule esitati väljaspool nende loomulikku keskkonda, nende sisu ja vorm lihtsustusid (Sarv 1995: 190–191). Folkloorist sai estraad. Vene poolel loodi esimene setu koor 1962. a Sokolova külas. See esines Petseris, Pihkvas, Mihhailovskojes, Tallinnas jm. 1967. a tekkis setu koor Smolnikis, esineti Petseris, Pihkvas, Tartus jm. 1969. a kerkis Põrstes esile TRÜ rahvaluuleõppejõu Udo Kolgi poolt ellu kutsutud setu koor, eeslauljaks Veera Pähnapuu. Esineti Pihkvas, Mihhailovskojes, Moskvas, Tartus, Tallinnas jm. 1970. a tekkis külakoor Kosselkas (eeslauljaiks Maarja Pähnapuu, Nati Rahasepp). 1980. a esineti Moskva olümpiamängude kontserdil, peale selle Petseris, Pihkvas jne. Setu koore toetasid materiaalselt kohalikud majandid, rajooni ja oblasti kultuuriametkonnad, kelle ülesannete hulka kuulus nn isetegevuse edendamine. Eesti NSVs olid setu koorid olemas juba 1950. aastatel. Tähtsamatest mainitagu Värskas koori “Leiko”, eestvedajaks Veera Hirsnik, 1983. a loodud Helbi leelokoori, 1985. a Obinitsas rajatud noortekoori “Pääslane”, Uusvada setu meeskoori jt. Oma folklooriansamblid olid ka Setumaalt lahkunud setudel. Võru setud leelotavad Ann Linnupuu eestvedamisel, Tartus oli kollektiiv “Leelo Naised” ning tegutseb edasi rahvalauluansambel “Helle-ro”. Ka Eesti NSV setude folklooriansamblid käisid esinemas Eestis, Baltikumis, Venemaal, nõukogude aja lõpul ka Soomes ja mujalgi. 20. VIII 1977 toimus Värskas I leelopäev. Üritus sündis Paul Haavaoksa ja Paul Lehestiku (kauaaegne Värskas keskkooli direktor) eestvedamisel, eesmärgiks arendada leelokooride tegevust, anda neile esinemisvõimalusi Setumaal. Sellest peale on leelopäevad toimunud iga kolme aasta järel, enamasti Värskas, kord ka Obinitsas (1986) (Reissar 1996: 246–251). Selliste ühislaulmiste tähtsusest etnilise identiteedi tugevdajana on kirju-

tanud Benedict Anderson. Ühine laulmine loob kokkukuuluvustunde. Esile kutsutud emotsioonide kaudu muudab ühislaulmine imaginaarse kogukonna psühholoogiliseks reaalsuseks (Anderson 1983: 132). Folklooriansamblid aitasid folkloori enda kõrval elus hoida ka setu murret ja rahvarõivaid. Nad tugevdasid ja kinnitasid setude eneseteadvust, lugupidamist oma kultuuripärandi vastu. Setu leelo ja rahvarõivad on ju eripärased. Ansamblike liikmed said reisida, maailma näha. Probleeme oli folklooriansambleil nõukogude ajal järelkasvuga, noorte kaasatõmbamisega. Paljusid noori, eriti poisse, võis folklooriansamblistest eemale peletada vanade naiste suur osatähtsus neis. 1975. a rajas Saates kooli direktor ja õpetaja Viktor Veeber, päritolult vene-eestlane, Saateses Setu Muuseumi (Reissar 1996: 252).

Setude eneseteadvuse seisukohalt oli endiselt väga oluline naiste rahvarõivas ja folkloor. Folklooritraditsioon teisesenes nõukogude aja jooksul ja jäi folklooriansamblike kanda. Tähtsaks etniliseks märgiseks oli saanud selles suhtes varem väheoluline keel (murre). Õigeusk oli endiselt oluline setude vanema põlvkonna eneseteadvuse määraja, keskmisele ja nooremale põlvkonnale oli usk aga ateistliku kasvatuses tõttu võõraks ja kõrvaliseks jäänud. Olulised setude etnilise eneseteadvuse ja meietunde säilitajad olid traditsioonilised perekondlikud kokkutulekud koduküla kalmistul omaste haudadel. Setu-vene ja setu-eesti segaabelude hulk (abeluline assimilatsioon) oli kasvanud, põhjuseks varasemate keele- ja usubarjääride kadumine. Eesti mõju setudele kasvas tugevasti, setudest said eestlased, eriti eestikeelse hariduse omandanud noorematest põlvkondadest. Tollastele setudele oli üldiselt omane kahetasandiline etniline identiteet — oldi ühtaegu nii setu kui eestlane. Nende tasandite tähtsuse järjekord sõltus situatsioonist, isiku east, elukohast, haridusest jne. Vene mõju setudele taandus võrreldes eelneva perioodiga oluliselt. Selle üheks põhjuseks oli ateistlik kasvatus, mis sihitud tähtsaima setusid venelastega ühendava lüli — õigeusu vastu. Osa Petseri rajooni jäänud setusid on siiski venestunud.

Kirjandus

- Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944.* I–III. 1994. Tartu
- Anderson, Benedict 1983. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London
- Aun, Elise 1898. Mälestused Setumaalt. — *Tosin jutukesi.* Jurjew (Tartu), lk 93–107
- Buck, Willem 1909. *Petseri eestlased.* Tartu
- Dokumente Petseri- ja Virumaa jaotamise kohta. 1991. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1736–1758
- Eesti Wabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1925.* 1925. Tartu
- Eesti Wabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1926.* 1926. Tartu
- Eesti Wabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1927.* 1927. Tartu
- Eesti Wabariigi Tartu Ülikooli isiklik koosseis 1. detsembril 1933.* 1933. Tartu
- Eesti esiajalugu.* 1982. Koostajad L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson. Tallinn
- Ernits, Enn 1987. Setu(kas). — *Emakeele Seltsi Aastaraamat 31. Lähedalt ja kaugelt.* Tallinn
- Hagu, Paul 1978. Setude etnogeneesi agraartavandi valgusel. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 616–623
- Hagu, Paul 1995a. Saateks. — *Setu rahvuseepos Peko.* Laulnud Anne Vabarna. Kuopio, lk 15–39
- Hagu, Paul 1995b. Setukaisten identiteetin ongelmat. — *Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla.* Snellmannin Instituutti, A-sarja, 19. Kuopio, s. 169–181
- Huntington, Samuel P. 1995. Tsivilisatsioonide kokkupõrge? — *Akadeemia*, nr 6, lk 1205–1233
- Hörn, Aare 1995. Setukaisten ortodoksisuus ennen ja nyt. — *Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla.* Snellmannin Instituutti, A-sarja 19. Kuopio, s. 182–188
- Indrekoo, Richard 1957. Piirialade muistsed asukad. — *Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. IV. Lõuna-Eesti.* Lund, lk 156–158
- Ito gi 1963 = Итоги всесоюзной переписи населения 1959. года. РСФСР. Москва*
- Ito gi 1973 = Итоги всесоюзной переписи населения 1970. года. Том IV. Москва*

- I v a n o v j t *sine anno* = К. П. Иванов, С. А. Хрущев, А. Г. Ново-
зилов. Отчет по результатам исследования этнической само-
идентификации селу Печерского района Псковской области.
1993 г. (Käsikiri autori valduses)
- J a a n u s, Johannes M. 1925. *Petserimaa endisest ajast*. Walk
- J e f f r o n 1898 = Энциклопедический словарь. Том XXVa. Изда-
тели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб
- K a l l a s, Oskar 1894. Üht ja teist setudest. — *Eesti Üliõpilaste Seltsi
Album*. Teine leht. Jurjew (Tartu), lk 174–188
- K a l l a s, Oskar 1895. Einiges über die Setud. — *Sitzungsberichte der
Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1894*. Dorpat, S. 81–105
- K a l l a s, Ernst 1932. Petserimaa Hariduseliidu sünnist — Petserimaa
I Üldlaulupeoni. — *Petserimaa I Üldlaulupidu 24. juulil 1932. aastal*.
Võru, lk 22–24
- K o l m a s S e t o Kongress 9. 10. 1993 Värskas. 1994. Tartu
- K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold 1953. *Maailm ja mõnda*. Tallinn
- K r e u t z w a l d, Friedrich Reinhold 1976. *Kirjavahetus*. I. Tallinn
- K u z n e t s o v 1996 = С. Кузнецов. Латгале, “третья звезда”. —
И. Стейман, С. Кузнецов. *Независимая Латвия 1918–1940*.
Рига, с. 170–187
- L a i d, Erik 1937. *Petseri laad etnograafiliselt seisukohalt*. Tartu.
- L a u l, Silvia 1995. Eesti kagupiir ja Setumaa kujunemine. — *Õpetatud
Eesti Seltsi Aastaraamat 1988–1993*. Tartu, lk 142–151
- L i g i, Priit 1994. Poliitika, ideoloogia ja muinasteadus. — *Looming*,
nr 1, lk 110–121
- L o o r i t s, Oskar 1959. About the Religious Concretism of the Setuke-
sians. — *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 61/5, Helsinki
- L ö f g r e n, Orvard 1989. The Nationalization of the Culture. —
Ethnologia Europaea, pp. 5–24
- M a r k, Aksel 1957. Setu ja põllumajandus. — *Meie maa. Eesti sõnas
ja pildis*. IV. Lõuna-Eesti. Lund, lk 164–165
- M a r k u s, Evald 1937. *Changes of the Esto-Russian ethnographical
frontier in Petserimaa*. Tartu
- M a t t i s e n, Edgar 1993. *Eesti-Vene piir*. Tallinn
- M i r o t v o r t s e v 1860 = М. Миротворцев. Об эстах или полу-
верцах Псковской губернии. — *Памятная книжка для Псков-
ской губернии на 1860 год*. Псков, с. 45–53
- M o o r a, Harri 1956. Eesti rahva ja naaberahvaste kujunemisest
arheoloogia andmeil. — *Eesti rahva etnilisest ajaloost*. Artiklite
kogumik. Tallinn, lk 41–119

Setude etniline identiteet

- Mägiste, Julius 1957a. Petserimaast, selle uurimisest ja setude päritolust. — *Meie maa. Eesti sõnas ja pildis. IV. Lõuna-Eesti.* Lund, lk 165–173
- Mägiste, Julius 1957b. Setude nimetusest. — *Tulimuld*, nr 5, lk 246–248
- Narodō* 1964 = *Народы Европейской части СССР.* Том I, Москва
- Narodō* 1994 = *Народы России. Энциклопедия.* Москва
- Neuhausen und die Pleskauschen Esten. 1860. — *Das Inland*, Nr. 34, S. 625–630
- Paaß, Friedrich-Eugen 1927. Sega-abeliud ja nende mõju rahvusele piiriäärsetes maakondades Eestis. Auhinnatöö. Tartu
- Palgi, Daniel 1994. *Murduvas maailmas.* Mälestusi. Tallinn
- Pervaja* 1902–1904 = *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XXXIV. Псковская губерния.* Тетрадь I-II, СПб
- Petšorski je 1904a = Печерские эсты (сетукезы). — *Правительственный вестник*, nr. 127
- Petšorski je 1904b = Печерские эсты (Сетукезы). — *Этнографическое обозрение*, nr. 3, книга LXII
- Pihõ, Mare 1995. Siperian Setukaiset. — *Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla.* Snellmannin Instituutti, A-sarja 19. Kuopio, s. 200–219
- Pino, Veera 1987. Paulopriit Voolaine. *In memoriam.* — *Emakeele Seltsi Aastaraamat 31. Lähedalt ja kaugel.* Tallinn, lk 190–194
- Raag, Nikolai 1938. Petserimaa kogudused. — *Usuteadusline Ajakiri*, nr 1, lk 24–35
- Rahvastik* 1924a = *Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis.* 1922. a. üldrahvalugemise andmed. Vihk I, Tallinn
- Rahvastik* 1924b = *Rahva tööala ja ühiskondline kihistus.* 1922. a. üldrahvalugemise andmed. Vihk III, Tallinn
- Rahvastik* 1927 = *1922. a. üldrahvalugemise andmed.* Vihk XI. Võru ja Petseri maakonnad. Tallinn
- Rahvastik* 1934a = *Valdade rahvastik.* 1. III 1934. rahvaloenduse andmed. Vihk I, Tallinn
- Rahvastik* 1934b = *Valdade rahvastik.* 1. III 1934. rahvaloenduse andmed. Vihk II, Tallinn
- Raun, Toivo U. 1991. The Petseri Region of the Republic of Estonia. — *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* Bd. 39. H. 4, S. 514–532
- Rieger, Viktor 1922. Mälestused Setumaalt. — *Eesti Kirjandus*, nr 5, lk 173–176

- Reissar, Leo 1996. *Setumaa läbi sajandite. Petserimaa*. Tallinn
- Richter, Jelizaveta 1961. Uus elu setu külas. — *Kaasaja ajaloost. Lühiartiklite kogumik*. Tallinn, lk 74–85
- Richter 1961 = Елизавета Рихтер. Материальная культура сету в XIX–нач. XX века. (К вопросу об этнической истории сету.) Автореферат диссертации. Москва—Таллин
- Richter 1971 = Елизавета Рихтер. Сету. — *Вопросы истории*, нр. 9, с. 215–219
- Richter 1975 = Елизавета Рихтер. Современные этнические процессы у сету. — *Eesti NSV Riikliku Etnograafiainstituumi XVII teaduslik konverents 14.–15. IV 1975 Tartus*. Teesid. Tartu, lk 21–22
- Richter 1979 = Елизавета Рихтер. Интеграция сету с эстонской нацией. — *Eesti talurahva majanduse ja olme arenguajooni XIX ja XX sajandil*. Tallinn, lk 90–119
- Richter 1996 = Елизавета Рихтер. Кто и как жил на земле Эстонии. Этнографические очерки. Таллинн
- Sarv, Vaike 1995. Setukaisten eläva laulu- ja juhlaperinne. — *Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla*. Snellmannin Instituutti, A-sarja, 19. Kuopio, s. 189–199
- Sarv, Vaike 1997. Üheksa nimega hõim. — *Setumaa*, nr 2 (11), aprill-mai
- Schmalz, Hermann-Julius 1901. *Alatarõ Hippo Peterbuura reis ja imelik unõnägo inne toda*. Jurjew
- Schmalz, Hermann-Julius 1902. *Tõganitsa Hõõdo naisevõtmise ja tarõ palamise lugu*. Jurjew
- Setukeste laulud. *Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpina ja Vastseliina lauludega*. 1904. Välja annud Dr. Jakob Hurt. I kd. Helsingi
- Sillaots, Liidia 1997. Mu Setumaa. — *Setumaa*, nr 2 (11), aprill-mai
- Степанов 1989 = А. И. Степанов. Кто такие “тутейшие”? — *Возрождение (Atgiminas)*, 20. янв.
- Širjajev 1991 = Евгений Ширяев. *Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах*. Минск
- Tampere, Herbert 1956. Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel. — *Eesti rahva etnilisest ajaloost*. Artiklite kogumik. Tallinn, lk 255–277
- Trahv, F. 1932. *Petserimaa I Üldlaulupidu*. — *Petserimaa I Üldlaulupidu 24. juulil 1932. aastal*. Võru, lk 11–13
- Truusmann 1890 = Юрий Трусман. Полуверцы Пскового Печерского края. — *Живая Старина*. Выпуск I, СПб, с. 31–62

Setude etniline identiteet

- T r u u s m a n n 1897 = Юрий Трусман. О происхождении Псково-Печерских полуверцев. — *Живая Старина*. Выпуск I, СПб, с. 37–47
- T ö n n u s , Richard 1991. *Anna Raudkats omas ajas*. Tallinn
- U s s t a w , Karp 1908. *Pihkwa eestlased*. Tartu
- V a l k , Heiki 1996. Setomaale minekust: 1994. a. Kogumiskäigu tulemustest ja taustadest. — *Palve, vanapatt ja pihlakas. Setomaa 1994. a. Kogumisretke tulemusi*. Toimetanud Heiki Valk ja Ergo Västrik. Tartu, (*Vanavaravedaja*, 4), lk 7–22
- V i i r e s , Ants 1959. Chr. H. J. Schlegeli "Reisen in mehrere russischen Gouvernements" etnograafilise allikana. — *Etnograafiamuuseumi Aastaraamat*, XVI. Tallinn, lk 249–274
- V i s k o v a t o v sine anno = П. А. Висковатов. Некоторые сведения об эстах, живущих в пределах Псковской губернии. *Separaat*
- W i e d e m a n n , Ferdinand Johann 1973. *Eesti-saksa sõnaraamat*. Tallinn

INDREK JÄÄTS (sünd. 1971. a) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1995. a, *mag. phil.* etnoloogia alal 1998. Töötab TÜ etnoloogia õppetooli teadurina. *Akadeemias* avaldanud artiklid "Valgevenelased XIX sajandi lõpus ja XX sajandil" (1995, nr 4, lk 730–756) ning "Russiinid: ajalugu ja tänapäev" (1997, nr 5–6, lk 1065–1072, 1149–1172).

ARVUSTUS

PARIMAD SOOVID JA KARM REAALSUS: ILMAR TÕNISSONI VÄLISPOLIITILISTEST TÕEKSPIDAMISTEST

Ilmar Tõnisson. *Emajõe ääres*. Koostaja: Hando Runnel. (Eesti mõttelugu 15.) Tartu: Ilmamaa, 1997. 461 lk.

Eesti mõtteloo sarjas publitseeritud Ilmar Tõnissoni tööde kogu on lugejas äratanud suuremat huvi kui mõni teine sama seeria üllitis. Ajakirjanduses ilmunud vastukajades on autorit nimetatud targaks rahvuslaseks, kelle mõtteavaldused eriti demokraatia ja rahvusluse asjus olid aktuaalsed sõjaeelses Eestis ning on seda ka tänapäeval.

1930. aastate teisel poolel ei pääsenud Ilmar Tõnisson mööda veel ühest olulisest teemast, nimelt tookordsest pingelisest rahvusvahelisest olukorrast ja Eesti Vabariiki ähvardavatest välisohutudest. Kogumikku on lülitatud kaheosaline artikkel "Eesti välispoliitika", mis algselt ilmus 1937. aastal ajakirjas *Akadeemia* (nr 3 ja 6).

Järgnevas on peamiselt mainitud artikli alusel tähelepanu juhitud Ilmar Tõnissoni olulisematele välispoliitilistele tõekspidamistele ja veidi puudutatud ka Jaan Tõnissoni vaateid. Üht kõnesoleva teemaga seotud olulist küsimust — kas ja kuivõrd olid isa ja poja seisukohad kooskõlas tookordse valitsuse välispoliitiliste eesmärkidega — pole käesolevate nappide ridadega võimalik isegi riivata.

Artikli alguses tutvustatakse välispoliitika põhiküsimusi, juhitakse tähelepanu selle sõltuvusele riigi põhilaadist ja riigikorrast ning rõhutatakse: "Õige välispoliitiline suund on selline, millises on võimalikult väike ideoloogiliste momentide osatähtsus võrreldes reaalspoliitilise olukorra arvestamisega." (Lk 329.) Edasi iseloomustatakse Eesti välispoliitikat iseseisvumise ajal. Kindlasti tuleb nõustuda autori hinnanguga, et tookordne poliitika, mille eesmärgiks oli Eesti iseseisvuse tunnustamine ja välise toetuse hankimine, oli lõppresultaadina hiilgavalt

edukas, sest arvestas õigesti tookordse maailmapoliitilise konjunktuuri mõju meie geopoliitilisele asendile.

Ka 1920. aastate välispoliitika põhisuundi peab Ilmar Tõnisson põhimõtteliselt õigeks. Ta nendib, et alates Tartu rahust oli Eesti välispoliitiliseks põhieesmärgiks rahu ja sõbralike suhete säilitamine teiste riikidega, ent sealjuures tuli tõsiselt arvestada idanaabri poolt ähvardavat ohtu. Seetõttu pööras Eesti valitsus tookord palju tähelepanu Soomest Poolani ulatuva liidu loomisele. Hinnates kõrgelt Kaarel Robert Pusta ja Ants Piibu tegevust Ida-Euroopa riikide liidu eestvõitlejana, rõhutab autor: nad töötasid ainsas suunas, milles meie riiklus ja rahu kindlustamine tollal oli võimalik (lk 338). Teatavasti mainitud idee elluviimine ei õnnestunud ning nn suure Balti liidu asemel jäi püsima vaid 1923. a sõlmitud Eesti—Läti liit.

Eesti valitsuse 1930. aastate välispoliitika käsitlemisel muutub autor ülimalt poleemiliseks, vaidleb vastu tookordsetele välispoliitilistele suundumustele ja teeb valitsusele etteheiteid teatud võimaluste kasutamatajätmise puhul. Ilmar Tõnisson ise fikseerib kõnealuse artikli peateema väite, et "praegu on meil enneolematuid võimalusi Skandinaavia blokile liginemiseks" (lk 349). Olgu öeldud, et artikli teise eesmärgina püütakse tõestada, et Eesti koostöö Läti ja Leeduga on perspektiivitu ning Eesti—Läti liidu loomine ja Balti kolmikliidu sõlmimine 1934. a oli tõsine välispoliitiline viga.

Ilmar Tõnisson ei mõista, miks Eesti—Läti liiduleping üldse sõlmiti. Ta väidab, et Eesti välispoliitiline olukord oli "nähtavasti katastrofaalne" ja leping sai teoks valitsuse "paanilise enesetunde" tõttu. Ka peab ta naeruväärseks oletust, nagu olnuks kõnesoleval liidul mingisugustki sõjalist tähtsust. Ta küsib: "Kas arvati, et kaks miljonilist riiki on sõjalises suhtes o l u l i s e l t julgemad üheskoos kui üksinda? Selline arvamine tundub ometi liiga naaiivsena, et meie juhtivad diplomaadid ja sõjaväelased seda kunagi tõsiselt mõelnuks." (Lk 342.)

Niihästi lätlaste kui ka Läti riigi kohta kasutab Ilmar Tõnisson ootamatult karme sõnu. Ta kinnitab, et eestlaste ja lätlaste vahel on valitsenud põline antipaatia juba Läti Henriku päevadest peale ja et lätlased on oma põhilise mentaliteedi poolest lähedased slaavlastele, eestlased on aga põhjamine rahvas. "Nii kahju, kui see ka on — sõna "lätlane" on meil laialt levinud sõimusõna, ja kuuldavasti väljendab Lätis sõna "eestlane" sama põlastust," deklareerib autor (lk 354).

Lätisse suhtumise poolest (ja välispoliitilistes küsimustes üldse!) oli Ilmar Tõnisson oma isa kindel mõttekaaslane. On teada, et Jaan Tõnisson suhtus lõunanaabritesse ülimalt kriitiliselt Eesti Vabariigi alguspäevadest alates. Augustis 1918 Kopenhaagenis Eesti välisdelegatsiooni

liikmete nõupidamisel fikseeriti "Vana Jaani" algatusel Eesti välisorientatsiooni käsitlevas dokumendis, et Eesti ja Läti vahel ajaloolistel ning rahvahingeolulistel põhjustel valitseb enam kui jahe vahekord. Hiljem põhjustasid *Postimehe* teravused Läti aadressil diplomaatiliselt pahandusi ja mõne Eesti järjekordse valitsuskriisi puhul küsiti Riias suurelikult: ega Tõnisson ometi välisministriks ei saa?

Ilmar Tõnissoni hinnang Eesti—Läti liidule oli antud 1937. a reaali-teetide seisukohalt. Tuleb meenutada, et esialgu avalikult välja kuulutamata Eesti—Läti kaitseleping koos asjakohase kindralstaapide koostöö-kokkuleppega sõlmiti 6. VII 1921 ja mõlema riigi parlamendis ratifitseeriti liiduleping 1. XI 1923. Silmas pidades tollase Venemaa üldist laost ja sõjalist nõrkust tugevdas Eesti—Läti koostöö küllalt oluliselt mõlema riigi kaitsevõimet. Ka ei sõlmitud mainitud liitu Eesti valitsusringkondades valitseva paanika või katastroofikartuse mõjul. Liidu taotlemine põhja- ja lõunanaabritega oli tookord Eesti välispoliitika prioriteet ja Eesti—Läti liitu peeti vaid üheks sammuks lõppeesmärgini viival teel.

Vaadeldava artikli peamine paatos on suunatud 1930. aastate Eesti välispoliitika Balti suuna vastu. Ilmar Tõnisson lähtub veendumusest, et igasugused väited Balti riikide ühtsusest on selge väljamõeldis, teatud poliitilistel eesmärkidel lansseeritud sõnakõlks. Kõigepealt pole Leedul põhjapoolsete naabritega midagi ühist. Leedu geopoliitiline positsioon on Eesti ja Läti omast hoopis erinev, sest tal on viimastega võrreldes erinevad sõbrad ja vaenlased. Kui Eesti ja Läti vaatavad kartusega Ida suunas, siis Leedu vaenlane number üks on Poola, ja sellest lähtudes peab ta Moskvat liitlaseks, mitte ohullikaks.

Eesti ja Läti teatud ajaloolist kokkukuuluvust pole võimalik eitada, kuid Ilmar Tõnissoni arvates ei saa ajaloolistest teguritest järeldada kokkukuuluvust ja paratamatut seotust ka tulevikus.

Ilmar Tõnisson kinnitab sõnastust veidi varieerides korduvalt, et jutud Balti ühtsusest on vastuolus eestlaste rahvuslike huvidega, et Balti liit ei vasta Eesti riigi ja rahva reaaluvidede jne. Autori arvates tuleks hoiduda sellest, et Eestit peetaks kitsamas mõttes Balti riigiks: "Keele-teaduses on see sõna l ä t i - l e e d u rahvaste privileeg, ja selleks ta ka jäägu." (Lk 357.)

Eesti osalemise vastu Balti liidus esitab Ilmar Tõnisson rea argumente. Neist on kõige kaalukam järgmine: "Eesti oma geopoliitilise asendi tõttu on ü k s i kindlustatum üksus rahvusvahelises elus kui seoses "Balti liiduga". (Lk 407.) Seda väidet põhjendab ta teesiga, et Läti ja Leedu kistakse paratamatult nii Saksa—Vene kui Saksa—Poola konfliktidesse, kuid Eesti võib neist kõrvale jääda. Tema arvates areneks sõjategevus Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel Läti ja Leedu

territooriumi kaudu. Seevastu Eesti seisund olevat kahe suure naabri relvakonflikti korral hoopis teistsugune ning mõlemale sõdivale poolele võiks väikese erapooletu riigi säilimine olla isegi kasulik, nagu seda oli Šveitsi, Hollandi ja Taani neutraliteet maailmasõja ajal. Sellest postulaadist teeb autor järelduse, et Eesti liit Läti ja Leeduga on meie riiklikku ja rahvuslikku julgeolekut kahjustav tegur, sest "Balti liit" võib kiskuda ka Eesti Vene—Saksa lühiühenduse läbi tekkinud hävingusse.

Mõistagi võib Balti liidu loomist ja selle rolli hinnata mitmeti, kuid väidet, et Saksa—Vene "lühiühendus" võiks toimuda Läti ja Leedu territooriumi kaudu, kusjuures Eesti jääks konfliktist kõrvale, ei saa küll tõsiselt võtta. Kahe suurriigi sõda läbi nii kitsa koridori on võimatu. Nimelt eeldas Ilmar Tõnisson, et ka Poola jääb erapooletuks.

Artikli teises osas, mis ilmus 1937. a suvel, paneb Ilmar Tõnisson oma sõnade kohaselt diagnoosi kogu Eesti välispoliitikale.

Eesti—Vene suhetes aastail 1917–1937 eristab ta viit faasi. Nelja esimese faasi lühike iseloomustus on paikapidav — 1917. aastast kuni Hitleri võimuletulekuni Saksamaal —, hinnang viiendale faasile äratav aga vastuväiteid.

Kõigepealt lähtub autor arvamusest, et Venemaa uueneb ja seal toimub süsteemi ümberkujunemine. Milles viimane seisneb, seda ei täpsustata. Vaid Moskva välispoliitika puhul rõhutatakse, et Saksamaa ohtu arvestades on muid suhteid põhjalikult parandatud. See puudutas ka Eesti—Vene vahet, mille kohta Ilmar Tõnisson põhjendatult küsib: kas põhjalikult paranenud suhted Venemaaga on püsivad ja usaldatavad?

Autori vastus on põhimõtteliselt jaatav. Tema väitel olid 1920. aastal kommunismiohust tulenevad probleemid Eesti välispoliitikas tähtsal kohal, kuid uutes tingimustes ei ole kommunismiprobleem meil enam aktuaalne. Kõigepealt on Eesti rahvastik muutunud kommunisminakuse suhtes immuunseks. Kominterni propaganda ei põhjusta tõsisemat ohtu Eesti ühiskondlikule korrale ja mõttestikule ega takista heade suhete loomist idanaabriga. (Ilmar Tõnisson soovitas koguni väikest annust Moskva radikaalsuse hapet, vastukaaluks Kesk-Euroopast tulevatele reaktsioonilistele leelistele.)

Autori arvates on Moskva välispoliitikas toimunud põhimõtteline muudatus: "Kõigepealt on kadunud kommunismi agressiivsus — sõjaka penetratsiooni ideoloogid on saadetud Mehhikosse või seina äärde, Moskva ise on muutunud endaga rahuldavaks suurriigiks, kes jutlustab riikide ja rahvaste rahu, rahvusvahelist solidariteeti Rahvasteliidu pakti põhjal... Olgu Stalin-Vorošilovi joonel Vene siseperspektiivilt üksipuha millised ebaseadlikud omadused — väikeriikidele on tema uus välis-

poliitika õige vastuvõetav.” (Lk 360.) Ta soovib vaadelda idanaabrit kui Venemaad ja mitte kui kommunistlikku riiki. Viimasel aastakümnel olevat Venemaa ekspansioonitendentsid suundunud Põhja-Jäämere, Vaikse ookeani ja Mongoolia suunas ning “Balti aken” olevat kaotanud oma tähtsuse. Autor kinnitab, et Venemaa uus “aken” Euroopasse asub meist kaugel põhja pool ja Läänemeri ei ole Venemaale vajalik isegi ventilatsioonivahana.

Edasi väidab Ilmar Tõnisson, et ka strateegilises mõttes ei paku Eesti Venemaale suuremat huvi: “Eriti ei ole Venemaale strateegiliselt sugugi väga soodus, et sõja puhul Saksamaaga Eesti oleks Venemaa liitlane või koguni osa Venemaast, sest see ei parandaks ei tema ofensiivset positsiooni ega oluliselt ka strateegilisi ühendusteid, küll aga koormaks Eesti liitlasena ilmaaegset Venemaa defensiivset probleemi.” (Lk 362.) Lähitudes arvamusest, et Eesti ei paku Venemaale strateegilise ühendusteena või ofensiivvibaasina midagi positiivset ja et Eesti oleks raskesti kaitstav, rõhutab autor, et Venemaale oleks Vene—Saksa konflikti korral kõige kasulikum Eesti täielik ja tõeline neutraalsus. Eriti tähtsaks peab ta seda, et Eesti ei kujuneks Saksamaa tugibaasiks Venemaa vastu, ja esitab oma kredo juhaks, kui mainitud riikide vahel tuleks valida: “Kui meie juba peame kellegi poolt olema, millisesse valikusse meid aga ainult saab ajada Saksamaa ise, siis on see valik ilmsesti ja paratamatult Saksamaa v a s t u .” (Lk 374.)

Teemat “Eesti ja Saksamaa” käsitledes jõuab Ilmar Tõnisson järeldusele: “Sest olgu mis on, Saksamaal ei saa olla meie maa vastu praegu ega ligemas tulevikus r e a l s e t huvi. Teiselt poolt ei eita see veel võimalust, et sakslased mingi ebarealistliku, i d e o l o o g i l i s e motiivi kihutusel ometi mõtleavad kaasa meie maa saksa vähemuse teatava osa unistustega, mis suunitlevad Eesti liitmisele Saksa impeeriumiga.” (Lk 371.) Tema arvates suundus saksa *Drang nach Osten* toorkord üle endise Austria keisririigi osade (Tšehhoslovakkia!) Rumeenia ning Ukraina rikkuste poole. See olevat objekt, mis Saksa nälga võib kustutada, kuna meie maailmakaarest pole midagi saada, mis oleks ligikaudseltki proportsioonis Saksamaa vajadustega. Ka Eesti geograafiline asend polevat ahvatlev, sest Saksamaa huvides olevat pigem see, et Eesti rannik kindlustaks vaba kaubandusliku läbipääsu nii põhja- kui idapoolsetele aladele.

Ilmar Tõnissoni hinnangutega Nõukogude Liidu välispoliitikale ei ole kuidagi võimalik nõustuda. Moskva poliitika Saksa-vastane suunitlus, avaldused väikeriikide julgeoleku kindlustamisest ja muudki ilmingud polnud muud kui üldisest rahvusvahelisest olukorrast tulenev taktikaline mäng. Ka Berliini välispoliitika suhtes oli autor üleliia opti-

mistlik. Ta ei pidanud isegi vajalikuks meenutada Adolf Hitleri ja tema mõttekaaslaste välispoliitilist programmi ja kavatsusi, mis puudutasid ka Balti riike.

Küll väärrib tähelepanu Ilmar Tõnissoni järgmine mõttekäik: "Kui Saksa-Slaavi riikide antagonism ei hoia Ida-Euroopas jõude tasakaalus, siis on meie riikliku iseseisvuse säilitamise väljavaated õige täbarad, kui meie mitte ei pääse küllalt tugeva Põhjariikide-rühma osaliseks." (Lk 373.) On hästi teada, et ka Eesti valitsusringkondades ja sõjaväe juhtkonnas domineeris arvamus, et rahu Ida-Euroopas püsib nii kaua, kui püsib Saksa—Vene rivaliteet.

Samas esitab Ilmar Tõnisson teisegi tähelepanudava seisukoha: Eestit võidakse kasutada kompensatsiooniobjektina suuremate sihtide saavutamisel. Näiteks kui Saksamaa soovib saada Venemaalt või Poolalt teatavaid õigusi Kagu-Euroopas, võidakse kasutada Eestit vastutasuks ühele slaavi riigile. Tõsi küll, tema arvates ei tule kummagi ülalmainitud võimaluse reaalsust üle hinnata.

Ilmar Tõnisson tunnustab ka Poola rolli rahu tagamisel Ida-Euroopas ja rõhutab, et Eesti kaugelenägelikum välispoliitiline suund on Poola omaga täiel määral paralleelne. Ta leiab, et Poolalegi oleks väga meeldiv Eesti eemaldumine Balti liidust ning et see samm võiks soodustada Leedu—Poola vahekorra reguleerimist.

Sama kirglikult, kui Ilmar Tõnisson eitab Eesti välispoliitika Balti suunda, võitleb ta koostöö eest Põhjamaadega — täpselt samuti, nagu see oli Jaan Tõnissoni kinnisideeks 1917. aastast 1939. aastani.

Autor lähtub teesist, et Hitleri võimuletulekule järgnenud terav Saksa—Vene antagonism sundis Põhjamaid tõsiselt mõtlema oma julgeoleku kindlustamisele ja muutis liikuvaks Skandinaavia piirid. Selle näitena tõi ta Soome Eduskunna otsuse 1935. aasta detsembrist orienteeruda Skandinaavia maadele ja Soome välisministri osalemise Rootsi, Taani ja Norra välisministrite konverentsil. Sellest järeldas autor, et Põhjamaade mõiste ja piirid on laienemas ja ka Eestil avaneb võimalus astuda nimetatud riikide klubisse, sest Eesti iseseisvus on oluline tegur Rootsi julgeolekule. Tõsi küll, autori arvates pole see antud momendil reaalne, kui aga Eesti välispoliitikas toimuvad muutused, "siis on varem või hiljem paratamatu, et Põhja koostöörühm meid omaenda huvides vajab viiendaks liikmeks" (lk 401). Läti ja Leedu jäänuks muidugi väljapoole Põhjamaade piire.

Skandinaavia riigid polnud omavahel seotud mingisugustegi kaitsealaste kohustustega ning Põhjamaade sõjalise abi võimalus Eestile oli absoluutselt välistatud. Ilmar Tõnisson oletas siiski, et Põhjamaade koostöö võib kunagi omandada ka sõjalise kaitselepingu kuju. Esi-

algu annaks aga kuulumine Põhjamaade koostööblokki lisatagatise Eesti neutraliteedile.

Imar Tõnisson teeb ka etteheiteid Eesti valitsusele, et 1920. aastate teisel poolel ja 1930. alguses, kui Eesti—Rootsi suhted tihenesid, ei püütudki neid suhteid viia “mingi formaalse organiseerumiseni”. Selline kriitika on põhjendamatu, sest Eesti valitsusele oli juba iseseisvuse algusaastatest selge, et võimalused Eesti ja Rootsi lähemaks koostööks puuduvad.

7. II 1937, umbkaudu samal ajal, kui I. Tõnissoni artikkel *Akadeemias* ilmus, kirjutas Eesti saadik Heinrich Laretei Stockholmist Eesti välisministrile: “Selle aja jooksul, mil olen Rootsis olnud, olen katunud vastust leida küsimusele, kas on olemas mingisugune võimalus lähemaks poliitiliseks koostööks Eesti ja Rootsi vahel nüüd, või lähemas tulevikus.” (ERA, f 957, n 14, s 322, l 110.) H. Laretei tõdes, et Rootsi püüab iga hinna eest kõrvale jääda sõjalistest ning poliitilistest konfliktidest ning alal hoida oma neutraliteeti kõige puhtamal kujul. Sellest ka järeldus: “Kuna Eesti, koos teiste Balti riikidega, omab geopoliitilise asendi, mis Rootsi arvates kergesti võib muutuda platsdarmiks kokkupõrkel Lääne ja Ida vahel, katsub Rootsi piinlikult hoiduda sammudest, mis võivad jätta poliitilise koostöö mulje nende riikide vahel.”

Eelnevast tegi H. Laretei väga selged järeldused: “1) Esialgu kõrvale jätta igasugused avalikud seletused ja deklaratsioonid meie soovist otsida poliitilist sidet Rootsiaga, piirdudes neis ainult kultuurilise ja majandusliku koostööga.

Meie diplomaatiliste esindajate kokkupuutumistel rootslastega kui ka teiste riikide esindajatega tuleks puudutada ainult viimaseid. Seda sama ajakirjanduses.

2) Tuleks hoiduda igasugustest ettevõtetest, mis Rootsi poolt võiks tõlgitsetud saada poliitilise aktsioonina.” (ERA, f 957, n 14, s 322, l 111–112.)

Seega oli I. Tõnissoni nõutud selgekujuline orientatsioon Põhjamaade suunas perspektiivitu, sellise eesmärgi aktiivne propaganda põhjustanuks arusaamatusi ja isegi halvendanuks Eesti—Skandinaavia suhteid.

Artikli lõpus antakse Eesti välispoliitika elluviijatele mõned retseptid. Kõigepealt tuleb loobuda Eesti—Läti liidulepingust ning Eesti—Läti—Leedu üksmeele- ja koostöölepingust, võimaldades nõnda kindlustada Eesti neutraalsust suurriikide suhtes. Eesti peab selgitama oma seisukohti Moskvas ning Eesti—Vene suhted tuleb korraldada nii, et Eesti arvestaks Venemaal kehtivaid tõekspidamisi ning Venemaa reaalseid huve. Ka Saksamaa suhtes tuleb saavutada, et Berliin tunnustaks

Eesti neutraliteeti. Autor peab millegipärast tõenäoliseks, et Saksamaa on valmis tunnustama Eestit neutraalseks üksuseks ja tagama tema piiride puutumatus, kuid ei teeks seda Läti ja Leedu suhtes. Tema arvates avaks just neutraliseerumispoliitika Eestile ukse Põhjamaade koostöörühma, kusjuures Eesti ise ei pruugiks kusagil ukse avamist paluda.

Sellise poliitika korral tuleks endistel liitlastel ette võtta poliitilisi ümberorienteerumisi: "Leedu-Läti ei saa enam jääda pendeldama Venemaa, Saksamaa ja Poola vahele (sest nende neutraliseerumine on võimatu), vaid nad peavad tegema v a l i k u ühe või teise kasuks, et vältida enda jagamist "huvisfäärideks"." (Lk 409.) Ilmar Tõnisson peab isiklikult kõige loomulikumaks, et Läti—Leedu asuksid tihedamale koostööle Poolaga.

Kogumikus on publitseeritud ka Ilmar Tõnissoni kiri isale 11. aprillist 1939. Et ta kirjad Londonist kajastavad nii isa kui poja tõekspidamisi kriitilises sõjaeelses situatsioonis, siis on kahju, et piirdutud on ainult selle läkitusega.

Ilmar Tõnisson kirjutas 11. IV: "Meie ees on kaks võimalust ja kaks väljavaadet. Väljavaated on: kas võidavad teljeriigid või entente-Venemaa. See alternatiiv on nüüd ka Londoni perspektiivilt selge (enam ei ole vähimatki tõenäolisust, et London-Berliin lepivad, nagu meie sõjaväelased varem oletasid)." Edasi märkis Ilmar Tõnisson, et parim variant oleks olla neutraalne, kuid see võimalus on peaaegu lootusetu, ja tegi järelduse: "Kui pikemaks erapooletuseks väljavaadet ei ole, siis tuleb muidugi valida üks kahest võimalusest: kas liituda entente'i või teljega? Ja nimelt liituda, sest kui ühe või teisega lõpeks ühinemine on paratamata, siis vastutahtmist ühte blokki lohisemine (resp. teise poole poolt lohistamine) on kõige hädaohtlikum: nii on karta pärast sõja lõppu kahe tooli vahele jääda ja iseseisvuse kaotada. Otsus tuleb teha." (Lk 412–413.)

Nii Ilmar kui Jaan Tõnisson olid oma valiku juba ammu teinud. Peamiseks ohuallikaks Eestile pidasid nad Saksamaad ning taotlesid lähemat koostööd Põhjamaade ja Suurbritanniaga, kuid nägid ka Nõukogude Liidus Eesti julgeoleku tagamisel olulist tegurit. Mõlemad lähtusid veendumusest, et pärast Saksamaa agressiivseid samme 1939. a kevadel alanud Briti, Prantsuse ja Nõukogude Liidu läbirääkimised lõpevad rahu kindlustava bloki loomisega ning et Eesti ei tohi asjade sellist arengut kuidagi takistada.

26. IV kirjutas Ilmar Tõnisson, et meie peaksime püüdma venelastega hästi head vahekorda hoida, sest nad ei ole praegu meile hädaohtlikud ja mõne ohtliku väliskonstellatsiooni puhul saaksid olla meie ainsad kaitsjad. 12. ja 16. mail ning 3. VI saadetud kirjades avaldab ta arva-

must, et Briti—Vene leping sõlmitakse üsna kindlasti ning et kõnealuste läbirääkimiste käigus tõstatatud Balti riikide garanteerimine teenib ka Eesti huve. 12. V edastas Ilmar Tõnisson kuulduse, et Saksa—Poola konflikti puhkemisel okupeerib Nõukogude Liit Balti riigid, ja rõhutas: “Selge on see, et kui niisugusel korral meid Venemaa okupeerib, siis see leiab ka Briti heakskiitmist! Sellepärast on tingimata vajalik sõbralik kokkulepe Venemaaga.” (ERA, f 1627, n 1, s 22, l 112.) Kujunenud kriitilises olukorras soovitas Ilmar Tõnisson, et Pätsi autoritaarse valitsusega rahulolematul opositsioonil tuleb esitada valitsusele ultimaatum nõudega deklareerida solidaarsust *Entente*’iga, kindlustada sõnavabadus ja opositsiooni osavõtt valitsusest. Keeldumise korral pidi opositsioon või Jaan Tõnisson isiklikult deklareerima, et ta on *Entente*’i poolt. Ilmar Tõnisson rõhutas, et sellise sammu tähtsus ilmneks tulevikus, pärast sõda, kui käsil on piiride fikseerimine.

Jaan Tõnisson jagas täiel määral oma poja välispoliitilisi tõekspidamisi. 20. V 1939 saatis ta koos viie Riigivolikogu liikmest mõttekaaslasega kirja president Konstantin Pätsile, protestides Eesti—Saksa mittekallaletungilepingu sõlmimise vastu ja kinnitades, et Nõukogude Liidul polevat põhjust muuta oma senist korrektset suhtumist Eesti iseisvusesse, kui meie selleks oma välispoliitikaga erilist põhjust ei anna. Põhjendus oli täpselt sama mis Ilmar Tõnissonil: Venemaal pole enam vajadust Baltimaade valdamise teel kindlustada väljapääsu Läände, sest otsepääs Atlandile on avatud Murmanski ranniku kaudu. (ERA, f 1627, n 1, s 67, l 189–190.)

11. IV kirjas soovitas Ilmar Tõnisson isale siirduda Soome, sest vastasel juhul võiks juhtuda, et ta vangistatakse “kas oma lühinägelikkude poolt või aga vaenlaste poolt”. Teatavasti lõppkokkuvõttes nii juhtuski, kuigi vangistajateks olid hoopis teised, kui tema ette kujutas.

1939. a suvel viibis Jaan Tõnisson tõepoolest Soomes. Sealsete poliitiliste oludega tutvudes tuli tal endalgi kogeda, et eeldused Eesti—Soome lähenemiseks on nigelad. Kuid on teada, et ta astus Hella Wuolijoe vahendusel kontakti Nõukogude saatkonnaga Helsingis. Kellega ja millest seal räägiti — küllap seegi varem või hiljem Moskva arhiividest päevavalgele ilmub. Esialgu on teada, et juttu oli Eesti ja Nõukogude Liidu ühistest huvidest Saksa agressiooni ärahoidmisel. On andmeid, et kõne alla tuli ka küsimus võimalikust Nõukogude laevastikubaasist Eestis. See kontaktivõtt oli üheks põhjuseks, miks Nõukogude julgeolekuorganid Jaan Tõnissoniga pärast baasidelepingu sõlmimist ühendust otsisid.

Kokkuvõtteks tuleb konstateerida, et Ilmar Tõnisson esitas üsna teravikliku välispoliitilise programmi, mis tema arvates võiks Eesti pa-

Arvustus

ratamatult lähenevatest komplikatsioonidest eemal hoida. Samas on pikemata selge, et mingisugust võimalust Eesti neutraliteedi garanteerimiseks või eelolevast sõjast kõrvalejäämiseks ei olnud. Tagantjärele võib vaid spekuloida oletuste üle, kas endaalgatuslik avalik ühinemine Briti, Prantsuse ja Nõukogude Liidu poliitikaga oleks Eesti saatust kuidagi muutnud. Nõukogude militaarbaasid koos kõige sellest tulenevaga olid tookordsetes oludes reaalne paratamatus. Ka jääb teadmata, kui võrd Eesti saatust pärast sõda oleks olnud teistsugune, kui oleks valitud Ilmar Tõnissoni soovitatule vastupidine tee, nimelt relvastatud vastuhakk Moskva ambitsioonidele ja agressioonile.

Heino Arumäe

EDITORIAL NOTE

The initial years of the Republic of Estonia were a period of searching for the most promising ways for developing cultural and educational relations. The boom of establishing French cultural societies also fell into these years. With French support, the French Institute in Estonia (1921) and the French-Estonian Society (1923) were founded in Tallinn and the Tartu Academic French Institute (1922) as well as the Tallinn French Lycée (1921). The French government also sponsored Estonians' studies in France. Seventy-five years ago some Estonians went to study at the Vendôme lycée. This experiment, a milestone in the long history of Estonian-French educational relations, is described by Asko Varik. Thanks to this experiment finally the most promising way was found how to strengthen and develop Estonian-French educational ties and encourage communication between the two countries. This proved to be continuation of Estonians' studies at the higher schools of France. Thereafter Asko Varik dwells on two Frenchmen who were influential in Estonian-French cultural relations. Among the numerous friends of Estonia and the Baltic countries in France a significant place belongs to Georges Reynald (1866–1937). His friendship with Estonia started from a somewhat peculiar but symbolic incident — namely thanks to the French names of the states (Estonie and France) the delegates of Estonia and France sat next to each other in the League of Nations. The co-operation begun in the League of Nations and personal contacts led to the foundation of the French-Estonian Society in December 1922 with Reynald as its president. Along with Reynald's own addresses and writings, his newspaper *Correspondance Universelle* become one of the chief promoters of Estonia (and the Baltic countries) in France, particularly among the political elite. One of the most important Frenchmen who visited Estonia and influenced Estonian-French cultural relations

was Paul Labbé (secretary general of Alliance Française from 1919–1934). During his Baltic tour in the spring of 1929 he spent almost a week in Tartu. This was a significant year from the viewpoint of dissemination of French culture in Estonia. In the passionate discussion that broke out in the Parliament about teaching of foreign languages, the motif of pluralism occurred increasingly often: more attention was required to teaching of French at schools. In Tallinn the new teacher of the French Lycée Jean Cathala participated actively in establishing the local branch of Alliance Française which opened in January 1930. The leadership of the Tartu French Academic Institute was replaced, which has been considered one of the reasons for the following flourishing of the institute. This happened during Paul Labbé's stay in Tartu, and one can suppose that he played an essential role in it.

Thereafter we publish André Breton's (1896–1966) manifesto of Surrealism from 1924.

Alexander Pushkin's poem "The Bronze Horseman" has more than century-long history of translation and interpretation in Estonian culture. While dealing with this poem, Ülle Pärli brings forward some general problems of reception of "alien" literature. During the Russification period at the end of the 19th century, and in the early 20th century the Estonian reader associated the poem primarily with the theme of Russian history. It was a poem about Peter the Great and his endeavours, about St. Petersburg. The conflict in the poem was understood as a conflict in Russian history. Through the theme of Russia, the poem was also associated with the historical fate of the Estonian people. At that the conflict between "big" and "small" was not transferred to Russian-Estonian relations, although, in principle, it would have been possible to do so. The fate of the Estonian people was viewed within the framework of Peter's achievements, and this made the reader side with Peter. Estonian criticism in the early 20th-century did not reflect the "new discovery" of Pushkin's poem by the Russian Symbolists and the myth of St. Petersburg created by them. There is reason to believe that by that time, particularly by the 1910s, the Estonians' relation to Russia had begun to change, increasingly turning from "one's own" to "alien". However, the absence of Estonian independent statehood may have been one of the reasons why the

conflict between the state and the person did not become topical in these years. A new stage in the reception of "The Bronze Horseman" arrives in the 1930s. In 1936 the first selection of Pushkin's poetry in Estonian translation was published. It also contained a new translation of "The Bronze Horseman". Like the interpretation of the whole oeuvre of Pushkin in Estonia of the 1930s, the reception of "The Bronze Horseman" was in no way regulated, and different interpretations of the poem were possible. The collision described in "The Bronze Horseman" exceeded the concrete limits of Russian history; the poem was read as a philosophical creation about the regularities of history, about the individual's fate in the cataclysms of history, about the collision between the human will and the elements. During the Soviet period the reception in Estonia of Russian literature as a whole changed abruptly. In vulgar sociological interpretations the character of Peter I was the carrier of the ideas of contemporary imperial chauvinism; Yevgeni, however, a "poor labourer" as he was called, expressed the idea of revolution. The poem as a whole was supposed to prophesy the October Revolution. But Pushkin's poem did not yield easily to interpretation through primitive ideological clichés, and the critics of that time were unable to avoid contradictions. An important landmark in the history of reception of "The Bronze Horseman" was Yu. Lotman's monograph Alexander Sergejevich Pushkin, which was published in Estonian in 1986. Although in 1990 the general atmosphere was unfavourable to the poem, a noteworthy event regarding the reception of "The Bronze Horseman" happened: an edition containing the original Russian text in parallel with the Estonian version was published. Perhaps this book can be considered a symbolic sign about the comeback of the unprejudiced attitude to the classics of Russian literature, which was characteristic of the 1930s.

Next we publish Heiner Mühlmann's introduction to his book *Nature of Cultures: Sketch for a Theory of Genesis of Cultures*. The author claims that culture is a living being. It is, so to say, an animal, a wild beast whose behaviour is not directly influenced by people. But if we still consider the rational human's beneficial influence on this beast possible and advisable, this would correspond to an act of domestication. We should tame culture. But

as culture, to a certain extent, is ourselves, we should tame ourselves. We should demand that people domesticate themselves. To depict culture and ourselves with our beloved cultural values like music, literature, philosophy, goodness, truth and beauty as something that still needs domestication almost equals an insult. "Domestication of culture as a wild beast" lays hope on special experience that the process of civilisation has gathered in mitigation of genetic systems during history. This effect is comparable to the mitigation which prevents iterative feedback systems from falling into chaos. Genetic dynamics of transition are iterative in their form. In the case of the mitigation expected we have to do with the civilisation of culture.

The essay by Lauri Vaska, professor emeritus of Clarkson University (USA), takes the reader back to the days when he was a student at Georgia Augustus University of Göttingen. Lauri Vaska has invented $\text{trans-}[\text{Ir}(\text{Cl})(\text{CO})\{(\text{C}_6\text{H}_5)_3\text{P}\}_2]$, which is an essential landmark in the chemistry of complex compounds.

Estonia is a very old part of Europe. It has historical links with Germany, Sweden, Finland and Russia — and simultaneously it is on the threshold of a very new, uncustomary Europe. Michael Stolleis asks where Europe actually is situated, what keeps its core together and what it will look like in the future. The author limits himself to the problems of history of constitutions and a few issues of constitution policy. Thus, the question is: are there any basic patterns of political and legal thinking which, despite all pluralism, are the legacy of Europe? Do the building blocks of "European constitutional law" exist? Stolleis postulates that anchoring of political culture in history, its gradual penetration into the subconscious, habits which slowly change into unwritten normative signals that determine the everyday functioning of society and practical ethics of the state are by far more essential than constitutions and legislation. The state is not kept together by logical operations but first of all subtle earlier experience, conflicts jointly overcome and changing them into justice.

Jüri Saar, professor of psychology at the Estonian Academy of National Defence, deals with the reception of Samuel Huntington's theory of the clash of civilisations in Estonia.

The second part of the study by Indrek Jääts, researcher at the Department of Ethnology at Tartu University, deals with the Setus, an ethnic group in Southeast Estonia. The author discusses their relations with the Estonians during the first period of Estonia's independence (1918–1940) and their life under the Soviet rule in 1944–1991.

In the section of book reviews Heino Arumäe discusses the 1997 reprint of Ilmar Tõnisson's articles on Estonia's foreign policy before World War II.

History of the ethnic identity of the Setus

Indrek Jääts

In the late 19th and early 20th centuries the territory inhabited by the Setus belonged to Pskov province. In 1897 the number of Setus in the province was approximately 14,000. The Setus were peasants of relatively poor economic standing. Along with agriculture their other livelihood was peddling. The Setus were liberated from serfdom in 1861–1866. Most of the Setus were illiterate; the few schools that existed used Russian as a language of instruction. The religion of the Setus was a mixture of Paganism and Orthodox Christianity. The church used the Russian language; as a rule the priests did not know the Setu language. Religious rites were observed with rigorous piety. The Russians looked down upon the Setus, considering them “half-believers” (poluvertsy). Usually the Setus and the Russians could not speak each others’ languages. Mixed marriages occurred seldom, and there was no extensive Russification of the Setus under the Tsarist rule.

Estonian peasants had been liberated from serfdom as early as in the first half of the 19th century. Thanks to the positive attitude of the Lutheran church to popular education, most Estonians were literate in their native language. The

second half of the 19th century is marked by the rapid development of capitalism, which was accompanied by urbanisation. This is also the period of national awakening, of the formation of the Estonian nation. The Setus were left aside of these developments. Common Estonians considered the Setus strangers and looked down upon them. The Setus were mocked in the Estonian press and in sc. Setu-books. They were regarded as poor and uneducated boozers. From the 1860s the Estonian peasants who settled in the area of the Setus did not assimilate with them but kept apart. The Estonians and the Setus were united mostly by religion, also by the language. Mixed marriages were rare. The ethnonym “Setu” comes from the Estonians of Livonia, under the Tsarist rule it was used only derisively.

The Estonian intellectuals’ attitude to the Setus was different. They regarded the Setus as retarded Estonians who had been separated from the Estonian nation by unfavourable historical circumstances. It was necessary to help them, by diligent work, to get reunited with the Estonians and to catch up with them. On the other hand, the Setus had been better at preserving the cultural heritage of their ancestors. The Estonian intellectuals considered the Setu area a living open-air museum, an archive of folklore.

Neither did the Setus of those times feel any unity with the Estonians. Estonian-language literacy had not spread among them; they did not participate in the public life of Estonia. Under Tsarism, the Setus were like medieval peasants. Orthodoxy was of primary importance for their identity, in this respect they were "Russians" ("vinnelased"). On the other hand, as peasants, they contrasted themselves to the other social strata, first of all townspeople. They called themselves "maarahvas" (people of the land) and their language "maakiil" (language of the land). Linguistic affinity with the Estonians was of little significance for the Setus. Common religion and similar social and economic circumstances approximated them to the Russians. The Setus of that period had no clear-cut ethnic identity; their ethnic origin was secondary for them; it was overshadowed by other identities. Along with Orthodoxy, women's ethnic dress was important for them as a marker of their identity; even St. Mary was believed to have worn clothes like these. The folksong tradition carried on by women (mothers of song) was also important, its prestige being boosted by the interest of folklorists.

According to the Tartu Peace Treaty of 1920 the Setu area was transferred to the Republic of Estonia. The Republic of Estonia as a nation state and Estonian intellec-

tuals began to implement their programme in the Setu area — to help the Setus reach the economic and educational standards of the other Estonians. The Setus had to be won back to the Estonian nation.

Administratively, the Setu area belonged to Petseri county, the eastern and southern parts of which were inhabited by Russians. In 1922 Setus constituted 24.75 total number of Setus in the Republic of Estonia in 1934 was 14,961. Petseri county was the most densely inhabited and the poorest region of Estonia. The land reform of 1923–1927 parcelled communal land into individual farms. Agriculture remained the principal livelihood for the population. The great changes that took place in education and cultural life in the Setu area between the World Wars can be regarded as a cultural revolution. General compulsory education was established, a network of schools with Estonian as a medium of instruction was created. Sunday schools were founded for raising the literacy and educational standard of adults. Slowly, the percentage of literacy began to grow, still remaining the lowest in the country. A few schoolbooks were published in the Setu language as well, but their impact was negligible. The church was Estonianised, congregations were redistributed according to the ethnic principle, and divine services for the Setus were held in Estonian. Generally, the

Summaries

role of the church and religion in the life of the Setus began to dwindle, we might speak of certain secularisation.

The Setus continued to live side by side with the Russians without essential assimilation with them. Mixed marriages occurred seldom. The Russian influence on the Setus in schools, the church and administration declined, and so did the Russians' arrogance towards the Setus.

In 1921 and 1930 the 1st and the 2nd Setu Congress were held. They were organised by the Estonian authorities and public organisations with the aim of Estonianisation of the Setus. At the congresses the Setus remained in the passive role of a younger brother who was being taught. Social and cultural life in the Setu area became more active, although it was arranged according to the Estonian model. Various societies and associations were formed, county song festivals were held. The leaders were local Estonians. In the early 1920s the Setus got Estonian surnames.

Although the Republic of Estonia achieved great success in the integration of the Setu area, the Estonian common people did not accept the Setus. The ethnonym "Setu" remained pejorative for the Estonians. At the same time, part of the Setus began to use this ethnonym for themselves as the name of a nation, contrasting themselves

to both Estonians and Russians. Orthodoxy was still essential for the ethnic identity of the Setus, although not so significant as under Tsarism. The tradition of women's ethnic dress and folksongs retained its significance for the ethnic identity of the Setus. Between the World Wars a great number of Setus became educated, some even acquired university education. With certain reservations, we can speak about the emergence of Setu intellectuals. Although the organisations of Setu students were not really successful, they sometimes managed to express dissatisfaction with the Estonians' derisive and patronising attitude to the Setus.

In January 1945 major part of Petseri county, including the town of Petseri (Russ. Pechory) was united with Pskov region of the Russian SFSR, where Petseri district was formed. The rest was united with the districts of the Estonian SSR. As that-time border was merely a formal line of administrative division, it did not interfere much in everyday life. About 5,600 Setus resided in the Petseri district in 1944. Later, their number dropped constantly because of settlement into the Estonian SSR and also because of Russification. By 1989, about 950 Setus had remained in the Petseri district. According to J. Rihter, approximately 6,780 Setus lived in the whole Setu area in 1974-75. The number of Setus dwindled mostly because of

settlement into Estonian towns and assimilation.

In Petseri district the stronghold of Estonian-language education was Petseri Secondary School No. 2, although its number of students declined year by year. Higher education in Estonian could be obtained in the Estonian SSR. As the language of instruction was Estonian, a number of children had problems both in the Estonian and the Russian sections of the Setu area. When entering school, some of them were not fluent enough in Estonian, and it was forbidden to speak the Setu language with the teachers, at some schools even between the pupils themselves during breaks.

The atheist Soviet state held religion in contempt. Schools managed to bring up children in the spirit of atheism, while the older generation firmly held on to Orthodoxy. This caused tensions between generations. Weakening of Orthodoxy as one of the mainstays of Setu ethnic identity also weakened the ties between the Setus and the Russians, contributing to the Estonianisation of the Setus. The Soviet theory of ethnicity considered the Setus an ethnographic grouping of Estonians who were in the process of integration with the socialist Estonian nation. During censuses, the Setus were counted as Estonians. During the Soviet period the relations of the Setus with Estonian society grew considerably. In the

course of urbanisation Setus settled massively in the towns of Estonia and became Estonianised. As the urban Setus retained contacts with their original homes, they introduced the Estonian urban culture also into the rural areas. Education, press, radio, television, books — these were all in Estonian for the Setus of the traditional Setu area as well. As the barriers of religion broke down, mixed marriages between Setus and Estonians became common, particularly in towns. In Petseri district, where all young people were fluent in Russian, mixed marriages between Setus and Russians became frequent; as a rule, the children born of these marriages grew up as Russians. During the Soviet period a two-level Setu-Estonian identity evolved. At that differences could be noticed between generations. Older people more often identified themselves as Setus, while the younger generation preferred to be Estonians. The attitude to the two levels of identity also differed in different situations. For example, in a non-Estonian environment, the Setus of the older generation also defined themselves as Estonians, while in their traditional homeland they preferred to be Setus. During the Soviet period the area where the Estonian language was used widened on account of the Setu language. The Setu language became more similar to the Estonian language. At the same time, the importance of the

Summaries

Setu language as an ethnic marker grew. Women's ethnic dress and traditional songs also remained essential for the ethnic identity of the Setus, although the folklore tradition underwent changes and was carried on by folklore ensembles. Orthodoxy was still important as

a marker of identity for the older generation of the Setus, for the younger generations it had become secondary and inessential. Family reunions during local religious holidays on the graves of the relatives at village cemeteries have remained a significant factor in preserving the Setu identity.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 2–12; 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12 ja 1997 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 24 krooni ja *märkite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kihv

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1998:

USD 46, DEM 70, FIM 210, CAD 63, FRF 240, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12;

1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12; 1997 — 1-12 and single issues for 1998:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEMM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my *AKADEEMIA* subscription for 1998

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

On a 75-year-old experiment in Estonian-French cultural relations: Estonians at the Vendôme lycée	<i>Asko Varik</i>	1347
Franco-Estonica: Miscellanea	<i>Asko Varik</i>	1362
Manifesto of Surrealism	<i>André Breton</i>	1371
Alexander Pushkin's "The Bronze Horseman" in Estonia	<i>Ülle Pärli</i>	1412
Cultural narcissism, the "selfish culture"	<i>Heiner Mühlmann</i>	1432
The inexact atom: As a student of chemistry in Göttingen		1453
.....	<i>Lauri Vaska</i>	
Europe's legal roots and its future constitution...	<i>Michael Stolleis</i>	1493
On the reception of the theory of the clash of civilisations in Estonia		1512
.....	<i>Jüri Saar</i>	
History of the ethnic identity of the Setus. II	<i>Indrek Jääts</i>	1520
Review: Best wishes and harsh reality: On Ilmar Tõnisson's principles of foreign policy. Ilmar Tõnisson. <i>Emajõe ääres</i> . Koostaja: Hando Runnel. (Eesti mõttelugu 15.) Tartu: Ilmamaa, 1997.		1547
.....	<i>Heino Arunäe</i>	
Editorial note. Summaries		1557

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077702